

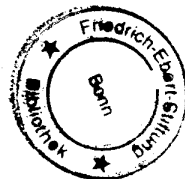
Institut Nacional'nykh Vidnosyn i Povstokhii
Institut національних відносин і політології
Національної Академії наук України
Национальный университет ім. Тараса Шевченка
Фонд Фрідріха Еберта
Nacional'noi
Akademii
Novi
Ukrainy

Vseukraïnc'ka naukovo-praktyčna
Всеукраїнська науково-практична конференція

**Демократія і державність в Україні:
проблеми гармонізації**

Demokratija i deržavnist' v
Ukraini: problemy harmonizacii

A97-03983

Київ, 6-7 лютого, 1997 року

Київ, 6-7 лютого, 1997 року

Курас І. Вступне слово	5
Шнайдер-Дитерс В. Привітання	7
Нагорна Л. Політична культура в Україні: інерція провінційності	8
Левенець Ю. Нація: ідея чи реальність?	11
Котигоренко В. Український народ і держава в етноцивілізаційному вимірі	17
Римаренко Ю. Національна ідея, демократія та громадянське суспільство	22
Шкляр Л. Національна ідея в поліетнічному соціумі	30
Кресіна І. Національна свідомість і українська ідея: проблеми співвідношення	37
Петренко Н. До проблеми національної ідентичності на етапі державотворення	39
Вівчарик М. Національна ідея як індикатор державотворення в Україні	41
Бадзьо Ю. Історичні небезпеки на нашому шляху до громадянського суспільства	44
Картунов О., Муцький П. Конституційне забезпечення рівноправності громадян і рівноправності етнічнонаціональних спільнот – важливий чинник демократизації та консолідації українського суспільства	46
Шульга М. Уявлення населення України про владну еліту	49
Приходько С. Проблема еліти і демократії в суспільстві у творах В.Липинського	55
Омельчук Д. Центр і регіони. Шляхи гармонізації відносин (на прикладі Автономної Республіки Крим)	58
Маруховська О. Етнополітична безпека як різновид національної безпеки (постановка проблеми)	61
Голуб А. Захист прав національних меншин в Україні як напрям міжнародного співробітництва	63
Кривицька О. Конфліктогенні фактори в посттоталітарній Україні	65
Гошуляк І. З досвіду вітчизняного демократизму	70
Пилинський Я. Нації, націоналізм: до теорії питання	72
Скиба В. Проблеми гуманізації посттоталітарного законодавства (докорінна відмінність Закону у демократичному суспільстві від Закону при тоталітарних режимах)	77
Іваненко В. Проблема прав людини у контексті державотворчих процесів у сучасній Україні	79
Кудряченко А. Інститут президентства в Україні – особливості становлення	81

red kolebija: 1.7 kurас

Редакційна колегія

І.Ф.Курас, академік НАН України (голова)
Ю.А.Левенець, кандидат історичних наук (заступник голови)
Вінфрід Шнайдер-Дитерс, керівник Бюро по співробітництву
в Україні Фонду Фрідріха Еберта
В.О.Котигоренко, кандидат історичних наук
А.Г.Слюсаренко, доктор історичних наук
Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук

Поліщук Ю. Національна політика російського царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)	84
Красівський О. Роль митрополита А.Шептицького у боротьбі за українську державність у Східній Галичині в 1918–1923 рр.	89
Старовойтова Н. Художній процес у контексті державотворення та демократії	92
Петрова І. Ринкові перетворення як чинник демократизації суспільства	95
Горелов М. Демократична чи кримінальна держава: фактор кругової поруки	96
Мельниченко В. Проблема “сильної” влади і пошук оптимальної моделі державної організації: практика України у контексті зарубіжного досвіду	99
Уткін О. Церковна політика України як показник демократизації держави	102
Клищенко Т. До проблеми толерантності в сучасному українському суспільстві	105
Фініков Т. Реформування вищої освіти як одна із головних передумов розвитку демократії в Україні	107
Ярош Б. Тоталітарний режим і проблеми демократизації України.	111
Беренштейн О. Єврейські традиції та питання українського державотворення: міфи та реальність	116
Грабовський С. Демократія: між “прагматиками” і “романтиками” ..	119
Маслова-Лисичкина Н. Громадянське суспільство: колективні засади індивідуального успіху	124
Рибачук М., Феценко П. Релігія і права людини в Україні	126
Андрєєв Б. Місцево-самоуправління – основа демократичної держави	130
Власов С. Інтереси держави та людини в контексті позитивного розвитку	132
Войналович В. Держава і Церква в Україні: проблеми гармонізації взаємин	135
Рудич Ф. До питання про політико-ідеологічну доктрину державотворення в Україні	138
Якушик В. Основні різновиди політичних партій (спроба комплексної типологізації)	141

I. КУРАС (Київ)

Вельмишановні колеги!

Тема нашої конференції “Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації”. Актуальність її не викликає сумніву. Держави, за свідченням письмових джерел, існували з стародавніх часів у різних країнах Сходу, Південної Америки, Європи. Демократія, як тип політичного режиму, є більш пізнім здобутком історії, винаходом людства. Лише іноді в деяких країнах в окремі часи з’являлися паростки, елементи демократичного устрою держави у засобах формування владних структур, механізмів їхнього функціонування. Приклади відомі всім: це деякі поліси Стародавньої Греції, Рим до виникнення імперії, деякі міста північної Італії за пізнього Середньовіччя. певні демократичні засади були притаманні політичному життю Київської Русі, козацькій державності. Але це були поодинокі островці серед океану країн з абсолютистськими, тиранічними режимами, монархічними формами правління.

Із плином часу, ускладненням суспільних відносин об’єктивно посилюється потреба участі ширших верств населення у справах держави та їх відповідальності за долю суспільства.

Демократизація державного устрою та політичного життя відбувалася суперечливо, іноді трагічно, асинхронно в різних країнах. Були перемоги демократичних сил та реставрації тоталітарних або авторитарних режимів. Майже завжди демократичні надбання досягали зусиллями широких народних верств успереч опору можновладців.

Істотним фактом поєднання державності та демократії доречно вважати прийняття конституцій за Нового часу. На відміну від правових документів, що звалися конституціями у Стародавньому Римі, які приймалися імператорами для фіксації устрою держави, форми організації державної влади, глибокі суспільні перетворення надали цьому терміну принципово нового змісту. Конституція з засобу закріплення устрою абсолютистської держави з необмеженою владою стала законом, бо закріпила устрій конституційної держави. За цими конституціями влада обмежена суверенітетом народу, правами людини і громадянина, що становлять сферу індивідуальної автономії особи, вільну від вторгнення держави та її агентів.

Обмеженість державної влади – одна з найважливіших ознак демократичної держави. Йдеться не про об’єктивну обмеженість кожної держави наявними економічними, природними, соціальними ресурсами країни, її геополітичним станом, а про встановлення Конституцією та діючим законодавством меж державної влади. Державна демократична влада не тільки обмежена за сферами свого впливу та засобами дії, але і сама стає підзаконною.

Права людини та громадянина не є подарунком держави, вони – атрибуту особи. Саме тому – конституційній демократичній державі притаманна участь особи і народу у здійсненні державної влади. Окрема особа, асоціація індивідів, народ у цілому стають не лише об’єктами, але і суб’єктами влади. Вони здійснюють її у різних формах: вибори, народне представництво, референдуми, збори громадян, самоврядування тощо.

Демократична держава побудована на принципі суверенітету народу.

Він посідає установчу владу. Державна влада – законодавча, виконавча, судова – ця влада діє від імені народу, вона ним уповноважена. Народ передає державі не владу, а право на владу. Саме тому здійснення влади носіями права на неї виправдано лише тому, що вони у своїх актах та діях висловлюють та захищають інтереси народу. В цьому полягають найбільш загальні та ґрунтовні підвалини демократичної державності, і Конституція України 1996 року цілком відповідає всім визнанням у світі вимогам до політичної системи сучасного цивілізованого суспільства.

Прийняття в червні 1996 року нової Конституції України слухно визнається абсолютною більшістю політиків, юристів, політологів, населення нашої країни та зарубіжжя як важливий даронок у творенні вітчизняної демократії та державності. Неможливо недооцінювати цього значного акту в історії нашої новітньої держави.

Разом з тим громадянський обов'язок політиків та політологів – це необхідність застереження громадян України від уяв, що Конституція сама по собі гарантує демократичний розвиток суспільства, свободи, права людини, незалежність, економічний та соціальний розвиток України. Дійсна гарантія демократії полягає у такій організації соціуму, яка має протистояти всіляким намаганням замахів на демократичний устрій України, що встановлений Конституцією. Йдеться про таку організацію державних і громадських інститутів, власності, соціальних відносин, яка буде об'єктивно сприяти утвердженню і розвитку демократичної соціології, правової держави.

Міцність демократії визначається не тільки створенням Конституції, а фактичним досягненням дісного балансу інтересів різних соціальних груп, етносів, населення всіх регіонів України, наслідком якого є повага і довіра громадян до інститутів конституційного устрою. Суспільство неоднорідне внаслідок різних економічних, соціальних, політичних, культурних, релігійних обставин, залежності від віку, статі, спрямованості особистих інтересів. Якщо інтереси певних верств, груп задовольнятимуться за рахунок інших, – то це крок на шляху до демократії.

Саме багатоманітність складових елементів суспільства створює основу плюралізму у політиці, економіці, духовному житті країни. Моїстична мораль суспільства та реалізація її у політичній системі одячно приречена на руйнацію. Історія КЛРС і Радянського Союзу переконує в цьому ще раз. Багатоманітні дієності більше відповідає плюралізм як частина механізму саморегуляції та саморозвитку суспільної системи.

Не менш важливо забезпечити відповідність Конституції діяльність державних інститутів. Демократія передбачає обов'язок всіх державних влад та їхніх посадових осіб додержуватися вимог Конституції, діяти за законами. Повага державою прав людини є важливою умовою розвитку суспільства, забезпечення прогресу у створенні стабільності, безпеки суспільства та співробітництва народу з державою.

Отже, проблеми конституційної державності, демократії розв'язуються спільними зусиллями суспільства і держави.

За словами Томаса Джефферсона, "в кожному віковому та мислячому суспільстві мають бути – така природа людини – гарячі суперечки та незгоди; і одна із сторін повинна одержувати перемогу на деякий період часу" (Томас Джефферсон о демократії. – СРБ., 1992. – С. 77). Може це

потрібно, щоб кожна сторона не вважала себе володаркою абсолютної істини на віки і вчилася запозичувати раціональні ідеї у опонентів.

Я бажаю всім присутнім перемоги в дискусії, що починається, та взаємного інтелектуального збагачення.

За дорученням фундаторів конференції – Інституту національних відносин і політології НАН України, Національного університету імені Тараса Шевченка, Фонду Фрідріха Еберта – оголошую наше зібрання відкритим.

V. ШНАЙДЕР-ДІТЕРС (Німеччина)

Шановні учасники конференції!

Радий вітати Вас від імені Фонду Фрідріха Еберта.

Назва нинішньої конференції – "Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації" схилила до висновку, що державність в Україні не завжди супроводжується демократією.

Дійсно, у деяких колишніх радянських республіках, що здобули власну державну незалежність у зв'язку з розпадом Радянського Союзу, зберігся радянський авторитаризм у межах державної незалежності.

Проте Україна за останні п'ять років незалежності досягла значного прогресу у перетворенні держави з тоталітарної комуністичної системи у демократичне суспільство.

У цьому процесі Україна керувалася також і досягненнями "західної демократії".

Необхідною умовою для інтеграції України в європейські структури є сумісність її державних установ із тими, які існують в інших демократичних країнах Європи. Адже "політичне входження в Європу" забезпечується не лише географічним положенням країни та її ринковою економічною системою, але й демократією, що пронизує всю систему державного устрою.

Зрозуміло, що побудувати демократичну державу з відкритим громадським суспільством належить самим українцям, проте для європейських сусідів зовсім не байдуже, чи зуміють вони це зробити.

Європейський Союз також бажає консолідації демократії в Україні. Україна нарощує працездатність своїх демократичних інститутів. У цьому для молодого демократії України цінним орієнтиром може бути досвід функціонування демократичних установ, якого набули "старі" демократії Західної Європи і Північної Америки. Як на мій погляд, особливо корисним для України є також досвід відносно молодого демократії в Німеччині. Після другої світової війни в західній частині Німеччини під контролем західних окупаційних держав злочинна тоталітарна державна націонал-соціалістів була трансформована в плюралістичну демократичну державу. Населення східної частини, в якій радянська окупаційна влада створила комуністичну диктатуру, через сорок п'ять років позбулося тоталітарного режиму шляхом мирного демократичної революції.

Фонд Фрідріха Еберта має своїм завданням ознайомити Україну з цим німецьким досвідом.

Я вдячний нашим партнерам: Інституту національних відносин і політо-

логії Національної Академії наук України, Національного університету ім. Тараса Шевченка за довіру, яку Вони виявили під час співробітництва з нами.

Проте важливішими, ніж зарубіжні зразки, як на мій погляд, є власні демократичні традиції України, які століттями пригнічувалися зовні. Для зацікавленої участі в побудові громадянського суспільства у межах незалежної демократичної держави громадянам України, особливо молоді, потрібні національні і демократичні ідеали, що походять з історії власної країни.

Через це бюро співробітництва Фонду Фрідріха Еберта в Україні передає сьогодні для гуманітарних інститутів і суспільствознавчих факультетів примірники щойно виданої книги "Передвісники незалежної України". Її автор, Микола Горелов, знайомить читача із політичною спадщиною видатних українських мислителів: Миколи Міхновського, Дмитра Донцова, Вячеслава Липинського.

Я певен того, що книга Миколи Горелова стане важливим посібником для студентів та викладачів у побудові демократичної національної держави.

Я радий, що на запрошення для участі в цій конференції відгукнулися славнозвісні вчені з усієї країни і що в її роботі беруть участь відомі політичні діячі.

Я вважаю, що відкритий обмін думками між ученими і політиками дасть поштовх для розвитку політичної та історичної освіти в Україні.

Бажаю, щоб наукова дискусія стала також корисною як для політиків, так і для демократичної практики кожного громадянина.

Дякую Вам за увагу.

Л. НАГОРНА (Київ)

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ: ІНЕРЦІЯ ПРОВІНЦІЙНОСТІ

Значна консервативність політичної культури, яка утримує у собі риси традиційного політичного життя з віддалених у часі епох – аксіома, що не потребує доказів. Психологічні стереотипи минулого тяжють над суспільством, змушуючи його обирати нові варіанти поведінки на основі аналізу типових ситуацій історичного досвіду. На порядок відстає від змін у політичній організації і стан політичної культури в Україні. Ціннісні установки українського соціуму ще значною мірою відбивають успадковану від СРСР етатистську традицію, звичку до зрівнялівки, патерналізму держави, пасивно-споживацької орієнтації.

На перше місце серед особливостей логіки саморозвитку політичної культури населення України слід поставити інерцію провінційності. Багатокілова бездержавність і розчленованість виробила звичку жити за вказівкою з центру, що обернулося в умовах незалежності розгубленістю, розмитістю соціальних орієнтирів. Провінційність виявляється насамперед у "інстинкті наслідування", зокрема у повторенні далеко не кращих політичних ходів Москви або у запозиченні рекламних трюків За-

ходу. Найтипловіша ознака провінційності – нездатність до усвідомлення своєї особистості, самоцінності своєї культури. Наслідком цього є криза самоідентифікації, неспроможність сформулювати політичний ідеал, схильність до створення "ореолу мучеництва" навколо минулих. Звідси відсутність ідеології "української мрії", здатної об'єднати соціум, наповнити смислом його політичне буття.

На жаль, поглиблення люмпенізації суспільства, що є переважно наслідком слабкості, корумпованості, непрофесійних дій владних структур, реанімує і навіть посилює агресивно-споживацької настрої, поєднані з політичною пасивністю і загальною "загальмованістю". Система цінностей, до якої тяжіє суспільство, за цих умов перебуває десь позаду – в архаїчно-традиційній, частіше – у залишков-соціалістичній площині. Соціально-психологічний феномен, який виникає на такому ґрунті, у різних науках виражається різними поняттями. Соціологи віддають перевагу терміну "патерналістсько-пасивний очкувальний синдром", психологи – говорять про "екстернальність", політологи – про "політичну неефективність". У всіх випадках йдеться про відстороненість людини від справ суспільства, про відсутність у неї не лише політичної, але й усякої іншої соціально значущої ініціативи.

Внутрішня невпевненість, роздвоєність свідомості, амбівалентність ціннісних орієнтацій породжують ностальгію за "застійними часами", за "державною опікою для всіх". Такі настрої посилюють демагогічні обіцянки популістів, а також загальна атмосфера безформативності, боязнь суспільних змін. Результати соціологічних опитувань реєструють наявність своєрідного феномена авторитарної свідомості, схильної до догматизму, некритичної готовності користися будь-якому авторитетом. Аналітики Фонду "Демократичні ініціативи" дійшли висновку, що в Україні намітилися прояви авторитарно-патерналістського синдрому влади, коли авторитаристські прагнення верхів співзвучні з напівсвідомим чи ситуативним авторитаризмом "низів".

Із зневири і злиднів більшість населення виростає й інша серйозна загроза – морально-психологічне відчуження від результатів праці (яка може не оплачуватися місяцями), і руйнування внаслідок цього тієї системи трудової етики, яка – добре чи погано – але все ж відігравала роль стимулятора виробництва і гаранта стабільності. Не можна не бачити того, що у багатьох сферах життя ініціативність, почуття соціальної відповідальності поступаються місцем філософії відстороненості, системі самовиправдань, прагматичному кар'єризмові, подвійній моралі, яка зводить у життєвий принцип доведений до абсурду моральний релятивізм.

Різка зниження життєвого рівня і якості життя, загроза масового бізробіття, звуження інформаційного простору – сильноточні фактори впливу на суспільну свідомість. Вони здатні посилювати позиції радикальних політичних сил, формувати "вибухонебезпечні" настрої. Свобода у таких умовах здатна трансформуватися у різні форми анархії, ігнорування закону, розгулу криміногенності. Але, на відміну від сталінських часів, держава тепер не має для боротьби із цим злом ні могутнього апарату примусу, ні сильноточної ідеологічної зброї. Її опору не можуть

¹ Бекешина І. Державний авторитаризм та авторитарна свідомість // Політичний портрет України. – 1996. – №17. – С.27.

бути ні "нові ломпени", охоплені елементарною боротьбою за виживання, ні швидко розбагатіли "верхи", для яких така влада уявляється недосяжною. Що ж це за "середнього класу", який традиційно є опорою консервативних сил, то його в Україні практично немає.

Очевидно, владині структури в Україні сьогодні не повною мірою враховують небезпеку, що випливає із "ефекту маятника", який на фоні невдач в економічній діяльності дає велику амплітуду коливань у суспільних настроях. Нинішня ситуація багато в чому нагадує ту, яка виникла в Європі після першої світової війни. Криза парламентської демократії, розчарування у здатності партій і громадських об'єднань у сполученні із втомою і зубожінням мас здатні породжувати синдром "цезаризму", покладання на чудодійні можливості "твердої руки". Пожвавлення екстремістських сил, зростання загрози ксенофобії за таких умов цілком реальні. Вкрай негативно впливає на психологічні установки соціуму небезпечний розгул криміногенності: за статистикою 1996 року в Україні щодоби відбувається 13 убивств, 14 розбійних нападів, 84 пограбування, 920 крадіжок². За таких умов на якійсь стадії суспільство може виявити готовність платити за "порядок" надто високу ціну.

Інерція провінційності у політичній культурі може бути подолана лише на шляхах формування політичної нації і дєзздатного громадянського суспільства, за умови такого спрямування духовно-культурного розвитку соціуму, який відповідав би інтересам усіх його сегментів. Думается, що найменш продуктивним способом її позбутися є постановка у практику площину завдань "українізації політичної культури", мобілізації сил на завершення української національної революції, до чого закликає, наприклад, О.Рудакевич³. Ми вже були свідками того, як на першому етапі незалежності культивування етнічного світобачення, пропаганда ідей ізоляціонізму у поєднанні із другим виданням "українізації" поглибили провінціалізм у суспільстві, створили реальну загрозу його дальшій провінціалізації.

Сказаним не хотілося б створити враження, що проблеми дерусифікації політичної культури взагалі не існують. Але напевд чіткі можна розв'язати серією любових атак, на шляхах оголошення "ворогами української незалежності" всіх прихильників загальнолюдських цінностей і наступної "трансляції" національних політичних цінностей на всі регіони країни. Та й напевд чіткі сьогоднішні держава чи якісь політичні сили здатні здійснити таку "трансляцію".

Зрештою проблема "українізації" політичної культури розв'яжеться не на шляхах "недопущення" у політичну культуру норм і звичаїв, які негативно впливають на зміцнення української державності, а на ґрунті поступового подолання кризи самоідентифікації. Цей процес триває, і стимулюють його не стільки ідеологічні зусилля, скільки життєві реалії. Кожен усвідомлює, що недостатнє володіння державною мовою – не тільки

мінус для кар'єри, але й джерело внутрішнього дискомфорту. Справа держави – підтримувати свідомий вибір особи розширенням можливостей для оволодіння не лише мовою, але й усім комплексом національних духовних цінностей. Але й тут важливо постійно дбати про гармонізацію співвідношення загальнолюдських і національних цінностей. Підміна перших другими здатна дати лише ефект поверхового "національства", проти якого застерігає же М.Драгоманов.

Ю. ЛЕВЕНЕЦЬ (Київ)

НАЦІЯ: ІДЕЯ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

В українській суспільній науці триває напружений пошук сенсу, першопштовху і "пружини розвитку" соціального космосу. Суспільствознавча проблематика, і на емоційному рівні це можна цілком зрозуміти, має виразно етнічне забарвлення. На перший план вийшли питання, пов'язані з етнічною сферою буття людини і соціуму. "Етніцистський підхід" має давні традиції в українській думці, яка сформувалася поза межами СРСР. Він і сьогодні продовжує визначати як теоретико-методологічні, так і ідеологічні засади певного політичного напрямку. В цьому є своя внутрішня логіка. Більш дивним, на перший погляд, є дуже швидкий і зовнішньо не дуже болючий перехід колишніх радянських суспільствознавців від класової теорії до теорії нації як парадигми розвитку людства. В цьому, мабуть, є елемент кон'юнктури і інстинкту самозбереження, однак зводити все лише до цього було б помилковим. Слід говорити і про систему мислення, яку залишаю по собі марксизм-ленізм. Зважаючи на те, що абсолютну більшість викладачів і наукових працівників становлять люди, виховані на теорії історичного матеріалізму, ця проблема в Україні має статус соціального феномена і, певною мірою, відображає специфіку пізнання людиною навколишнього світу в умовах радикальних змін свого життя.

Без перебільшень можна сказати, що сьогодні в Україні в центрі уявлення про суспільство перебуває категорія "нація". Двостороння дискусія в суспільствознавчій літературі стосовно визначення нації у нас набула нагнєтно-визвольного пафосу. В кінцевому рахунку майже зникла межа, яка що б не говорили, повинна відділяти науку від ідеології, політики або сакрального світу образів і міфів, в якому живуть миціти.

Наука тим і відрізняється від інших сфер рефлексії людини, що поряд із запитанням "що ми пізнаємо?", ставить запитання "як ми пізнаємо?" і чи можливе взагалі пізнання істини, якщо вона є.

Більшість українських дослідників вважають, що найголовнішою складністю при визначенні категорії "нація" є неможливість уніфікувати її специфічні ознаки, які охоплювали б явище в цілому. Констатується, що визначення нації, які існують сьогодні, умовно можна поділити на чотири великі групи: психологічне, культурологічне, етнологічне та історико-етнологічне.

Нам здається, що вододіл між вченими і їхніми підходами полягає не в

² Зеркало неділи. – 1996. – 14 січня.

³ Рудакевич О. Політична культура України: руйнування та шляхи відродження // Розбудова держави. – 1995. – №1. – С.20; його ж. Проблема української політичної культури української нації // Там само. – 1996. – №9. – С.7; його ж. Політико-культурна українська як суспільний феномен і наукове поняття // Там само. – 1996. – №11. – С.60–62.

змістовному наповненні тими чи іншими ознаками поняття нації, а у розв'язанні вузлового пункту соціальної філософії – проблеми безпосереднього знання. Перш ніж давати будь-яке визначення нації, ми маємо визначити можливість безпосереднього спостереження сутності, якими оперують в раціональному пізнанні. А можливо, ці сутності існують лише як ознаки відповідних мовних виразів і тому дані суб'єктивні не безпосередньо, а опосередковано, через знаки мови?

Більшість українських суспільствознавців розв'язують для себе це питання, виходячи з відомих засад діалектичного матеріалізму і теорії відображення, зокрема: "Зако́ни мислення і зако́ни буття співпадають за своїм змістом, діалектика поняття є відображенням діалектичного руху реального світу". За нацією визнається статус реального утворення, етносоціальної спільності із сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності, а також територіально-мовною та економічною єдністю". Деякі закордонні вчені також вважають, що "нації, хоч як важко підвести їх під загальну поняттєву схему, є реальні суб'єкти історії, певні співтовариства, що виявляють свою сутність у низці факто ідентифікованих дій, і насамперед – у їхніх стосунках з іншими такими ж співтовариствами".

Таким чином, вихідним пунктом цієї позиції (назвемо її натуралістичною) є переконання, що соціальна реальність вже структурована не лише на особистісному, а й на груповому рівнях. І вчений, досліджуючи реальність, відтворює змістовні і сутнісні характеристики соціального буття, в тому числі і такої реальності як нація. Функції апіорних форм в наочному уявленні виконують простір і час. Вони структурують і впорядковують матерію наочного уявлення. Натуралісти схильні розглядати простір і час як вмістцтва, які самі по собі порожні, однак можуть бути заповнені окремими елементами. Це створює лізую розуміння феномена "різнаноміття" в кантівському дусі. Нація отримує хронологічний вимір, пов'язуючись з етносом, як більш високий ступінь розвитку останнього. В просторі нація структурується за економічними, територіальними, мовними та іншими ознаками, які "виходять" на чуттєвий рівень і доступні емпіричному пізнанню. Але в емпіричному пізнанні завжди виникає питання: відповідає чи ні цей "об'єкт в собі" даній схемі структуризації? Перший же крок вбік абстрагування від чуттєвого сприйняття дослідником етнічних ознак на рівні особистості призводить до необхідності визначати ірраціональну сутність. Кожен дослідник робить це, виходячи із своїх світоглядних настанов. Звісно, що з'являються і різні тлумачення нації. Прибічники натуралістичного напрямку змушені констатувати, що "нація – це динамічний організм, і дане раз і назавжди її визначення суперечить законам діалектики...". Однак як же тоді бути з уже цитованою головною тезою діалектики про збіг законів мислення і законів буття? В цьому разі – це вже ухил до релятивізму, який діалектика відкидає відразу.

Одночасно постає ще одна проблема. Як сформулювати або сформулю-

вати когнітивний образ нації, що має визначити її сутність? Жоден із змістових аспектів, які виокремлюють натуралісти, не підходить на роль "сутності нації", оскільки не має характеристки всеохоплюваності і необхідної повторюваності в соціальній дійсності. Виникає потреба введення до теоретичної побудови системоутворюючого фактора, який забезпечив би єдність об'єкта, тобто нації. І Кант твердив, що єдність в принципі недосяжна на рівні наочного уявлення, вона формується не в акті чуттєвого споглядання, а в акті мислення.

Спроби визначити сутність нації розколюють прихильників теорії відображення. Цементуючою ознакою нації деякі дослідники висувають національну свідомість, волю до спільного творення власної долі, на решт – цивілізованість. Інші говорять про необхідність конкретно-історичного підходу до проблеми єдності нації. Досить переконливо видається спроба пояснити націю через політизацію етнічного прагнення до власної держави. Адже держава, на думку дослідників, якраз підпадає чуттєвому осмисленню. І все ж таки, науковці, які взяли за основу моделі процесу пізнання постулат про наявність нації як реальної структуризованого об'єкта, що існує незалежно від спогляданого суб'єкта, змушені відчувати великі ускладнення, коли необхідно пояснити факт поєднання протилежних засад, наявність одночасно єдиного, сутнісного і багатоманітня в нації.

Натуралістичне тлумачення нації, попри своє прагнення бути конкретним, оперує ірраціональними категоріями. Воно лише констатує, що національна свідомість і психологія є могутньою об'єднавчою силою і дуже складним об'єктом для пізнання. Слід, мабуть, загадати К.Юнга, який писав, що "ірраціональне є (екзистенційний) фактор буття, який хоча і може бути відсунений доволі далеко через ускладнення розумного пояснення, але який, в кінцевому підсумку, настільки ускладнює цим саме пояснення, що воно вже починає перевершувати досягаючу силу розумної думки і, таким чином, наближається до її меж, перш ніж воно встигло б охопити світ, в його цілому, законами розуму".

Відсунення об'єкта на межу знання (скажімо, поняття "національна свідомість") дозволяє багатого простіше оперувати такою сутністю – "чистою формою" як нація. В кінцевому рахунку це робиться (свідомо чи підсвідомо) для того, щоб відняти стрижень і мотивацію історичного процесу. Із аксіом про чисті форми-сутності як основи розвитку, що визначають його напрям, випливає багато положень як традиційного історичного матеріалізму, включаючи і відому тезу про вирішальну роль класових чинників суспільного розвитку, так і національно-радикальної думки з її апологізуючою нації. Прихильники обох напрямів вважають загальним знаменником історичного процесу розвиток "віршальних" чистих форм (класу або нації). Навколо цієї "чистої форми" і споруджувалася відповідна історія країни. Як наслідок, деякі компоненти процесу розвитку або взагалі вилучилися з досліджень, особливо, якщо вони були протилежні за своєю дією чистим формам, або їм заздалегідь відводилася підлегла роль. Певна частина розвитку набувала якості цілого.

З точки зору прагматології, особливо політичного використання цих теоретико-методологічних засад, в латентному вигляді існує можливість

³ Юнг К. Психологические типы. – М., 1996. – С. 528.

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 459.

² Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 253.

³ Нафтали Прат. Деякі проблеми формування нації: євреї та українці, порівняльний аналіз // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – №1-2. – С. 17.

⁴ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 122.

побудувати ідеологію на засадах соціальної інженерії, або говорячи простіше, сформуванню авторитарну модель суспільства. Дійсно, якщо об'єднуючим елементом нації є національна свідомість і від неї залежить існування нації, виникає спокуса "внести" її в маси, проголосити інші теорії, як такі, що не відповідають національній ідеї. Наголошу, що це гіпотетична можливість, для якої потрібні відповідні конкретно-історичні умови, однак вона присутня в розглядуваному теоретико-методологічному підході.

Розлам ідеологічного одноманиття дозволив колишнім радянським суспільствознавцям без внутрішньої цензури і побоювань прилучитися до здобутків західної соціально-філософської думки і визначити свою позицію. Порушником спокою на теренах колишнього СРСР став відомий російський вчений, директор Інституту етнології РАН В.Тішков, який певний час був радником з етнополітичних питань у Президента Б.Єльцина. В.Тішков став беззастережним прихильником концепції Е.Геллнера: "Націю створює людина, нація – це продукт людських переконань, пристрастей і нахилів. Пересічна група людей (скажімо, мешканців певної території, носіїв однієї мови) стає нацією, якщо і коли члени цієї групи твердо визнають певні загальні права і обов'язки відносно один одного внаслідок членства, що їх об'єднує. Саме взаємне визнання товариствості і перетворює їх в націю."¹²

В цьому ж руслі, тільки більш радикально, висловився Б.Андерсон: "Нація – уявлена спільнота, оскільки її представники ніколи не можуть особисто знати більшість з тих, хто до неї належить."¹³ На сторінках українських видань що точку зору вперше відкрито підтримав Р.Шпорлюк.¹⁴

Спробуємо розглянути гносеологічну основу такого підходу. Як ми бачимо, і тут головним є питання про безпосередність знання. В.Тішков не посилається на відомий вислів Л.Вітгенштейна, що світ – цілокупність фактів, а не предметів.¹⁵ Однак це одразу спадає на думку, коли читаєш наступне: "Нова філософія... допомагає демістифікувати одну з "помилко епохи", а саме показати, як поява в дискурсивній практиці європейських інтелектуалів середини минулого століття концепції класу і національності набула з часом догматизованого уявлення про якісь матеріально існуючі "архетипи"... Соціальні і культурні процеси, які стоять за цими категоріями, не є в дійсності "об'єктивними силами".¹⁶

Означений підхід міститься в декартієвській західноєвропейській традиції. Об'єкт, охоплений думкою, завжди є уявний предмет, тобто єдине, що прямо і безпосередньо надане мисленню, це – саме мислення. В акті безпосереднього розсуду свідомість і пізнання невід'ємні одне від одного. Декарт ввів поняття очевидності, як такої характеристики безпо-

середнього знання, без опортя на яку всі раціональні побудови повисають у повітрі. Це обумовлено тим, що будь-яке опосередковане і вивідне знання в кінцевому рахунку передбачає наявність у висхідних пунктах сутностей і структур, які для свого розгляду не потребують відсілення до чогось іншого, що перебуває за межами об'єкта. Для В.Тішкова нація не має жосткої очевидності, тому вона може бути лише конструктом розуму. А оскільки членування доступної для пізнання реальності відбувається відповідно до схем, відбитих в чистому вигляді в сутностях-універсалах, останні не абстрагуються за емпіричного досвіду, а передують йому як апоріоні передумови його реалізації. Це досить відома теза Е.Гуссерля, до якої зараз уважно ставляться дослідники різних сфер людського буття, в тому числі і етнології. Але Гуссерль стверджував, що "формуотворююча" робота свідомості виявляється саме в створенні сутностей-універсалів, які виконують структуруючі функції під час утворення будь-якого предмета знання. Знання як емпіричного, так і теоретичного, концептуально визначеного і такого що охоплюється в поняттях. Гуссерль не піддавав сумніву, що все це спрямоване на пізнання якогось реального об'єкта, і підкреслював активне начало суб'єкта в цьому процесі. В.Тішков, почавши із розгляду дійсно складних теоретико-методологічних проблем, пов'язаних з дослідженням теорії нації, в останній публікації остаточно відмовив у праві на існування будь-яким науковим засадам нації: "На мою думку, нація – це політичне гасло і засіб мобілізації, а взагалі не наукова категорія. Складаючись майже з одних винятків, застережень і суперечностей, це поняття, як таке, не має права на існування і повинно бути виключено з мови науки."¹⁷ Про такі висновки відомий філософ Л.Штефос писав, що звір релятивізму поглинув дослідника. В.Тішков суб'єктиває процес творення нації до рівня зникнення проблеми. Гуссерль підкреслював різницю між двома типами спогляданих в категоріально-спогляданій свідомості безпосередньо сприймає "форму" предмета, тобто певну структуру в чистому вигляді, тоді як в чуттєвому спогляданні може бути даний лише індивідуальний предмет. Відсутність "індивідуального предмета" нації для В.Тішкова рівноцінна відсутності і категорії "нація". За такою логікою наука взагалі не має права на абстракції і теоретичне знання. Це – зворотний бік натуралістичної концепції нації.

Автор цієї статті вдає перевагу системно-феноменологічній моделі нації. Науковець безпосередньо усвідомлює не об'єкти, а образи, які формуються в його розумі під час здійснення ним тих чи інших пізнавальних операцій. Залежно від діяльності органів чуття і настанови свідомості один і той же самий "об'єкт в собі" (в нашому випадку – людство) може постати перед дослідником в різних постатях, тобто у вигляді сутностей, які мають різну концептуальну форму. Абсолютизація однієї із сутностей, скажімо, класової, національної чи конфесійної, стає основою для створення ідеологій, в яких гине наука.

Для суспільної науки граничною і чуттєво сприйманною категорією є людина. Існування ідеї нації і те, які форми вона набуває, належить скорше, до області ментальної, тобто існує у сфері як індивідуальної, так і суспільної свідомості і є однією з форм самосвідомості людини, засо-

¹² Тішков В.А. О нации и национализме // Свободная мысль. – 1996. – №3. – С. 15.

¹³ Геллнер Э. Нации и национализм // Вопросы философии. – 1989. – №7. – С. 124.

¹⁴ Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London and New-York. – 1991. – P. 6.

¹⁵ Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – №11. – С. 74.

¹⁶ Вітгенштейн Л. Логико-философский трактат // Философские работы (часть I). – М., 1994. – С. 5.

¹⁷ Тішков В.А. Социальное и национальное в историко-антропологической перспективе // Вопросы философии. – 1990. – №12. – С. 7.

бом її самоідентифікації в суспільстві і методом колективного усвідомлення єдності і сутності даного суспільства. Змістове "наповнення" нації зумовлюється спрямованістю уваги суб'єкта, яка реалізується ним в акті усвідомлення чуттєво даних проявів етнічного. Нація як ідеальний об'єкт раціонального знання, хоча і не є предметом чуттєвого споглядання, тим не менш наділена цілком визначеними логічними характеристиками, які дозволяють виокремити її та описати за допомогою мовних засобів. Це свідчить про те, що нація може бути потенційним об'єктом і чуттєвого сприйняття за умов сучасного розвитку техніки (скажімо, при масовому використання ПЕОМ як засобу визначення етнічної самоідентифікації чи національної свідомості дорослого населення країни).

На даному етапі розвитку суспільних наук, етнології зокрема хотілося б звернути увагу на своєрідність і обмеженість раціонального знання. Буде-яка сутність для того, щоб бути включеною до універсуму раціонального знання, повинна набути логічної форми, тобто повинна розкладатися так, **неможливі** вона є об'єктом чуттєвого сприйняття. З нацією ця операція дослідники давно вже зробили. Однак не задумуючись над гістоологічними наслідками цього, вони продовжують дискутувати, чи є вона реальним об'єктом. Саме постановка завдання формалізації знань про націю набуває тепер глибокого змістовного сенсу: вона дозволяє виявити і зафіксувати найбільш фундаментальні логічні характеристики нації як ідеального об'єкта. З цієї точки зору ідея нації – це спосіб пізнання дійсності і, таким чином, вона існує поза часом, не пристосовується до категорій прогресу і не повинна нести в собі яскраво вираженого негативного чи позитивного заряду.

Об'єктивність ідеї нації, заміщення її реальним об'єктом має відбуватися інакше, ніж у разі сприйняття конкретних речей. Дослідник повинен виконати не просто акт чуттєвого сприйняття (Андерсон має рацію, з нацією цього не зробили), але сприймаючи реальні прояви людського буття за допомогою почуттів, він одночасно повинен виконати акт категоріального споглядання, примушуючи об'єкт-націю постати перед собою у вигляді об'єкта-універсалиї завдяки здійсненню операції, відповідним чином його структуруючи. При цьому дослідник ані на хвилину не повинен забувати про характер тих гістоологічних операцій, які він здійснює.

За браком місця автор не має змоги докладно зупинитися на онтологічному "житті" об'єктивованої ідеї нації. Хочемо лише зазначити, що на сучасному етапі знання дуже продуктивною вважається думка про те, що нація – це правове та ідеологічно-моральне обґрунтування демократії нового часу.

Крім того, гістоологічний підхід здатний максимально обмежити найнебезпечніше в суспільній науці – паростки авторитарного мислення. В цій концепції ми свідомо припускаємо, що існують і інші способи пізнання, більше того, всі вони можуть бути "знати" на наступних етапах розвитку людського знання. А для сучасної науки залишається актуальною теза Л.Шестова: "Складніше за все людині розлучитися з думкою про те, що його істина є і має бути істиною для всіх! І все ж таки з цєю "істиною" доводитися розлучитися."¹¹

¹¹ Шестов Л. Memento mori // Гуссерль Э. Философия как строгая наука. – Новочеркасск. 1994. – С. 43.

V. КОТИГОРЕНКО (Київ)

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД І ДЕРЖАВА В ЕТНОЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

Чинна Конституція задекларувала, що носієм суверенітету і джерелом влади в Україні є народ. Але народ завжди був і є структурованим на верстви, групи, стани тощо. Не випадково держава виникла як знаряддя захисту інтересів певної частини суспільства. Сучасна держава може нормально існувати лише тоді, коли прагнутиме узгоджувати різні, навіть протилежні інтереси, потреби і цінності, в тому числі етнічні і цивілізаційні, які, в більшості випадків, взаємопов'язані як і все буття етнічних і цивілізаційних утворень.

В етнічному сенсі український народ багатоскладовий. Таким він є і в цивілізаційному аспекті. Підлим інструментом цивілізаційного аналізу політичного українського соціуму може стати розуміння цивілізації, обґрунтоване А.Тойнбі.

Ідеї, подібні ідеям цього видатного англійського історика, розроблялись багатьма соціологами, зокрема М.Данилевським, О.Шпенглером та ін. Проте саме А.Тойнбі відіграв чи не найбільшу роль у становленні сучасної методології цивілізаційного аналізу. Базуючись на його підходах, відомий американський соціолог С.Хантингтон визначив цивілізацію як найвище культурне утворення і рівень культурної самотності, що об'єднує людей. Цивілізації, за цією концепцією, властиві як загальні об'єктивні елементи, такі як мова, історія, релігія, звичаї, суспільні інститути, так і суб'єктивна самоідентифікація людей¹.

Цивілізаційні цінності суттєво впливають на становлення і розвиток етносів і нації відповідної цивілізаційної ідентичності. Не випадково А.Тойнбі наголошував, що нація є складником одиниці більшого масштабу – тобто частиною цивілізації – і мстить в собі відмітні риси останньої.

Таке розуміння ролі цивілізаційних чинників є особливо актуальним для України. Насамперед тому, що історія розмістила її на цивілізаційному перехресті і дала шанс багатоскладовому, в етноцивілізаційному сенсі, українському народу самостійно обшукувати свою долю у власній державі.

С.Хантингтон, безумовно, має підстави твердити, слідом за У.Уоллесом, що східна межа західного християнства 1500 року перетинає територію України і відокремлює її більш католицький Захід від православного Сходу. Зауважимо і на давніші початки "двох Україн" одного народу. Центр однієї з них традиційно знаходився на північному і середньому Подніпров'ї, центр іншої – з кінця XII ст. почав формуватись у межах Галицько-Волинської держави. Однак і в історії, і в сьогоденні Західна Україна не була повністю європеїзованою і покатоличеною. Так само і Східна Україна не настільки відчула на собі азійський вплив, як це сталося з Росією, на терені якої православ'я прийшло через Україну. Розвиток "обох Україн" відбувався через потужний взаємовплив. Проте загалом українську цивілізаційну структуру зжакнайкраще характеризують слова колись добре знаної "бардівської" пісні: "Чужий для мене Захід. А Схід? І Схід не мій".

¹ Хантингтон С. Зіткнення цивілізацій? // Філософ. і соціол. думка. – 1996. – №1-2. – С. 11.

Довгочасне бездержавне минуле України з перебуванням її населення у складі східної і західних імперій відмінної культури, політичних та інших традицій зумовили не лише етнодемографічну мозаїчність українського соціуму, а й наявність в українській культурі субкультури, орієнтованих на цивілізаційні цінності сусідніх націй і держав. Найзначнішою з них стала проросійська, свразійська субкультура, яка в ряді регіонів виявила ознаки домінування – особливо на Сході, Півдні і в Криму. Її головна відмінна ознака – розповсюдженість російської мови.

За даними перепису 1989 року, російська етнокультурна група в Україні – це майже всі росіяни (22,1 відсотка населення), російськомовні українці (12,2 відсотка у складі українського етносу), відносно малочисельні національні меншини, в середовищі яких російськомовність коливається від 50 до більше ніж 90 відсотків (5,8 відсотка громадян України). В Криму і на Сході України російська етнокультурність є переважуючою для всіх етнічних спільнот і є невід'ємною складовою інтелектуального, духовного, загального трудового потенціалу України. А масштаби розповсюдженості російської мови аж ніяк не дають підстав ставити її в один ряд з мовами національних меншин, які, відповідно до такого свого статусу, потребують додаткової державної підтримки. На цей статус у Кримській автономії і деяких інших областях швидше могла б претендувати українокультурна меншість.

Сам же феномен російськомовності значної частини українського поліетнічного масиву слід сприймати як данина і не можна оцінювати інакше, ніж поза системою моральних категорій. Націонал-радикалістські декларації про манкуртизм російськомовних українців, протиставлення російської етнокультурної групи і російської культури титульному етносу і його національній культурі лише детонують етнополітичну ситуацію в державі.

Давнє коріння має в Україні ісламська цивілізація. Сьогодні на українських теренах мешкають представники 26 тюркомовних народів. Майже всі вони, за винятком хіба що гагаузів, традиційно сповідають іслам. Їхня релігія і культура в незалежній Україні відроджуються після довгих утисків за царського і комуністичного режимів. Найчисельнішим носієм ісламської цивілізації і чинником її впливу на етнополітичний, насамперед етнополітичний, розвиток українського соціуму був і залишається кримськотатарський народ.

Проте сьогодні є підстави не ототожнювати кримських татар з "чистою" ісламською цивілізацією. За свою тривалу і трагічну історію вони зазнали суттєвих впливів інших цивілізацій, зокрема, європейської. Це зближує їх з Туреччиною, яка ідентифікується, з одного боку, з мусульманським світом, а з іншого, характеризується власною елітою як світська національна держава західного зрака.

Проте певний відхід Туреччини від традиційних ісламських цінностей не забезпечив її визнання "європейським клубом". Відкинута Меккою і відхилювана Брюсселем², Туреччина, на думку С.Хантінгтона, прагнутиме "стати лідером відроджуваної тюркської цивілізації". Очевидно, можна прогнозувати посилення турецької уваги до кримських татар України, яких, у свою чергу, з протилежним берегом Чорного моря пов'язує це й кількомільйонна діаспора, яка там знайшла собі притулок.

Аналізуючи цивілізаційну структуру українського соціуму, не можна нехтувати також наслідками впливу на неї комуністичної політики формування так званої "нової історичної спільноти людей – радянського народу". В його межах допускалась етнокультурна різноманітність. При цьому режимом забезпечувались умови для домінуваності російської мови і культури, а також формування способу життя, який іменувався соціалістичним.

Треба віддати належне авторам і виконавцям цієї політики: організований ними гігантський соціальний експеримент не був безспісним. Поряд з етнічною і національною, релігійною, цивілізаційною ідентичностями, а подекуди і на їхньому місці у частини людей сформувалась ідентичність радянська – до певної міри деетнізована і децивілізована (у тому розумінні цивілізації, яке покладене в основу пропонуваного міркування). Однак принцип територіально-автономної організації етносоціальних спільнот, який лежав в засадах радянської імперії, у кінцевому підсумку зруйнував радянський народ як мету національної політики КІРС. Соціально-економічний і культурний розвиток радянських республік і областей стимулював ріст регіональної, республіканської самоідентифікації, яка набувала форм певною мірою деетнізованої національної свідомості.

Ця самоідентифікація врешті стала однією з чільних причин розвалу Радянського Союзу і дезінтеграції "єдиного радянського народу". Саме ця самоідентифікація спричинила потяг більшості етнічно і цивілізаційно багатоскладового народу України до державного самовизначення, визначила результати грудневого 1991 року референдуму. Відтоді консолідація або ж дезінтеграція українського суспільства стали залежати від того, якою мірою політика новоствореної самостійної держави переконуюватиме її громадян – 68% українців, 55% росіян, 46% їхніх співвітчизників іншої етнічної належності у правильності вибору "за незалежність України", наскільки вдасться долучити до цього загалу українців, росіян та інших (відповідно, 26, 28 і 40%), які не визначились, і тих, хто ідею самостійної української держави у той час не підтримав³.

Отже, досвід становлення незалежної України засвідчив, що сам по собі факт етноцивілізаційної багатоманітності суспільства не є чинником його дезінтеграції. Відмінності цінностей, інтересів і орієнтацій на етноцивілізаційному полі України можуть такою ж мірою розвиватись у напрямі взаємодоповнення і толерації, як і провокувати конфронтаційне напруження і конфлікти. Перебіг процесів в одному або іншому напрямі залежить від того, чи буде державна політика базуватись на певних етнічних пріоритетах, чи спрямовуватиметься на всебічне вивчення, врахування і узгодження соціально-економічних, політичних, духовних, релігійно-конфесійних та інших потреб і інтересів етноцивілізаційних спільнот України, всіх її різноідентифікованих громадян.

З точки зору існуючого у суспільстві і науково-політичній думці бачення засад етнонаціональної політики і державного будівництва компромісний і толерантний розвиток української етноцивілізаційної плюралістичності не є безумовним і безастережним. Особливо в сучасних

² Хмелько В. Референдум: хто був "за" і хто був "проти" // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С. 44.

умовах, коли помилки державної політики і загальні для всього населення соціально-економічні та інші негаразди уможливають небезпеку каналізації наростаючої суспільної напруги у напрямку пошуку іноетнічних чи інокультурних винуватців або ж пов'язування соціальних проблем з "безпідприємністю" національної, насамперед національно-державницької, ідеї.

Не сприяє консолідації українського народу і його держави зверхнє ставлення до етнічних меншин як частин соціуму, котра не може мати власного голосу у державотворенні, повноцінний і самодостатній суб'єктом якого вважаються лише українці¹. Подібна логіка спонукає до постановки запитань: чи належать орієнтовані на російську культуру етнічні українці до державотворчої етності? чи є суб'єктом державотворення етнос і громадяни іншої ідентичності, ніж власне українська, якщо вони обстоюють ідею соборної суверенної України? чи погодяться не заангажовані етноукраїнськими цінностями громадяни з готовністю "патріотів-демократів" пожертвувати демократією заради "права українця бути самим собою"? чи однаково розуміють це право українці Слобожанщини і Галичини. Півдня України і Закарпаття, православні різних конфесій, римо- і греко-католики? хто з патріотів-демократів має підстави і право виступати від імені всього українства?

Не позбавлені конфліктогенного потенціалу і деякі положення Конституції. В їх числі – преамбула і ст. II, які поділили український народ на етнічну українську націю, корінні народи і національні меншини. Відповідні цьому поділу поняття мають не лише евристичне і описове наповнення, а й, згідно з міжнародною практикою, – політико-правовий зміст. Зокрема, статус "національної меншини" і "корінного народу" робить його носіїв суб'єктами ряду колективних прав, гарантованих державою проживання. У цьому зв'язку постає чимало проблем. Наприклад, які з етносів України мають достатні підстави претендувати на статус "корінного народу"?

Вірна відповідь може бути дана лише з урахуванням міжнародних юридичних норм і досвіду, а також сучасних українських етнополітичних реалій. Включаючи особливості вжитку терміну "корінні народи" у вшанованому побутовому, політичному і науковому лексиконах. Зокрема, важливо брати до уваги факт панування у свідомості татар, кримчаків і караїмів Криму, болгар і гагаузів Бужацького степу, румун і молдаван Буковини, греків Призов'я, росіян Слобожанщини і Півдня України, угорців Закарпаття та ін., що вони є корінним в місцях свого компактного проживання.

Поспішний політико-правовий поділ етносів України на "корінні" і "не-корінні" неминує утворити додаткове поле напруги на етнополітичній карті України. Він також може спричинити перетворення України з держави, яка має поліетнічний склад населення, в державу багатонаціональну з національно-територіальними утвореннями, які прагнуть до дедалі більшої самостійності.

Нерозривний понятійний пари: "корінний народ" – "право на державність" – є досить розповсюдженою парадигмою мислення серед

¹ Бадзьо Ю. Україна: четверта спроба, або вихивуть українців? // Розбудова держави. – 1995. – С. 4, 7.

послідовних оборонців ідеї незалежної соборної України. Саме "корінним", автохтонним походженням титульного етносу вони обгрунтовують право українців на власну національну державу². Навряд чи конструктивному, державоконсолідуючому і націотворчому є така аргументація в контексті історії становлення і сучасних реалій етноцивілізаційної багатоманитності українського народу.

Його відповідним складникам – західному, слов'яно-православному (євразійському?), ісламському (тюркському) і, можливо, деяким іншим властиві спільні особливості. Зокрема, окраїнність і пов'язаний з нею синкретизм, тобто включення в певне цивілізаційне поле невластивих йому чужорідних елементів і трансформація цього поля під їхнім впливом.

Найбільш трансформуючим і, водночас, зближуючим чинником розвитку української етноцивілізаційної багатоманитності стала орієнтація на європейські політичні цінності і політичні форми організації суспільного життя: конституціоналізм, державний суверенітет, верховенство закону і лібералізм, оборону прав особи, свободу, соціальну демократію тощо.

Українське державотворення орієнтоване на кращі зразки європейського політичного досвіду. Однак демократизм Основного й інших законів України зовсім не означає, що її держава і державна політика є діючою і дієвою демократією. Такою демократія стає лише тоді, коли долася відчуження особистості і народу від влади та її фактичного суб'єкта – держави. Остання, попри увесь свій постійно декларований демократизм, була і є бюрократичною корпорацією з власними інтересами, часто відмінними від інтересів громадянства. Заперечувати таку відмінність – значить визнати неможливе: зникнення різниці між тими, хто управляє, і тими, кого управляють. Така різниця в Україні дуже велика. Її опосередкованим, але переконливим свідченням є результати репрезентативних соціологічних досліджень, в тому числі останніх, 1996 року. Так, на запитання, якби а) уряд України або б) місцева влада ухвалили рішення, яке утискає інтереси народу, чи змогли б ви щось зробити проти такого рішення, негативно відповіли, відповідно, 65,4 і 60,0 відсотка опитаних, не змогли певно відповісти 29,8 та 31,7. Ствердну відповідь дали лише 4,8 та 8,3 відсотка респондентів³.

Очевидно, що формально демократична держава може стати реально демократичною тоді, коли її громадяни матимуть не лише нормативні, а й фактичні можливості і, насамперед, волю впливати на державні структури і їхню політику. А цього не забезпечить лише "демократія виборчої скриньки", до якої сьогодні зведено народоладдя по суті. Чи не найголовніший шлях до демократії фактичної, як свідчить той же європейський досвід, лежить через формування впливового контрагента держави – організованого правом структурованого громадянського суспільства. В Україні воно тільки започатковується. Про це свідчить той факт, зокрема, що 86,7 відсотка дорослих українських громадян (за результатами того ж соціологічного дослідження) не є членами жодної з громадських або політичних організацій.

Одним з напрямків становлення в Україні громадянського суспільства

² Там само.

³ Політичний портрет України. Бюллетень. Ч. 17. – К., 1996. – С. 89.

як форми і способу вираження і узгодження різноманітних індивідуальних і колективних потреб, інтересів та цінностей, як контрагента держави – демократичного, такого, що демократизує державу і її політику, є розвий історично виниклого в Україні етносоціокультурного, етноцивілізаційного плюралізму. В ході цього процесу відбуватиметься становлення етнічної і цивілізаційно ідентифікованої, суспільно активної особистості, складатимуться відповідні інституції цивільного життя як форма соціальної організації і дії.

Багатоманітна етноцивілізаційна розвинутість у політичній і економічній системі, вибудування на кращих зразках європейського досвіду, може стати одним з визначальних чинників прискореного суспільного прогресу України. Державний статус української мови, ефективне державне і недержавне сприяння українській та іншим етнопатриональним культурам уможливають їхній розвиток на основі взаємозбагачення здобутками, стимулюватимуть національну українську консолідацію і становлення національної української свідомості громадян різної етнічної і цивілізаційної ідентичності. І навпаки, будь-які спроби уніфікації суспільного життя на тих чи інших етнічних чи цивілізаційних пріоритетах матимуть наслідком наростання соціальної напруги і дезінтеграцію українського народу та його держави.

Ю. РИМАРЕНКО (Київ)

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ, ДЕМОКРАТІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Означена проблема – чи не найголовніша в сучасному етнополітичному, етнодержавницькому розвитку України, вона є своєрідним ланцюговим паліцем, що виразно окреслює перехід від тоталітарного минулого до правової демократичної держави, що прямує до громадянського суспільства як національна держава.

Всучухи чи майже всучухи справжні баталії навколо такого поняття, як “національна держава”, український загаль фактично сприйняв та спокійно ставиться і до ще однієї “новели” – поняття “нація-держави”, не бачачи в ньому нічого оціночного (принципи негативного навантаження), роблячи вибір на користь національно орієнтованої держави, що гідно забезпечує сукупні громадянські інтереси.

Що ж до власне “національної ідеї”, питання складніше. Амплітуда її сприйняття досить-таки широка – від її абсолютизації до повного заперечення під протекстом її “потягу” до ксенофобії, шовінізму з одного боку, “вікидання” нею прав людини, з іншого.

Спрацювала, отже, одвічна хвороба: постійно протиставляти національне вселюдському, національне – демократичному, наша нехтя до національного розвою, до використання цілої національної енергії в інтересах реформування всього суспільства. Звичайно, труднощі, що відразу виникають перед дослідником цієї проблеми, є і досить істотні.

Історико-економічна, класова концепція нації недавнього минулого фа-

ктично збанкрутувала, а новітні її трактування у вигляді етнологічного підходу ще маловідомі не лише загально, а й багатьом дослідникам, деякі з яких стали перед проблемою – а чи існує взагалі таке поняття як “нація”? Тим більше, що як писав К.Каутський, “нація – це якийсь протей, який вмиє вислизати з нас з-під рук, як тльки ми хочемо його вхопити”.

Звичайно, нація є конструкт, певна категорія, своєрідний міф для вдосконалення наших уявлень етносоціуму. Але, разом з тим, визнаємо це, чи ні, вона є реальністю, що відповідає етнопатриональним параметрам людської життєдіяльності, людського буття.

Той же Каутський, допору визначаючи неволімість нації як своєрідного протей, наголосив, що цей протей “все-таки і далі існує і справляє на нас могутній вплив”.

Чому? Йдеться про світовий процес – становлення “світу колективних ідентичностей, або культурних націй” (Е.Сміт) як відображення безперервності історичного і культурного розвитку нації, нерозривності традицій вільного “проростання” національного “я” на духовному полі світової культури. Національний дух, за Й.Гердером – це новий спосіб життя, почувань і поведінки, їхня цінність найвища, бо вони є “своїми власними”. Без опори на дух нації, на національну ідею, як спосіб самоусвідомлення нації, неможливо здійснити успішне будівництво держави. “Законодавець, – писав Ш.Монтеск’є – повинен пристосуватися до народного духу, оскільки цей дух не суперечить принципам правління, бо краще всього ми робимо те, що робимо вільно і у згоді з нашим природним геном”.

Сама ж національна ідея – як ідея нації, концентрує відповіді на найскладніші питання: задля чого живе нація, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот? (В.Солдатенко, Ю.Левенець). Отже, варто віднайти відповіді на запитання: що таке нація, зокрема, модерна українська нація, в чому полягають її націогенетичні, націозберігаючі, націовідроджувальний потенціал, власне, національна енергія? Якою є етнопатриональна палітра сучасної України, її етнопатриональний вимір, в чому сутність національного, народного та державного суверенітету, етнопатрионального ренесансу на шляхах демократизації українського суспільства.

Зрештою, національна ідея – це синтетичний вираз етнічного, вияв формотворчого начала, який виявляється в етнокультурному, зумовленому системно-політичному й економічному творенні. Це – синтетичний підсумковий результат етнотворчості, як повне узагальнення етнокультури, її результатів; принцип, початок, який трансформує етнокультурні здобутки в соціальні новації. Отже, національна ідея – це принцип, загальне уявлення, міфологема, ідеологема, діяльно-творчий прояв, який дозволяє національно (і ніяк інше) оформити загальнолюдські суспільні реалії й тенденції розвитку, створити оптимальні інноваційні моделі. (Ф.Канак).

Як важлива складова сучасного державотворчого процесу, національна ідея “втягує” в нього житворітні етнопатриональні чинники, власне, стимулює етнодержавотворення в особливому значенні цього явища. “Не існує ні однієї європейської нації без спільної ідеї національної незалежності і без спільної боротьби за цю державність, – писав В.Липинський.

– і тільки коли існує об'єднуюча сама ідея української національної незалежності, можемо говорити про існування української нації".

Зрештою, саме через національно-державне усамостійнення українського суспільства, через національно-державні інтереси і пріоритети, через загальнонаціональну ідею й можна ввійти в світ вселюдськості, сповна використати свій та "чужий" ліберально-демократичний досвід. Одне слово, "перед Україною, чия культура і мова зазнали руйнівного удару, стоїть ще одне життєво важливе завдання: відродити свою національну самобутність, об'єднати суспільство навколо загальнонаціональної ідеї, консолідуватися як нація" (Л.Кучма).

Ідея нації досягає своєї завершеності саме тоді, коли підтверджується така її складова, як ідея побудови суверенної національної держави, ідея забезпечення політичного суверенітету нації, народу.

Націостворення, націоствердження, національне будівництво як найтісніше пов'язано з державотворенням, державним будівництвом, органічність, нерозривність яких здійснюється у рамках етнодержавотворення, етнодержавотворчих процесів, що відбуваються і в Україні. Між тим, отримавши ясну і чітку відповідь на те, куди ідемо, ми так і не позбавилися апатії щодо самої національної ідеї, чітко окресленої Президентом України, щодо самого етнодержавотворення.

Не стало істинною розуміння того, що національна ідея – це, власне, подолання нашого відвічного національного нігілізму, збільшення "поля" позитивної дії щодо всебічного розвитку етнонаціонального, етнодержавницького.

Національна ідея тому – це відмова від тлумачення націотворчих та етновідроджувальних явищ, як вияв ледь не реакційно-консервативної свідомості та ідеології, нехпід до етнодержавницьких аспектів соціального буття, "виходу" теоретичних розробок у практику політичного життя, процес етнодержавотворення.

Носає це щільного "щеплення" між національно-демократичним державотворенням та національно-ренесансним і соціальними аспектами суспільного розвитку.

Висувається таке, скажімо, припущення, що національна ідея суперечить демократії, бо ж відстоює принципи етнічного релятивізму, провідним гаслом якого є "нація понад усе" (М.Сциборський).

Суперечність між існуючими гаслами "права людини та громадянина" та "правами нації (народу)", не є ознакою демократичної держави: один підхід взаємно виключає інший за принципом "або-або". Такий підхід, зрештою, поларизує політичні сили, з одного боку, суспільство – з іншого. На перший погляд ця дихотомія розв'язується засадами так званої атомістичної теорії нації, про яку не заговорять в літературі, що користується, власне, однозначно такою "єдиноправильною" дефініцією нації як "історико-економічна".

Атомістична ж теорія розуміє націю як звичайну суму, збірну назву якоїсь кількості людських одиниць, що відрізняються від інших спільними прикметами (Монтеск'є, Вольтер). Пануючи в практиці XVIII – поч. XIX ст., політично та юридично, ця теорія розглядала "права нації" як одичне право громадян, головне, як право вживати в публічному житті рідну мову. Практично політична боротьба зводилася до питань про

"права мови", а вихідною – концепція "прав людини та громадянина". Права нації не існувало поза індивідуальним правом громадянина, нація як правовий суб'єкт не існувала.

Індивідуалістична ідея "людства", замість однакових поміж собою людських атомів, передбачала зріччювані щодо нації члени, замість "індивідумів" – "індивідуальність", замість "людини" – українця, росіянина, німця і т.д.

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався проголошенням державотворчого принципу самовизначення націй, а право нації на політичну самостійність стає пануючим, загальноновизнаним гаслом.

Атомістичне ж розуміння нації в різних варіаціях продовжувало існувати: зокрема, у тих чи інших ознаках вбачаються об'єктивні критерії для розуміння самої нації як однаковості її членів, а не понадодичну, колективну цілісність. До речі, вада "історично-економічної" теорії нації якраз і полягала в атомістичному підході, зведенні сутності нації до "історичних прикмет", "ознак", а не до життєдіяльності, форм співжиття, "усупільнення", до питомих, своєрідних суспільних зв'язків. "Огляд понадодичних "прикмет нації" дає передусім негативний результат, бо ж нижче з них саме по собі, ані усі, чи деякі з них разом не визначають істоту нації" (В.Старосольський).

Чи не тому історико-економічна теорія нації, що в атомістичному дусі, розуміла націю як загаль одичність означеної якості (мова, культура тощо), фактично збанкрутувала, поступившись розумінню нації як окремої цілісності, окремого суб'єкта спільності, "особовості" з власним життям, вольездатністю та власною долею.

Не досягнуто поки що "порозуміння" між національною ідеєю та громадянським суспільством, які трактуються як протилежні, ледь не антагоністичні.

Між тим, громадське суспільство, зрештою, охоплює собою всі види стосунків між людьми, які не пов'язані безпосередньо з державою, її інститутами та установами, в цілому, з політикою. До них, зокрема, крім сімейних, належать відповідні економічні, професійні, конфесійні, класово-групові, культурні та етнопонаційні.

Та й ді елементів громадянського суспільства, крім партій, належать національні, міжнаціональні (міжетнічні) об'єднання та їх органи, що виступають за стабілізацію суспільства і національно-культурні товариства та їх всеукраїнські координаційні центри.

Нині спостерігається виразне протиставлення громадянського суспільства національній ідеї як такої, що не може наповнюватися регулюючими громадянського суспільства.

Таке протиставлення, на перший погляд, цілком реально: національний дискурс підносить націю (колектив), а дискурс громадянського суспільства – особу, існує інше розуміння суспільства, сутності держави, колективних та індивідуальних прав.

Таке протиставлення можна подолати таким чином: вбачати в самому проекті громадянського суспільства не просто поцінування прав особи, а проект, мета якого – демократизувати національну ідею.

Демократизація національної ідеї, як передумови та головного рушія соціально-економічного оздоровлення соціуму, включає в себе забезпе-

чення стабільності і перспектив суспільного розвитку, робить акцент на духовно-культурний і морально-етичний потенціал українського народу, на духовний потенціал нації (М.Жулинський).

Демократизація національної ідеї – це забезпечення національної самоідентифікації, проблема консолідаційного начала, об'єднавчої ідеї, яка б організувала систему ціннісних орієнтацій суспільства, його розвиток як культурного організму. Розуміючи національну ідею як загальнонаціональну, наголосимо, що саме вона здатна консолідувати суспільство, виступити своєрідним духовним імпульсом у такій необхідній активізації духовних і моральних сил українських громадян, будівничої енергії народу.

Демократизація національної ідеї – це підвищення її конструктивної ролі у нейтралізації міжетнічних конфліктів з тим, щоб сформувати суспільну атмосферу на засадах довіри етнополітичних суб'єктів один до одного (О.Майборода), створення ефективних загальних структур, що формуватимуть поліетнічний простір України. Національна ідея в її демократичному обрамленні – це впровадження принципу етнічного плюралізму, поваги, толерантності до всіх етнічних груп країни з багато-національним складом населення. Це – консолідована національна держава з внутрішньою солідарністю її громадян (М.Жулинський).

Демократизація національної ідеї – це її відродження та модернізація для вироблення перспективних способів трансформації буття українського народу на його дорозі у Європу.

Це – розуміння, скажімо, відродження в державотворенні як чогось ближчого до творення нового, ніж до відновлення того, що вже було, забезпечення суверенного, національного буття.

Демократизація, точніше – гуманізація національної ідеї – це перегляд нашого ставлення до націоналізму у контексті критичного підходу до нього замість його виправдання чи осуду. Це – розгляд національної ідеї як поняття, яким охоплюється певна, вищоложена та відмежована сукупність суспільних реалій і проявів суспільного життя (Ф.Канак).

Демократизація національної ідеї – це "вмищення" її в коло національного інтересу, всенациональних потреб, у контексті всенациональних поривів. Зрештою, нація – це реалізація хотіння до буття нації, – писав В.Липинський. – Коли нема хотіння, вислопленого у формі ідеї – нема нації. Але так само нема нації, коли це хотіння не реалізується в матеріальних формах держави".

Це – розгляд державотворчого поступу українства у контексті національно-історичного та етнічного розвитку, розгляд процесу входження України в європейське та світове співтовариство через чітку програму в етнонаціональній сфері, це етнодержавницьке становлення країни.

Національна ідея в демократичному "оздобленні" – це розгляд нації (етносу), держави та її, зрештою, особи у цілком новій парадигмі – їх життєдіяльності, процесі суверенізації. Ідеться, отже, про поєднання досвіду українського державотворення, набутків українського конституціоналізму з націотворчими процесами, власне з націобудівництвом.

Національна ідея з цієї позиції має відповідати концепції гуманізації суспільства, органічно поєднувати національні та вселюдські цінності,

мати людинотворчу, націозберігаючу та державотвердуючу спрямованість.

Такий підхід, безумовно, буде сприяти створенню цілісної національно-державницької ідеології та соціальної психології – цих виразників суспільного інтересу, орієнтирів громадської поведінки особи, її самосвідомості, патріотизму, гордості за свою країну.

Демократизація національної ідеї – це усвідомлення того, що національна справа – це справа всього народу і справа кожного громадянина, це коринний інтерес усього народу і всіх громадян.

Демократизація національної ідеї означає відмову від етнографічного "спликування" з душами предків, від романтично-археологічного розворушу старовини, що "здає багато каліча народному уму". Це завдання – "вийти з старих народно-патріархальних форм побуту і ідей, щоб першим делом поставити не народність для народності, а соціальний, економічний і культурний головний поступ народу, для чого народна мова і форма пропаганди мусить бути тільки практичною одежею, а не метою" (М.Драгоманов).

Демократизація української національної ідеї разом з тим – це наповнення українського суспільства, держави національним духом або змістом. Це – подолання відчуженості українства від держави, це пошуки власного місця у світовому співтоваристві.

Демократизація національної ідеї – це освоєння, усвідомлення свого минулого, теорії й практики національного будівництва та державотворення як основного змісту сьогодення, розуміння сутності "українського енциклопедизму" (Ю.Липа), який став "джерелом українського національного відродження й будівельним матеріалом у побудові нової України".

Демократизація української національної ідеї – це відмова від "насильницького націоналізму" (М.Драгоманов), від шовіністичних догматів, від "українського імперіалізму", "награвання на зверхніх, декоративних формах рівноправності і суверенності народів" (М.Грушевський), від "негування їхніх національних душ" (М.Бердяєв).

Демократизація національної ідеї – це виховання патріотизму. Зрештою, патріотизм відображає собою ідею зберігання і зміцнення тих політичних форм національної спільності, яких досяг той чи інший етнос (нація). Саме тому він стає рушійною силою духовно-культурного розвитку і політичного життя і завдання полягає в тому, щоб скористатися патріотичними почуттями для розгортання дійсно національного, дійсно загальнолюдського. То ж не випадково Барбара Уорд зазначила: страшно було б увияти світ "без національних відмінностей, без різноманітності культур і темпераментів, без можливості контрапункту й гармонії в міжнародному житті".

Патріотизм особи тому, перетворюючись поступово у патріотизм нації, всього народу, стає дійовою, рушійною силою суспільних перетворень і є основою розуміння співвідношення обов'язків людини та нації перед світовим Вилклом, впорядкування людських, етнічних, міжетнічних відносин, зокрема, в молодій українській державі.

Про це добре сказав гетьман Павло Полуботок, замордований Петром І: "Заступаючись за Батьківщину, я не лякаюсь ні кайдани, ні тюрем, і кра-

ще мені найгіршою смертю вмерти, ніж дивитися на загибель моїх земляків... Яка помста буде за кров українського народу... досьгодні пролиті великими потоками тільки за те, що він шукав та кращого життя на своїй землі і думав думками, природними всієї людськості".

Між тим, як і раніше, ідея гуманізму і націоналізму – вважалась неприпустимим між собою протиставленням.

Проте, як зазначив же Т. Масарик, «поміж народністю та міжнародністю немає протиставлення, а навпаки, згода: народи се природні органи людства».

На прикладі Німеччини XVII та XIX ст. всі її провідники національного відродження з Фіхте на чолі були гуманістами і, ставши провідниками «національної ідеї», залишилися гуманістами, а німецька нація розпочала «золотий вік» своєї політичної історії як «народ філософів та мислителів».

Як зазначив Л. Штітгел, «як слушно називали «століттям нації», вся Європа була стихійно захоплена хвилею національного пробудження – відродження, що сприяло поглибленню національної ідеології та її проблематики, провідну роль в якому відіграв романтичний націоналізм».

Сто п'ятдесят років тому він за своєю сутністю був демократичним і революційним. Як зазначив О.Бочковський, «в цьому немає нічого дивного, адже нація є легітимною дитиною тогочасної демократії. Політична демократія, що дала громадську рівноправність поневоленім суспільним станам (робітництву і селянству) тим самим сприяла національній активізації приписаних народів, соціально представлених лише закріпаченим «*misera plebs*». Тому й справедливо, що революція 1848 р. була названа «весною народів», від неї датуються й інтенсивний національний ренесанс по всій Європі».

Романтичний націоналізм середини минулого століття був наскрізь гуманістичним, сприйняв без застережень доктрину Гердера, цього справжнього «архитектора чистої людяності», який наприкінці XVIII ст. інтуїтивно відчув історичне призначення нації в майбутньому розвитку людства, став своєрідним духовним батьком і першим каменярем націонасфери.

Молодий націоналізм, або ж первісний націоналізм формувався під впливом ідеологічної триади Великої Французької революції («Свобода, рівність, братерство»), ніс на собі тавро «Молодої Італії», був зразком для «Молодої Європи», мріяв про визволення всіх народів, стояв на позиціях міжнародної солідаризми, дотримувався етичних норм («чиста справа потребує чистих рук» – М. Драгоманов). Засади і право на самовизначення народів розбудили із національної нестями приписані й забуті народи, вивели їх на ки історії.

Отже, народження нації тісно пов'язана з народженням політичної новочасної демократії, а сам зв'язок між ними лежить і лібоко в сутності їх явищ. Саме суспільно-політичний рух під гаслом народної суверенності й викликав появу на авансцені історії нації, а демократія перетворилася у політичну форму капіталістичної доби.

Вона мала спертися на спільноту (нації), бо ж сама була масовим рухом, використала їх.

Нація се власне – поки що потенційно – загальний нероз'єднаний внутрішніми протиривностями абсолютно демократичний центр. Вона се

додумана до кінця демократія, що має тенденцію кожний людський інтерес «націоналізувати», є центром усіх можливих людських інтересів (В.Старосільський). Нація є історично зв'язаною демократією, кінцевим її позитивним доповненням, «натуральним» центром інтересів.

То ж не випадково Велика Французька революція проголосила: «засада всієї суверенності відображується за своєю істотою в нації».

Джон Стюарт Мілл понад сто років тому зазначив, що принципи демократії можливо здійснити тільки в умовах державної самостійності націй, бо ж існування панівних націй веде до національного поневолення інших націй, до індивідуального поневолення членів поневоленої нації, їх не-свободи.

Національне прагнення до політичного самовизначення є, зрештою, важливим елементом демократичності суспільства, держави, демократичним принципом утворення «нації-держави».

Саме тому варто розрізняти демократичну націократію від автократичної націократії, яка апелює не до «гомо», а до «зоо» філософії, фанатизму з його антигуманною ідеологією.

Суперечність між національною ідеєю та демократією можна «вирівняти» за рахунок реалізації засад національного самовизначення, впровадження національної толерантності, тобто творчої націократії (О.Бочковський), що й розв'яже національне питання, відтворить передумови для співчуття і співпраці усіх народів.

Відмовитися від національного месіанізму, тобто віри в яєсь особливе призначення та нарцисизм як романтичне самозакохання, від мрії про світову гегемонію будь-якої нації з тим, щоб пройти «від тваринності через націоналізм до людяності» (Гріль Пернер).

Стосовно України йдеться про взаємопорозуміння між «національно закопаними» та «національно індиферентними», з одного боку, рішучого несприйняття ідей так званого інтегрального націоналізму, які реґернуються в ДСУ та УНА-УНОС.

Національно-етнічне стосується родової сутності людини, в якій поєднано міцно генетичні моменти соціального та людського буття.

Ми забуваємо, що національна ідея, це, предусім, своєрідна форма солідарності людей для здійснення певних соціальних та культурних завдань. Зрештою, родовоє коріння етносу дає нам нитку безкінечного спадкового, духовного зв'язку, воно спирається на загнурений у минуле історичний підтекст. Етнічність – не лише міф, але водночас і віра, бо ж ба-зується на соціальному, біосоціальному, культурно-мовному, духовному, навіть ідеологічному, політичному підмурку, взаємодії людей у процесі історико-територіального, історико-культурного розвитку етносів, їх перетворення у стійкий національний організм.

Нація – це важливий суб'єкт політичного, соціально-економічного та духовно-морального прогресу тієї чи іншої держави. Тому ігнорувати її потенційну енергію та самосвідомість не варто. Інша річ – перекручення національної ідеї, спотворення сутності перспектив і розвитку, що веде до відриву національного від загальнолюдського, знищення соціально-моральних устремлінь до співробітництва та співжиття, до торжества націонал-шовінізму.

В умовах людських та національних доль важливо не втратити

національну, соціальну, політичну, регіонально-територіальну незалежність та пріоритетність кожної людини. Більше того, саме виходячи з цього – специфіки її ставлення до тих чи інших цінностей, постійно дбати про стан духу та самопочуття громадян України різних національностей, тим більш, коли руйнуються не лише звичні ціннісні орієнтації, господарські та культурні зв'язки, але й сам стан життєдіяльності таких крупних спільнот, як нація, національні меншини.

Саме тому держава має подбати про збереження, подекуди відтворення національного життя, суспільства в цілому та життя окремої людини, як складової життєздатності самої держави. Варто відшукати механізми адаптації національного принципу до сучасної ситуації, адаптації діяльності держави до стану цього фактора, використання в інтересах реформ.

Ось чому головна мета державної національної політики – створення оптимальних умов для української нації, корінних народів, національних меншин, всіх національностей в ім'я вільного розвитку, співробітництва та співтворчості.

Найвища мета – розвиток державності, в якій буде забезпечено свободу та рівноправність людей, незалежно від національної належності, раси, релігії тощо, будуть панувати недискримінація, терпимість та культурний плюралізм (багатоманітність).

Як зазначають дослідники, політичний процес, зокрема в країнах СНД та посттоталітарної Східної Європи, розгорнувся під знаком гуманітарних доміант – проблем національної незалежності та ідеологічності, збереження рідної мови і традицій, морально-релігійних цінностей.

Це свідчить про глибоко демократичне тло самого національного, про демократичну, за своєю природою, спрямованість етнонаціонального розвитку в Україні.

Зрештою, в те, що ми визначаємо як "громадянський принцип", входить, три напрямки, три ідеї: соціальна, політична та... національна.

Іри цьому зараз як ніколи гостро виступила потреба співмірності високої патріотичної свідомості та громадської відповідальності за майбутнє нашої України. "Незалежна Україна, як правова демократична держава... забезпечить рівні політичні, економічні і соціальні права всіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур" ("Звернення Верховної Ради України до громадян всіх національностей" – 1992 р.).

Л. ШКЛЯР (Київ)

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ПОЛІТИЧНОМУ СОЦІУМІ

Своєрідність української етнополітичної ситуації полягає в тому, що тут в єдине ціле збіглися три важливі проблеми: національно-державне самовизначення, демократизація та розбудова структур громадянського суспільства. Тоталітарна доба зруйнувала не те що будь-який натяк на реальність кожного із цих чинників українського буття, а й ув'язнення про них як щось таке, що має соціальну та духовну вартість. Зруйнувати за-

сади тоталітарного суспільства та структур, що їх утримували, виявилось набагато легше, ніж побудувати ці, бодай, запропонувати щось конструктивне, таке, що позбавлене облудної міфології і разом з тим консолідує етнос, націю, суспільство. Ось чому проблематика співвідношення основ демократичного устрою та державотворення, що сьогодні здійснюються в Україні, мають не лише важливе наукове, а й практичне значення. Серед комплексу важливих проблем, навколо яких постійно тривають дискусії, точиться гостра полеміка, безумовно, є й проблема розуміння суті національної ідеї в новому українському соціумі. Поеднання національної ідеї з реальністю того факту, що Україна є країною поліетнічного характеру, хоча цей поліетнізм і має свої специфічні риси.

Виходячи з актуальності для розбудови громадянського суспільства таких цінностей як права особистості, самоврядування, конституційні межі державних повноважень тощо, з одного боку, та демократичність механізмів здійснення влади, з другого, спробуємо зосередити нашу увагу переважно на тих аспектах, що характеризують наше суспільство з позиції його поліетнізму та необхідності вироблення національної ідеї як такої, що поєднує інтереси та цінності різних соціальних груп, індивіда і соціуму, титульного етносу та етнічних меншин.

Оскільки мета наукового аналізу – це класифікація і типологізація явищ, на підставі яких виробляються прогностичні моделі розвитку, то опочатку розглянемо деякі головні концептуальні підходи, що характерні для сучасної вітчизняної етнополітики щодо таких понять, як "національна ідея", "поліетнічність", "державотворення", "влада" тощо. Ці поняття сьогодні посідають важливе місце в політологічному дискурсі політиків та поліологів, а тому важливо визначитися в тому, який зміст ми вкладаємо в ці поняття, адже залежно від того, як трактується ті чи інші з них, в підсумку можна одержати і різні відповіді на запитання: що будемо? куди йдемо?

Так само не викликає сумніву і те, що розбіжність в усвідомленні цих понять певним чином впливає на суспільну свідомість, адже оперуючи цими термінами, політичні партії та рухи намагаються викликати довіру до своїх поглядів, програм, гасел. На їх основі формується, зрештою, електоральна база, мобілізують чинник підтримки у напрямку досягнення влади. Ось чому спроба розібратися в термінах – це не просто філологічна справа, а насамперед світоглядно-політологічна. Разом з тим визначеність в зазначених категоріях дозволить і нам більш чітко орієнтуватися в системі того етносоціуму, яким сьогодні є Україна.

Узагальнюючи значний теоретичний доробок, який належить вітчизняним науковцям, публіцистам, політологам, доходимо висновку, що в сучасній українській етнополітології маємо щонайменше п'ять-шість концептуальних позицій відносно того, як трактувати український етносоціальний організм, тобто суспільство з точки зору його етнонаціональної структури, елементів якої є: титульність, статус меншинності, корінних народів, мігрантів, біженців, осіб без громадянства тощо. Зайве доводити те, що кожна із зазначених категорій людей чи спільнот по-своєму впливає на місцевий та регіональний колорит країни, визначаючи локальну чи глобальну етнополітичну ситуацію в державі. Звідси стає зрозумілим, що питання національної ідеї, як певної світоглядної константи етносоціуму, не

може абстрагуватися від контексту зазначених проблем і мусить певним чином поєднуватися з ними, бути інтегрованими в їх зміст.

Проте, чи завжди так буває, коли звертаємося до теоретичного дискурсу, аналізуючи погляди та висловлені думки з приводу характеру українського етносоціуму, його національної ідеї? Як показує досвід, не завжди і для цього є достатні підстави, щоб задатися питанням, чому? Щоб відповісти на нього, слід зупинитися на інтерпретаціях ключових понять, про які йшлося, що їх зустрічасмо в тих чи інших політичних або наукових сферах.

Одною з найпоширеніших концептуальних версій щодо характеру українського соціуму на сучасному етапі є версія, що її репрезентує права, тобто національно-демократична та націоналістична течія. Дещо узагальнюючи, можна сказати, що провідною думкою цього напрямку є уявлення про українську етносоціальну ідентичність як таку, що формується переважно, а то і виключно, з представників титульного або корінного народу – українців. Етноісторичне минуле цього народу засвідчує його одвічне прагнення самостійності, соборності та демократичного ладу, – як складників національної української ідеї. Іншоетнічне населення, що проживає в Україні, є етнічними меншинами, які мають рівні права з представниками титульного етносу, проте як громадяни цієї країни, вони мають поділяти провідні цінності титульного етносу в ході державотворчого процесу. Національні атрибути державності – символи, гімн, мова визначається титульним етносом, а тому, як лояльні громадяни, меншини повинні інтегруватися в український етнополітичний організм. Що ж до специфічних прав та інтересів меншин, то вони мають право претендувати на статус національно-культурної автономії. За будь-яких обставин меншини не повинні ставати "п'ятою колоною" чи "картою" в геополітичних стратегіях далеких і близьких сусідів. Такий погляд відповідає, підкреслюємо, національно-демократичним та національно-консервативними уявленнями щодо українського етносоціуму і його георетичну концепцію можна визначити як етнонаціональну, в центрі якої стоїть титульний народ, як головна державотворча сила.

Діаметрально протилежною щодо неї є концепція, яка вважає, що Україна як нація ще не сформувалася, а є лише конгломератом етносів, серед яких важко визначити, який із них є корінним, а який – ні. Найбільш послідовно таку позицію обстоює академік П.Толочко. Торкаючись, зокрема, питання відносно "корінних" та "некорінних" народів, він зазначає: "Історія не визначила надійних критеріїв корінного народу. Невідомо, скільки йому треба прожити на конкретній землі, щоб здобути на неї виняткове право: 50, 500 чи 1000 років".

Оскільки П.Толочко перебуває на засадах заперечення української нації, він, зрозуміло, не визнає і продуктивності національної ідеї на будь-якому, зокрема і українському етнічному ґрунті. Тут слід пояснити, що вчений трактує націю як категорію політичну, а не етнічну, вважаючи, що нація "може скластися тільки на загальноцивілізаційних засадах громадянського суспільства". Але коли, на думку вченого, у нас ще немає і

громадянського суспільства, то по суті в Україні ще не існує не те що нація, а й навіть фундаменти для її створення.³

Такі погляди на етнопроцеси в українському соціумі не є поодинокими, а тому варто зазначити, що, як і кожна наукова концепція, вона будувалася на певних припущеннях та уявленнях, які можуть бути легко спростовані, або ж піддані сумнівам. Так, наприклад, відносно критерію "корінного народу" можна зазначити, що таким загальнонауковим критерієм є фактор етногенезу того чи іншого народу на певній історичній території. А оскільки сучасна наука досить добре володіє інформацією щодо етногенезу більшості із нинішніх етносів, то неважко визначитися в тому, кого вважати корінним за цим, принаймні, показником. Інша справа, і тут П.Толочко має певну рацію, що там, де виникають етнічні конфлікти, наукові аргументи, як правило, не беруться до уваги, а головним аргументом є сила. Тобто в дію вступає військово-політичний чинник, що мало рахується з доказами здорового глузду. Варто зазначити у цьому зв'язку і те, що сучасне міжнародне право визнає статус корінних народів, проте він поширюється далеко не на всі етноси, що живуть на своїй історичній батьківщині, а лише ті, що є самобутніми острівцями в океані цивілізації, яка загрожуватиме їм повним знищенням. Це, здебільшого, малочисельні народи, що потребують захисту і допомоги. Отже, проблема тут існує, але не в такому вигляді, як її подає П.Толочко.

Що ж до наявності в Україні засад громадянського суспільства, то тут, дійсно, можна говорити про те, що такі засади перебувають лише в зародковій формі, але це аж ніяк не пояснює того, чи є український народ нацією, чи становить лише конгломерат етносів, що не є національною цілісністю. За сучасними уявленнями щодо нації, то вона може виникати не тільки на засадах громадянського суспільства, а й інших чинників суспільного та культурного розвитку, зокрема, національної самосвідомості, релігії тощо. Зрештою історія свідчить про те, що нації формуються не тільки за умов демократії, а й монархії, а також державних систем на зразок імперій. Стосовно ж конкретно України, то тут доцільно вести мову про рівень інтеграції та консолідації соціальних верств, етнічних спільнот, етноконфесійних громад в націю, а не ставити під сумнів сам факт її існування.

Відміна від перших двох концепцій є та, що заперечує в Україні наявність етнічних меншин, а також факту багатонаціональності України. Цю думку послідовно обстоює Я.Дашкевич, – відомий український вчений-історик. Так, зокрема, торкаючись питання щодо "етнічності", він пише: "Я відмовляюся від запроваджененого ООН під тиском імперіальних держав терміну "етнічні відносини", як такого, що дискримінує нації; національні меншини в Україні, майже як правило, мають високорозвинений ступінь національної свідомості, яка вже кілька століть тому піднялася вище від початкової етнічної свідомості". У зв'язку із зазначеним виникає враження, що вчений пов'яже "націю" з наявністю самосвідомості, відмовляючи в цьому етносам. Що ж до "багатонаціональності" як риси

³ Толочко П. Имеет ли Украина национальную идею? // Киевск. новости. – 1995. – 20 октября. – С. 8.

⁴ Там само.

³ Толочко П. Для кого оно, государство, в котором народ жертва? // Комсомольская правда. – 1997. – 24 января. – С. 8.

⁴ Дашкевич Я. Национальные питання в Україні // Україна: Наука і культура. – К., 1994. – С. 6.

української етносоціальної дійсності, то тут Я.Дашкевич наводить такі міркування: "Україна не була і не є багатонаціональною від основних великих західноєвропейських країн (Франції, Німеччини), про багатонаціональність яких ніколи й не думали говорити. Насправді в Україні проживає одна численна національна меншина – росіяни... а понад 100-тисячний бар'єр проходить ще вісім національностей. Всі вони лише регіонально (крім росіян та євреїв, роспоросенних по цілій державі), переважно на окраїнах, впливають на місцеве етнічне обличчя. Де ж тут багатонаціональна держава?" – запитує вчений.

На жаль, але тут чітко не визначені критерії моно- чи полінаціонального складу. Якщо, хоча б і вісім національностей, окрім українців, є в складі держави, то це мало чи багато?

Контраверсійною щодо цієї є позиція, яку неодноразово оприлюднював В.Євтух. Він вважає, що вітчизняна етнополітологія, переймаючись етнополітологічними та етносоціологічними здобутками західних вчених, повинна оперувати термінологією, що є похідною від етносу: етнічність, етнічні меншини тощо. Аргументація, яку наводить вчений, така. Слово "нація" в зарубіжній етнології є аналогом політичної організації, тобто держави. Нація, окрім всього іншого, характеризується певними властивостями, серед яких, наприклад, неподільність території, що перебуває під юрисдикцією держави. Членами нації або ж її суб'єктами є громадяни країни, незалежно від їх етнічного походження. Що ж до етнічності, то тут безпосередньої залежності, на думку В.Євтуха, між етносом і територією немає. Етноси за сучасних умов, як правило, складаються з етнічного ядра, що перебуває на місці, де відбувається етногенез, та периферії – діаспорних спільнот, які перебувають під юрисдикцією інших держав. Вони, здебільшого, складають групи або спільноти, які належать до етнічних меншин. Отже, як громадяни, всі етнічні спільноти є суб'єктами нації, а як представники етнічності, вони відносяться до категорії меншин і у такий спосіб можуть бути суб'єктами і об'єктами етнополітики. З позиції етнополітики недоцільно діаспорні групи, етнічні ядра яких знаходяться за межами даної держави, вважати "національними меншинами", оскільки ті прагнуть "до відокремлення, до об'єднання в окремому політичному організмі, основу якого становили представники цієї меншини... Для етнічної меншини властиві інші визначальні моменти, не пов'язані з сепаратизмом... Етнічна меншина, як і етнос, може існувати дисперсно, й у її долі головну роль відіграють не етнополітичні, а етнокультурні цінності, які об'єднують вихідці з одного й того ж етносу на національному середовищі".

Таким чином, тут пропонується дещо інша, якщо не сказати протилежна попередній таксономія етнополітологічного аналізу, яка, до речі, досить легко проєктується на українську етносоціальну реальність.

Останнім часом, з набуттям Україною статусу незалежної державності, певної популярності набувають "етатичні" концепції нації. Етатизм як принцип нацотворення найповніше втілюється у Франції, де під гаслами

національної єдності і солідарності перед зовнішньою загрозою було подолано будь-які етновідцентрові рухи наприкінці XVIII – початку XIX ст. По суті принцип етатизму в етнополітиці означає суворий централізм, що супроводжується домінуванням титульного етносу над етнічною периферією. На практиці це призводить до цілковитої асиміляції, що й вдалося досягти Франції, придушивши ще в минулому столітті провансальський етноренесанс. Проте за сучасних умов, зрозуміло, така політика вже не може здійснюватися безкарно, і тому етатизм в його класичному вигляді навряд чи можливий. Але, якщо мати на увазі, демократичні засади державності, цінності громадянського суспільства, елементи якого, безумовно, є й етнічні спільноти, етатизм може сприяти національному єднанню, етнополітичній консолідації. Стосовно цих питань Ю.Римаренко пише: "У царській Росії та СРСР втілювалися в життя етнічний, а не етатичний підхід. Україна, як ніколи раніше, потребує державного згуртування саме на принципах етатизму з урахуванням, звичайно, процесу етнічного ренесансу".

По суті тут йдеться про своєрідний варіант ліберального етатизму, де національна єдність на загальногромадських засадах кореспондується з етнічним плюралізмом, що передбачає багатоманітність в єднанні.

Ураховуючи те, що етатистська ідея певним чином набула майже офіційного статусу в Україні на початку, принаймні, дев'яностих років, яка поєднувалася з ідеями національного українського відродження та етноренесансних проявів з боку етномінішин, але оскільки процес цей відбувався на ґлі соціально-економічних ускладнень, ринкової стихії та корумпованої приватизації з усіма її наслідками для суспільства, в середовищі інтелектуальної еліти, що ґрунтується навколо часопису "Політична думка", виникла певна опозиція щодо самого принципу етатизму. Якразво виражений пафос громадянських цінностей зовсім не заперечує цінностей патріотизму чи національної ідеї. Але проблема полягає в тому, що це за цінності, як їх тлумачити, кому вони приносять політичні та інші дивиденди? Таке питання порушується. В порві антиетатистського спрямування інколи складається враження, що береться під сумнів сама ідея української державності. Проте це далеко не так. Річ у тім, що в цьому разі, на жаль, дещо не виправдано ставиться знак рівності між поняттями "державність" та "влада". Критикуючи владу за її недоліки та провали в політичній реформі, "Політична думка" покладає це на рахунок державності. Така заміна понять легко екстраполює невдоволення владою на невдоволення державою, яка, окрім того що є специфічною інституцією для кожного народу, нації, є ще й предметом особливої шани і гідності.

Так, безумовно, влада може ставати відчуженою щодо народу, обслуговуючи свій приватний корпоративний інтерес, проте причина цього спотвореного явища не в ідеї державності, а в проблемах громадянського суспільства, яке тільки вилушується в процесі дозрівання якісно нових суспільних відносин.

Проте в Україні є і такі науковці, які вважають, що українська нація, до структури якої входять представники всіх національностей, має виробити в собі державницьку свідомість: "Україна є державою українських громадян різного національного походження... всі вони мають право на особіну

³ Там само. – С. 8.

⁴ Євтух В. До проблеми визначення поняття "етнічна меншина" // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становлення та розвитку. – К.: ІНТЕЛ. – 1994. – С. 20–21.

культуру, релігійну та соціальну автономію. Але найголовніше – необхідно, щоб у народі України з'явився державний інстинкт⁸.

Отже, сучасна українська етнополітика ще далека від загальноприйнятих уявлень щодо ключових питань, які впливають на формування національного світогляду, його духовні орієнтири та ціннісні пріоритети. За таких умов методологічного та теоретичного плюралізму доцільно спиратися на певний ґрунт, з позицій якого можна не лише оцінювати стан етнополітичних процесів у країні, а й досліджувати та вивчати їх. Цим своєрідним орієнтиром може стати документ, що уособлює в собі дух суспільно-політичного та етнополітичного консенсусу. Таким документом є, безперечно, Конституція, в якій, зокрема, щодо актуальних для нашої проблематики питань зазначено: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної самосвідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин країни»⁹.

Отож, тут зафіксовані ключові для етнополітології поняття: а) українська нація; б) корінні народи; в) національні меншини; г) етнічна самобутність поряд з релігійною, мовною та культурною. Оскільки йдеться про правовий статус зазначених релігій, то, очевидно, в річці цього й слід досліджувати етнопроцеси, що відбуваються в українському суспільстві. Разом з тим, таке широке тлумачення полетичності та полкультурності актуалізує питання національної ідеї. Якою вона повинна бути? Хто є її суб'єктом? Чиї інтереси вона мусить представляти – етносу чи етносів, громадян чи окремих елітних верств суспільства?

Попри критичні зауваження щодо відсутності цієї недошліфованої виробляти якусь спільну для всіх членів суспільства національну ідею, її регулятивну роль на етапі становлення України як незалежної держави, важко переоцінити. Відсутність такої ідеї знеособлює народ, а той втрачає ідеали і орієнтири в геополітичному просторі. Сьогодні можна лише зазначити, що Україна перебуває в пошуках своєї національної ідеї, оскільки традиційні складники її – соборність, незалежність, демократичність значною мірою вже здійснені або ж близькі до своєї реалізації. До того ж зазначені аспекти національної ідеї стосуються переважно політичного спектру національного буття і були сформовані за умов відсутності державності. Звідси і певна конфронтаційність, інколи нетолерантність окремих елементів національної ідеї, якщо йдеться про мілітарний аспект її здійснення. Сьогодні такі риси національної ідеї об'єктивно вже втратили свою консолідуючу суспільство силу, хоча, безумовно, як елементи національної самосвідомості, що зберігаються в пам'яті, вони можуть мати місце як джерело патріотизму, виховання на прикладах героїзму тощо. Разом з тим громадянське суспільство, орієнтоване на цінності особистості та спільноти, прагне дещо інших акцентів національної ідеї. Такими могли б стати у цілковитій відповідності з національними традиціями та менталітетом українців – цінності свободи, толерантності, гуманізму, релігійності. За своєю сутністю вони є загальнолюдськими і та-

кими, що об'єднують людей різних етносів та віровизнань, а разом з тим, що вигідно вирізняють країни, які мирно позбавляються конфліктів та суспільних негараздів, від країн, що долають їх шляхом війн і конфронтацій.

На даному етапі українського самоздійснення, що набуває і політичних, і культурних, і громадянських рис буття, українська ідея стає програмою дій у досягненні якихось рубежів чи планів. Для статусу національної ідеї – це надто низький рівень та малий масштаб. Національна ідея стає, повинна стати формою індивідуальної самореалізації. Адже чим багатший і розвиненіший індивід, тим глибшим є у нього відчуття зв'язку з народом і батьківщиною. Патріотизм бідняків чи пауперів, об'єднаних на засадах ненависті до інших, чужих, – це шлях в історичний глухий кут. Отже, через розбудову демократичних інститутів державності, створення умов для громадянського соціуму, національна ідея постає як духовна потреба та волевияв захищати і примножувати їх.

I. КРЕСІНА (Київ)

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І УКРАЇНСКА ІДЕЯ: ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Усвідомлення українською нацією самої себе й вироблення синтетичної концепції національного поступу є проблемою співвідношення української ідеї у сучасному тлумаченні та проекції її через національну свідомість у суспільно-політичні реалії. Тобто це проблема вибору Україною своєї моделі, власного шляху цивілізаційного розвитку.

Національна ідея після здобуття Україною державної незалежності вимагає суттєвого коригування, кореляції з новими нацотворчими чинниками. Така потреба має задовольнятися насамперед на теоретичному рівні національної свідомості. Це передбачає вироблення власних парадигм національної самоорганізації на основі глибокого аналізу та всебічного врахування етнічних вартостей, менталітету, культурної традиції, психології як українців, так і численних етнічних груп, що проживають в Україні, історичної спадщини української нації як полетичної політичної спільноти. Завдяки полетичності національна ідея набуде плюралістичного характеру. Усвідомлення ж спільної історичної долі, єдиного громадянства (що конститує політичну спільноту, є основою формування у громадян почуття національної гордості та національної самосвідомості) стане загальним знаменником для багатьох відцентрових, федералістичних, регіональних, етнічних та інших векторів національного поступу.

Тобто у національній ідеї у "знятому" вигляді мають бути присутні такі реалії та відповідні системи вартостей, як полетичність, політичність, плюралістичність української нації. Це не означає вихолощування українського духу з національної ідеї. Навпаки, толерантна і гармонізована, а відтак глибоко гуманізована етнополітика Української держави має будуватися на засадничих рисах української культурної традиції. Остання здатна сприймати культурні здобутки інших етнічних спільнот і водночас

⁸ Жмир В. На шляху до себе (етносоціологічна розвідка). – К., 1995. – С. 112.

⁹ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Факсимільне вид. – С. 3.

ставати для них інтегруючим чинником. Ця риса закорінена в українському психологічному типі, у геополітичних особливостях розвитку української культури (в її широкому тлумаченні) в історичній ретроспективі.

Якою мірою національна ідея формує смислові центри національної свідомості, такою ж мірою національна свідомість визначає життєздатність і перспективність національної ідеї. Не проєктуючись певними гранями в національну свідомість, національна ідея втрачає реальний ґрунт і перетворюється на архетип, "зависає" над етнонаціональним полем, не проростаючи в ньому, не запліднюючи своїм життєдайним зерном смисложиттєвих національних вартостей.

Національна самосвідомість витворює, конститує національну спільноту. Тому спочатку націоналізм як свідомість, як воля й рішучість до творення спільноти, а потім сама нація як результат. І тому спочатку національна ідея, що акумулює ідеали, вартості, мрії, суспільні орієнтації та пріоритети, а згодом повнокровна політична нація, свідомо свого призначення, місця у сучасному світі, своїх можливостей, власної долі й особливого шляху в історії цивілізації.

Національна ідея повинна містити в собі концепцію суверенної держави (що тривалий час була головним змістом української ідеї). Але ця держава має стати вже не метою, а засобом самоствердження нації. У цьому полягає найважливіша особливість національної ідеї у сучасних умовах. Адже у посттоталітарному українському суспільстві посилюлися етатистські та авторитарні тенденції. Створюється той страшний Левіафан держави, який працює сам на себе, відсахиючись від національних і соціальних проблем. Приватизація за тим сценарієм, який продиктувала та ж владна верхівка, опинилася знов у руках чиновницько-виробничої олігархії і дала її величезні надприбутки від розкрадання національного потенціалу та численні соціальні та економічні проблеми – для більшості національної спільноти. Левіафан "з'їв" націю, соціум перетворив на плебс, інтелігенцію – на служлихих жертв, які вже носяться з ідеєю державотворення як з національною ідеологією. Так, в результаті домінування і свідомого підштовхування етатистських тенденцій виростає на наших очах в українському суспільстві типова східна деспотія з її чіткою ієрархічною підпорядкованістю, ознаками правової держави і порушенням прав людини. "Ані мобілізація суспільних рухів із метою обмежити державу, ані заохочення підприємницької ініціативи з метою зробити державу менш важливою само собою не забезпечать здоров'я громадянського суспільства. До держави треба ставитися серйозно, і предметом суперечки має бути не сила держави, а те, чи використовує вона цю силу, щоб побудувати інституційні гарантії свого наступного самообмеження та зміцнення громадянського суспільства" – слушно зауважує директор Центру досліджень Росії і Східної Європи Мічиганського університету професор Майкл Кеннеді¹.

У токій зіткнення "нації, її ідея, інтереси, самоорганізація, самоповага, самоствердження" сходяться три рівні розвитку національної свідомості – теоретичний, державний, буденний. Нація як спільнота, як ідея, як культура, як традиція, як політика стає стрижнем, вихідною точкою формування

¹ Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативи нації в Східній Європі // Україна модерна. – 1996. – №1. – С. 128.

національної самосвідомості, критерієм самоідентифікації та соціалізації особи, становлення демократичного суспільства і цивілізованої політики держави. І лише за такої умови національна ідея стане не міфом, не казочкою, не етнографічним стандартом, а цілком визначеною перспективою, синтетичною концепцією, акумулятором прогресивних національних програм, політичних гасел, рушієм національного прогресу, основою самоствердження спільноти, платформою національної ідеології (як процесу генерування ідей і як цілісного комплексу поглядів) та національної свідомості. Якщо нація – суб'єкт соціально-політичних, культурних, ідеологічних відносин, то національна ідея – спосіб самоствердження цього суб'єкта, а національна свідомість – універсум буття нації.

Н. ПЕТРЕНКО (Запоріжжя)

ДО ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ЕТАПІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р., Акті проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. та Конституції України 28 червня 1996 р. визначено природу та сутність нового обличчя і характеру української держави, загальні концепції державотворення в Україні. Одночасно, навіть ці документи відображають суперечності в процесі національного державотворення.

Важливим кроком на шляху до суверенітету стала Декларація. Вона вперше заявила, що суверенна національна держава в межах території України розвивається на основі здійснення українською нацією її невід'ємного права на самовизначення. Одночасно Декларація заявила про формування єдиного спільного для всіх комплексу прав: єдиним джерелом влади в Україні є український народ, тобто громадяни України всіх національностей; рівність перед законом усіх громадян незалежно від походження, національності, мови тощо.

Реалізуючи основні принципи Декларації Верховна Рада України 24 серпня 1991 р. проголосила незалежність України та створення самостійної держави.

Наступним етапом у визначенні підстав національного державотворення стала Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.). Вона виголосила рівноправність всіх етнічних груп народу України, беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей:

- рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права;
- забороняється й карається законом дискримінація за національною ознакою;
- держава бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур;
- вільне користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя;
- право на громадські об'єднання.

Разом з тим, прагнучи реалізувати Декларацію прав національностей України, було прийнято Закон України "Про національні меншини в Україні" (25 червня 1992 р.).

Від Декларації до Конституції пройдено певний шлях щодо визначення підстав національного державотворення. Конституція України в преамбулі визначає, що українське державотворення відбувається уже не тільки на основі здійснення права українською нацією, але і усім українським народом права на самовизначення. Якщо в попередні роки панувала уява про самодостатність розбудови держави, то з прийняттям Конституції в Україні утвердився процес національної інтеграції – будівництво і розвиток об'єднаного, консолідованого суспільства з добре розвиненою національною ідентичністю. Творення єдності із різноманітності є завданням, що має особливе значення для всіх нових держав, в яких ще не сформувалося і відсутній загальнонаціональний консенсус. Таким чином, в Україні розвиток національної ідентичності спирається на створення належних умов розвитку національних ідентичностей всіх етнічних груп, що в свою чергу відбувається через виникнення етнічних організацій, розвитку їхньої етнокультурної діяльності.

Ряд положень нової Конституції України мають принципове значення для вдосконалення існуючої політико-правової бази регулювання етнонаціональних процесів, розробки та реалізації державної етнополітики.

Конституція, визнаючи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні український народ, одночасно визначає структурні компоненти українського суспільства – *українська нація, національні меншини та корінні народи*.

Відповідно вона покладає на державу обов'язок сприяти розвитку як української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, так і етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11).

Надаючи українській мові статус державної мови, Конституція одночасно гарантує вільний розвиток, використання і захист російської мови, а також інших мов національних меншин України (ст. 10).

Крім того, Конституція України визначає основні принципи державної етнополітики, гарантуючи рівні громадянські права і свободи незалежно від етнічного походження, мовних ознак або інших ознак (ст. 24) та право на свободу об'єднання у громадські організації для захисту своїх прав і свобод, задоволення культурних і інших інтересів (ст. 36).

Іноземцям та особам без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, гарантуються такі ж права і свободи, вони можуть отримати притулок у порядку, встановленому законом.

Держава надає організаційної та фінансової допомоги майже 270 зареєстрованим національно-культурним товариствам, 18-ти з яких надано статус всеукраїнських. За їхньої ініціативою та при підтримці держави створюються національно-культурні центри, школи, театри, музеї, бібліотеки, факультати для вивчення рідної мови. 1994 р. розроблено і затверджено Державну програму відродження та розвитку освіти національних меншин в Україні на період до 2000 року. 15 вищих навчальних закладів України готують викладачів мови та літератури національних меншин. Функціонують школи із національними мовами

навчання: російською – 2942, молдавською – 11, румунською – 96, угорською – 60, польською – 3, єврейською – 5, кримськотатарською – 2. За ініціативою національно-культурних товариств створено близько 60 недільних шкіл, де вивчають рідну мову понад 73 тис. учнів. Факультативно та в гуртках рідну мову вивчають ще близько 200 тис. учнів з числа етнічних меншин.

Завершується робота над проектом "Державної програми розвитку культур національних меншин на період до 2000 року". Незабаром відкривається Центр культур національних меншин та Центр російської культури в Києві. Протягом останніх років видано близько 150 назв книг мовами національних меншин. Інформаційні потреби меншин задовольняють 60 газет, які видаються їхніми мовами. Річний обсяг передачі мовами національних меншин становить на телебаченні 1225, на радіо – 1988 годин.

Громадські об'єднання національних меншин мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах до центральних та місцевих органів влади. Серед депутатів Верховної Ради України, крім українців (76% від кількості обраних депутатів), росіяни становлять 19,3%; євреї – 15%; білоруси – 6,5%; поляки – 0,5%. Серед членів українського парламенту є також молдавани, румун, угорець, болгарин, німець, караїм, чучаши.

М. ВІВЧАРИК (Київ)

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ІНДИКАТОР ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

І на шостому році державної незалежності України актуальною проблемою залишається пошук форм і засобів стимулювання політичної активності українського народу, сприяння духовному оновленню суспільства, здійснення глибоких державотворчих процесів, утвердження і поширення в українському суспільстві культу державницької ідеї, концептуальним ядром якої має бути власне державна національна ідея.

Будь-яка держава припускається великої помилки, пропагуючи відсутність національної ідеї, свого власного ідеалу. Подібне сталося із Україною. Так, виступаючи у лютому 1995 року на зустрічі з ветеранами другої світової війни, Президент України Л.Д.Кучма заявив: мовляв, на сучасному етапі національна ідея не спрацювала. І далі, він ніби поправив себе 24 серпня 1995 року: "на жаль, вона (національна ідея – М.В.) не принесла бажаного згуртування насамперед через те, що в неї від початку було закладено не державно-політичний, економічний, а переважно національно-етнічний зміст. Чотирічний досвід неспростовно доводить, що треба не лише наповнювати новим змістом національну ідею, а й виробити її активно задіяти ідеологію державотворення...". Розвинув цю думку Президент на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996. На його думку головне, щоб національна

ідея жила у свідомості суспільства, була обрусом нації... Це ідея сильної та процвітаючої України ідея державності, патріотизму і солідарності; ідея духовності, конституційного порядку, громадського миру й злагоди; ідея справедливості та доброти; ідея відкритості світу.²

Мабуть, це цілком законірно, бо самі виток національної ідеї, її живучості сягають далеких часів. Ще великі мислителі минулого І.Франко, М.Драгоманов, Ю.Бачинський, В.Липинський та інші відомі діячі українського національного відродження визнавали необхідність існування національної ідеї у державотворчому процесі.

Проте, треба мати на увазі і те, що національна ідея Української держави ще не стала домінуючою в свідомості значної частини її населення. Приміром, якщо у західних областях України національна ідея стала невід'ємною у свідомості більшості трудящих, то у східних і південних областях ідея української суверенності зустрічає певний опір. І, очевидно, не останню роль відіграє тут те, що у цих областях великий відсоток зденационалізованого населення. Це одне, інше, що в поняття "національна ідея" різні політичні сили вкладають свій зміст, інакше кажучи, інпретентують його так настільки, що вигідно їм і владним структурам. Більше, уже в роки державної незалежності, окремі вчені, постулюючи своєю науковою совістю, на замовлення певних лівих сил силкувались довести про неопотрібність національної ідеї, заперечити її роль в українському державотворенні. А дехто з них добалакувався, що, мовляв, національна ідея – це витвір так званих демократів 90-х років ХХ століття, себто тих, котрі начебто були при владі після проголошення державної самостійності України. В подібних рефлексях особливу активність проявили прибічники лівих партій. Саме в комуністів та соціалістів національна ідея викликала безмежну лютю. Так, один із лідерів їх П.Симоненко у статті "Національна ідея": міфи і реальність" зробив "відкриття", що бущито національна ідея не може консолідувати націю. Його другач, що нині "наполеніями проштовхують українську національну ідею". За її допомогою буржуазно-націоналістичні сили (зверніть увагу, як треба не любити свій народ, щоб бачити серед нього "буржуазно-націоналістичні сили"), котрі, на думку П.Симоненка, розраховують нав'язати суспільству ідеологію, яка б могла протистояти комуністичному і соціалістичному ідеалу і разом з тим послужити своєрідним ідеологічним стрижнем для об'єднання навколо себе основної маси населення, для жорстокої ізоляції інакомислячих і надання всьому процесові державного будівництва потрібної спрямованості.

Прикладів, щоб національна ідея роз'єднувала, ізолювала, важко віднайти у світовій практиці. Відомо протилежне: тоталітарна система, на вістрі якої була комуністична партія, творячи "комуністичний і соціалістичний ідеал", ізолювала десятки мільйонів громадян колишнього СРСР. Відверті ненависники Української держави, творці сучасних анти-українських міфів роблять усе можливе, щоб загальмувати поступ українського народу до цивілізованого життя у власній державі. Тому й ведуть ними шалена боротьба з національною ідеєю (і не тільки), котра, безсумнівно, є найбільшим консолідантом української нації.

Однак, складність розв'язання даної проблеми обумовлюється також певною невизначеністю офіційної державної етнополітики та надто значними розбіжностями в поглядах на сам характер Української держави, що їх постійно висловлювали у групуваннях націонал-патріотичної орієнтації, з одного боку, та деякі впливові регіональні організації Півдня та Сходу, – з іншого. Водночас зауважимо, що регіональність України має в своїй основі "поліетнічність українства" (подібно до поліетнічності слов'янства), а певні соціально-політичні, історичні й соціально-культурні реалії, укладовані від минулого. Насамперед, тут далися взнаки такі явища, як багаторічний відокремлений розвиток західної та східної України, різні ступені асиміляційних процесів також викликали особливі напруги в розвитку названих регіонів, як і переважання тих чи інших конфесій, розвиток культур, неоднакові уявлення про приватну власність і т.п.

Ба більше: в Україні формувалися цілі покоління людності, для яких історія і культура рідної України сприймалися і, на жаль, ще багатьма сприймаються сьогодні, як периферійний додаток до історії і культури сусідньої Росії. Десятиліттями українському народові нав'язували єдиний, комуністичний ідеал, що передбачав повну русифікацію, злиття націй і народів і імперські обійми старшого брата.

Покаявшись за минуле, Президент не міг не сказати і про ситуацію, яка склалася в Україні у середині 90-х років. Саме у ці роки з'явився афоризм: "Навіщо мені така незалежність, якщо я став злидарем". Природно, обравши незалежний шлях розвитку, український народ сподівався на істотне поліпшення соціально-економічного становища. Відомо, що кожна нація, котра пориває з неволею, отримує значний морально-психологічний імпульс, щоб вийти з матеріальної скрути. Візьмемо, бодай, острівну Японію. Маючи надто обмежені сировинні ресурси, японці змусили, згуртувавшись навколо національної ідеї, зійти з часом на великі світові вершини, або, як кажуть, здійснити так зване "японське чудо". Тим часом "українське чудо" за сценаріями його творців очікується десь в першому десятиріччі ХХІ століття. Аналогічний приклад можна навести по Німеччині, котра зуміла після Другої світової війни не тільки відіграти, а й увійти в сімку найбагатших країн світу. Національна ідея збрала чехів, словаків, угорців, поляків, литовців, латишів, естонців, які за dobroжитком далеко відірвалися вперед від України.

Зрештою, сама сутність національної ідеї, спрямована на те, щоб бути рушієм в суспільно-політичному процесі, акумулятором національних програм. І те, що національна ідея "пробуксовує" в Україні, вину на себе мусять взяти насамперед ті, що причетні до творення політики держави. Відчувається, що в Українській державі на шостому році її незалежності бракує національно-патріотичних будівничих, котрі б по-справжньому вболівали за авторитет країни. В Україні є чимало людей, які не тільки відкрито виступають проти Конституції Української держави, а й самої її незалежності, особливо антидержавники "засвідчуються" у Верховній Раді 13-го скликання. Чого варте те, що понад 60 депутатів не склали присяги на вірність Україні, як це передбачено ст. 79 Конституції України. Хоч вони обрані українським народом, мови державної не визнають, національні символи ганьблять, історії Української держави не сприймають.

² Літературна Україна. – 1996. – 5 вересня.

¹ Голос України. – 1996 р. – 21 березня.

Однак, попри потуги недругів української державності, національна ідея повинна посісти своє історичне місце в державотворчому процесі. А для цього потрібна як воля Президента, так і законодавчої і виконавчої влади, всіх, хто вболіває за свій народ, від кого залежить воскресіння Української держави.

Ю. БАДЗЬО (Київ)

ІСТОРИЧНІ НЕБЕЗПЕКИ НА НАШОМУ ШЛЯХУ ДО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Негативна спадщина тоталітарного соціалізму, яка тягнє над процесом становлення в Україні громадянського суспільства, системна, бо режим тривав десятиліттями, формуючи власну систему цінностей та уявлень. Тому цей процес багатоаспектний. Він стосується не тільки інституціоналізації суверенної приватної поведінки громадян, а й відповідної трансформації їхнього соціального становища, їхнього світогляду, політичної свідомості, культури, моралі і психології. З усього судячи, наша політична влада як контрагент громадянського суспільства ще не усвідомила важливості соціальних, духовних і психологічних передумов у вивороненні неантагоністичних взаємин із громадянами, не усвідомила, що такий характер взаємин є умовою власного комфортного існування. Про це свідчить її недбале ставлення до освіти, науки, культури – загалом до духовної атмосфери в країні, а в соціальній сфері – намагання забезпечити собі привілейоване матеріальне становище (див., наприклад, закон про державного службовця).

Капіталістично-реставраційний характер нашої ходи до громадянського суспільства, хоч і закономірний і об'єктивно прогресивний, таїть у собі великі – історичного масштабу – інтелектуальні та психологічні пастки. Річ у тім, що, *довертаючись* до суспільно-економічної формації, яка протягом десятиліть була нашим антагоністом, нашим минулим, ми підсвідомо сприймаємо її як зразок, як наше майбутнє, отже, ідеалізуємо і схематизуємо. Звідси – некритичне ставлення до чужого досвіду, переважання форми над змістом, механічне накладання схеми на ситуації нетипові, нетворче використання власних можливостей, психологічне пасування перед опонентом чи конкурентом, слабкість стратегічного мислення та уявлень. Тому звільнення від тоталітарної влади перетворюємо на анархію, визволення від гніту колективу – на анти-соціальний індивідуалізм, право приватної власності трансформується у свавілля індивідуального егоїзму, відкритість суспільства – у його беззахисність перед експансією ворожої, імперської, ідеології і чужої масової культури, по суті – антикультури.

Веду мову не про третій шлях, ідеться про відсутність у нас сформованої та ефективної загальної волі суспільства, інституціоналізованої в своєму завершеному вигляді як держава. До цього додається ще й проблема якості – якості (тим часом невисокої чи навіть негативної) усіх трьох агентів процесу: особи, колективу і держави. Її вимір багатоас-

пектний – соціальний, політичний, культурний, психологічний, а серед них, цих аспектів, хочу виділити, національний, етнічний, етнонаціональний – як інтегральний.

Саме в сфері останнього в нашому суспільстві існує проблема, яка – якщо не взятися вирішувати її справедливо, причому не зволікаючи – здатна створити і неминуче створить справжню історичну небезпеку для розвитку в Україні демократії.

Маю на увазі українську національну проблему – проблему історичних прав, реального становища і перспектив існування українського етносу. Забезпечення всієї повноти історичних прав українського народу, свободи української нації – мета самодостатня та пріоритетна, і на шляху до неї політичний режим займає в принципі підрядне місце, хоча з погляду функціонального може відігравати й вирішальну роль.

На шостому році державної незалежності України українське національне питання залишається невирішеним. Більше того, воно по-справжньому ще й не поставлене – ні владою, ні громадянсько.

Про що конкретно йдеться?

Сучасне українське суспільство – продукт російського завоювання України, дворазової окупації її Росією у XVII-му і XX-му століттях. Так по-стала на кінець XX століття Україна російсько-українська – з погляду демографічного, політичного, культурного (передусім мовного) і психологічного.

Волею історії така Україна стала п'ять років тому незалежною державою. Виникає питання фундаментального історичного характеру – про статус у межах Української держави завойовника і завойованого народу, окупанта й окупованих, про взаємини між ними – між російською Україною та Україною українською.

Питання має два аспекти: загроза для державності, державної незалежності України з боку російської України і, по-друге, становище етнічних українців у незалежній Україні, навіть якщо не існувало небезпек втратити незалежність.

Про становище: воно нерівноправне, фактом є – істотне обмеження прав українців на свободу, на забезпечення всієї повноти своїх законних інтересів і потреб.

Ключовим, визначальним при цьому є два поняття, два критерії, узаконених і міжнародним правом: статус етнічної нації як суб'єкта державно-політичного самовизначення (право нації на самовизначення) і етнічна територія.

Територія, на якій конституувалася сучасна держава Україна, є територією, історичною власністю українського етносу, за винятком Криму, де ми ділимо права на ці землі з кримськими татарами, корінним народом на цій частині України. Це означає, що етнічні українці, як єдиний повномасштабний суб'єкт національно-державного самовизначення в Україні, ні з ким не повинні ділити свободу свого державного і культурного існування. Ситуація найвиразніше конкретизується в сфері мовної. Надаючи російській мові статусу офіційної чи другої державної в Україні означало б, що українці і юридично, і фактично, реальними обставинами життя, змушені знати і користуватися російською мовою. Таке становище російської мови було б нічим іншим, як поважним елементом російської

державності на території України, узаконенням російських завоювань в Україні, несправедливим обмеженням людських прав українців, нашої національної свободи.

Конституція України посилюється на право української нації на самовизначення. Але вона водночас поширює це право на "весь Український народ" – у широкому, загальногромадянському, значенні цього поняття. Виходить, неукраїнські етноси України отримують право на свою суверенну, незалежну від етнічних українців, державу.

Цю безпеку й неогрунтовану з погляду права логіку підкріплює і "мовна", 10-та стаття Конституції, принаймні, своєю двозначністю. Гарантування "вільного розвитку, використання і захисту російської" мови в Україні можна витлумачити і як право на узаконення та збереження мовних здобутків Росії на території України.

Висновок: Конституція України легалізує правовий стан, в основі якого лежить антагоністичний конфлікт – між законними правами етнічних українців і неогрунтованими претензіями деяких інших етносів України.

Цей антагонізм є громадянською підвалиною і самого українського суспільства. Суть полягає в тому, що внаслідок тривалого панування Росії над Україною українці з погляду мови, культури, психології та політичної свободи опинилися на становищі національної меншини, причому –гнобленої меншини.

Таке наше становище докорінно не змінилося й досі, і сутність ситуації в тому, що воно узаконюється й утверджується авторитетом держави, політичної влади, силою реальної державної політики.

Після проголошення незалежності України держава ні разу не виступала від імені українців, корінного народу. Проблеми нечисто не існує. Більше того, влада навіть задекларувала була, що "національна ідея не спрацювала". Тобто вона по суті поставила під сумнів саме існування українського народу як окремої, самодостатньої етнічної спільноти.

Українське національне відродження полішене сьогодні на волю і можливості громадськості, влада не має його за свою справу, отже, вона не українська.

Таким чином, у національноетнічній основі українського суспільства таїться потужний антагонізм, на двох рівнях – і в галузі права, і в сфері реального становища етносів. На такому ґрунті виростити стабільне громадянське суспільство неможливо. І демократію також.

О. КАРТУНОВ, П. МУЦЬКИЙ (Київ)

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОПРАВНОСТІ ГРОМАДЯН І РІВНОПРАВНОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Нова Конституція України є надзвичайно важливим політико-правовим документом довготривалої дії, а її основні положення – підвалинами сучасних і майбутніх перетворень у суспільстві, основою його демократи-

зації і консолідації. Вона має, і це триватиме довго, вирішальний вплив на всі сфери життя, а разом з тим на етнополітичну, де стикаються інтереси громадян, етнонаціональних спільнот (української етнічної нації та численних етнічних і національних груп) та держави.

Теоретико-правовий аналіз основних положень нової Конституції свідчить про те, що вона визнає і закріплює загально-теоретичні і політико-правові засади державної етнонаціональної політики, права і свободи громадян та етнонаціональних спільнот. Так, у статті 24 стверджується: "Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законами. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками."¹ Отже, Конституція чітко встановлює рівноправність всіх громадян України, незалежно від будь-яких обставин і, зокрема, етнічного походження. Висловлюючись юридичною термінологією, Конституція встановлює презумпцію рівноправності громадян, що вже само по собі має величезну значимість.

Однак, для поліетнічних держав, до яких належить і Україна, цього замало, тим більш в умовах наздоганяючої модернізації, етнонаціонального ренесансу, політизації етнічностей та прискореного національно-державного будівництва. Це підтвердили трагічні події в Росії, Грузії, Молдові, Югославії та в деяких інших посттоталітарних, пострадянських країнах. Саме тут з'ясувалося і підтвердилось, що презумпції рівноправності громадян, при всій її важливості, явно недостатньо для збереження національної згоди і територіальної цілісності. Потрібні ще й законодавча база, юридичні гарантії рівноправності етнонаціональних спільнот та побудована на них демократична етнонаціональна політика. І саме цього бракувало законодавчим актам і практичній політиці згаданих країн.

На щастя, молодий незалежний Український державі вдалось уникнути загострення етнонаціональних конфліктів, їх перетворення на криваву громадянську війну. І однією з головних причин цього відрядного явища стала презумпція рівноправності етнонаціональних спільнот, яку ще наприкінці 80-х – початку 90-х років було висунуто і юридично оформлено в законах України про мови (1989 р.) та національні меншини (1992 р.).

Сьогодні презумпція рівноправності етнонаціональних спільнот закріплена в кількох статтях нової Конституції України, і перш за все, в статті 11: "Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України."²

При цьому під презумпцією рівноправності етнонаціональних спільнот мається на увазі рівність їх прав незалежно від чисельності, ступеня етнічної самосвідомості, рівня розвитку тощо. Сама рівноправність полягає у рівності прав на існування і розвитку, на збереження власної самобутності, способу життя, мови, культури, традиції та ін. Вона також передбачає право і обов'язок брати участь у розбудові України як суверенної,

¹ Конституція України. – К., 1996. – С. 8.

² Там же. – С. 5.

незалежної, демократичної і правової держави та формування української політичної нації, ядро якої становить українська етнічна нація.

Отже, в новій Конституції України, по суті справи, зафіксовано дві презумпції рівноправності: 1) презумпція рівноправності всіх її громадян та 2) презумпція рівноправності всіх її етнічнонаціональних спільнот. Але ці презумпції настільки взаємопов'язані, взаємозалежні і взаємообумовлені, що можна говорити і про їх нерозривність і єдність, тобто про "презумпцію рівноправності громадян та етнічнонаціональних спільнот". І саме конституційована презумпція рівноправності є однією із головних умов і чинників, засобів і запорук демократизації і консолідації поліетнічного українського суспільства.

Коли йдеться про загдану презумпцію, варто звернути увагу на дві важливі обставини. По-перше, на тяглість і спадковість української правової демократичної традиції, яка чітко виявилась вже у конституційному проекті М. Драгоманова "Вольный Союз" – "Вільна Спілка" (1884 р.)¹ і особливо в Універсалах Української Центральної Ради та Конституції Української Народної Республіки (1918 р.). Зокрема, стаття 12 Конституції УНР стверджувала: "Громадяни в УНР рівні в своїх громадянських та політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них", стаття 6: "Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах", стаття 69: "Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, щобто право на самостійне устроєння свого національного життя... Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому".

Отже, в Конституції УНР було зафіксовано презумпцію рівноправності громадян і етнічнонаціональних спільнот, чого на той час бракувало навіть багатьом країнам Заходу. Що ж до національно-персональної автономії, то це конституційне положення і особливо практичні заходи уряду УНР щодо його реалізації були інновацією і, здебільшого, не мали аналогів в історії (окрім деяких прибалтійських країн та й то дещо пізнішого періоду).

По-друге, презумпція рівноправності громадян і етнічнонаціональних спільнот, що зафіксована в новому Основному Законі України, відповідає нормам сучасного міжнародного права та нормам національного права правових демократичних держав, що є свідченням повернення – саме повернення, а не входження – України до світового демократичного правового простору, з якого її силоміць було вирвано на майже сім десятиліть.

Підсумовуючи, ще раз зазначимо, що конституційно затверджена презумпція рівноправності громадян і етнічнонаціональних спільнот України, на нашу думку, розв'язує проблему співвідношення прав людини і прав етнічнонаціональних спільнот, примирює ліберальну і етнічну/національну ідею і є однією з головних умов і чинників демократизації і консолідації поліетнічного українського суспільства.

¹ Драгоманов М. "Вольный Союз" – "Вільна Спілка". – Женева, 1884.

² Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992.

³ Там же. – С. 73, 78.

М. ШУЛЬГА (Київ)

УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРО ВЛАДНУ ЕЛІТУ

Українське суспільство в цілому, та його стратифікаційна структура зокрема, сьогодні знаходиться у стані трансформації. Суспільство, яке перебуває у такому стані, має багато відмінностей від стабільного суспільства. Характерною рисою суспільної трансформації є кардинальна зміна цінностей і соціальних норм. Процеси суспільних змін здійснюються через функціонування (або не функціонування) інститутів суспільства – державних та громадських. Параліч діяльності суспільних інститутів у певній мірі компенсує активність еліт. Тому у подібних умовах суттєво зростає роль елітних груп.

Проте у пострадянських країнах трансформаційний процес значно ускладнюється. Це пов'язано з тим, що у багатьох з них або не було традиції державотворення, або вона була перервана на цілі століття. Тому процес кардинальних суспільно-політичних перетворень співпадає з процесом побудови держави. А це означає, що і процес становлення національної еліти відбувається у надзвичайно складній, нетрадиційній ситуації.

Ці суспільства відрізняються і характеристиками самих елітних груп. Так, у сталому суспільстві еліту визначають як "сукупність індивідів, що володіють владою, приймають рішення стосовно змісту і розподілу основних цінностей у суспільстві. Це ті, хто в різних сферах діяльності знаходиться на вершині ієрархії, хто займає якісь важливі привілейовані позиції завдяки своєму престижу або багатству" (Буренков Э.Э. Трансформация общества и внутренние характеристики элитных групп // Мир. – Россия, 1995. – №3–4. – С.4).

Але групи, що функціонально виконують сьогодні у цих суспільствах роль еліт, ще не сформовані як якісно нові еліти саме цих суспільств. Хоча у певному сенсі вони вже є. Їх не може не бути, оскільки є держава. Але ці групи не усталені, тому що не усталені, не зміцніли, не конституївались нові форми власності. Це по-перше. А по-друге, триває активна трансформація соціальної структури, змінюється вигляд стратифікаційної структури суспільства. Фізичні особи, що входять у ці групи, часто змінюються, але групи, що виконують функції еліти, продовжують існувати.

В зв'язку з цим, і це, по-третє, владні елітні групи політично чітко не диференційовані. Наприклад, в Україні безпартійним є Президент, більша частина Уряду, значна частина парламенту. У політичному плані безпартійні державні дієчі після обрання або призначення їх на посаду у повсякденній діяльності, практично, нікому не підконтрольні. Це робить їх поведінку непрогнозованою. Нерідко буває так, що протягом певного часу багато хто з державних діячів, займаючи одну й ту ж посаду, по декілька разів міняє свою політичну позицію. Тому навряд чи можна говорити про ці елітні угруповання як про усталені групи, оскільки їх склад постійно змінюється (в усякому разі склад груп, які заявляють про певну політичну орієнтованість, прихильність).

Тобто аналіз сучасної соціально-політичної ситуації можна узагальню-

вати певним каламбуром – сталим для усього пострадянського періоду є несталість у всіх сферах суспільства: слабка структурованість суспільства, розмиті уявлення своїх інтересів окремими групами населення, політична нестабільність, інтенсивні процеси формування і оновлення еліти, які супроводжуються зіткненнями, боротьбою за сферу впливу.

Такі характеристики ситуації підштовхують деякого з науковців до постановки питання: "а чи є взагалі зараз в Україні політична еліта?" (Лазоренко Олена. Без політичної еліти так тяжко жити... // Вісті з України. – 1995. – 2 лютого). Авторка доходить висновку, що політична еліта в нашій країні ще тільки починає формуватися. З нею можна погодитися, але частково. Так, нова еліта лише формуються, але ж залишаються і ті, хто входив у еліту попереднього суспільно-політичного ладу. Вони є носіями у чомусь застарілого, консервативного досвіду, але у чомусь і корисного, особливо українського досвіду, особистих знайомств тощо. Включені у нову систему відносин, ті з цих людей, хто залишається на ключових посадах в державному управлінні або в громадсько-політичних організаціях, не стільки формуються як еліта, скільки переформовуються.

З іншого боку не можна переоцінювати роль тих, хто тільки включився у діяльність, яка на перший погляд може бути сприйнята, як діяльність еліти. "Навряд чи має сенс надмірно розширення поняття еліти, використання його для характеристики індивідів і груп, що відігравали роль "олд-ноден" у політичному процесі, – пише німецький дослідник У.Хоффман-Ланге. – Так, лідери протестних рухів, що виступили навіть, наприклад, суттєвим чинником повалення тоталітарного режиму, не можуть бути віднесені до членів національної еліти, допоки вони не досягнуть успіху в інституціалізації свого політичного впливу, створивши усталені організації, тобто політичні партії або групи тиску." (Хоффман-Ланге У. Еліти і демократизація: германський опыт // Социс. – 1996. – №4. – С.51).

Одтак, як би там не було, а функції еліти у суспільстві добре чи погано, але певні кола людей виконують. Ці умовно елітні групи включають до себе як тих, кого можна назвати протоелітою (лідери громадських організацій, парламентських фракцій, частина урядовців, деякі судді, адвокати), так і тих, кого можна назвати "псевдоелітою" (частина депутатів – випадкові у політиці особи, ватажки злочинних угруповань), постелітою (частина старої еліти, що зберігає свої позиції у рудиментарних суспільних інститутах – лідери старих, одержавлених профспілок, лідери старих жіночих, ветеранських організацій, ДІСААФ, винахідників тощо), а також дійсною елітою (вчені, митці, видатні журналісти, лікарі, вчителі – тобто ті, чий громадський авторитет залишається високим незалежно від суспільних змін). Проте зараз чітко розрізняти ці підгрупи вкрай складно. Тому для зручності представників спільностей, що за своїми функціями виконують роль еліти, далі будемо називати елітними групами або елітою.

Цей бік теоретичний. Але тема української еліти має і феноменальний аспект. Ми маємо на увазі сприйняття еліти як соціального явища населенням. Саме те, як сприймається населенням України правляча еліта, ми поставили за мету у соціологічному опитуванні, яке було проведено у грудні 1996 року. Опитування загальноукраїнське, репрезентативне для всього населення країни, вибірка складає 1200 чоловік.

Поняття владної, політичної еліти не використовувалося у радянському суспільствознавстві, публіцистиці. Причина цього зрозуміла – у суспільстві, яке будувалося на засадах егалітаризму, не було місця для інституціалізованої елітарності. Тому для лексикону широкого загалу громадян пострадянських суспільств категорія еліти є відносно новим поняттям, яке може бути по-різному витлумачене.

Виходячи з цього, досліджуючи уявлення населення про українську еліту, ми запропонували нашим респондентам продовжити речення "Еліта – це...". 44 відсотки заявили, що це найбільш багаті люди. 42 відсотки – що це ті, хто обіймає високі посади. Лише 15 відсотків респондентів до еліти відносять кращих, найбільш здібних, видатних у своїй галузі. Тобто сьогодні еліту розуміють у першу чергу як правлячу еліту, а не як інтелектуальну.

Цей висновок підтверджується іншим нашим запитанням, у якому було запропоновано уточнити розуміння опитуваними поняття "еліта". Їм було представлено 15 соціальних категорій людей і запропоновано відзначити, з якою з них у першу чергу асоціюється слово "еліта". Найперші місця зайняли – президент (41%), міністри (31%), народні депутати (32%), бізнесмени (31%), керівники банків (21%). А от письменники (5%), актори (7%), керівники політичних партій (7.5%), вище військове керівництво (2.5%) зайняли дуже низькі місця. До речі, зазначимо, що нас, науковців, асоціюють з елітою лише 12 відсотків опитаних. Це нижче, ніж лідерів злочинних угруповань – їх віднесли до еліти 14 відсотків респондентів.

Таким чином, у нашого населення поняття еліти асоціюється з верхівкою виконавчої та законодавчої гілок влади, а також з багатими, на їх думку людьми – підприємцями і керівниками банків. В уявленні пересічного громадянина образ високого представника влади злився з образом багатого людини.

Те явище, що в новій еліті широко представлені ті, хто входив в еліти старого режиму, не є специфічним явищем, яке характеризує тільки суспільну трансформацію нових пострадянських незалежних держав. Такі явища є закономірними для суспільств, що трансформуються. Німецький дослідник У.Хоффман-Ланге посилається на історичні приклади трансформації Німецької Імперії (1871–1918), Веймарську Республіку, нацистську Німеччину, Західну Німеччину, НДР, Східну Німеччину після 1889 р. і зазначає, що "еліти, як правило, утворюються із відносно вузького прошарку суспільства, тобто з тих, хто має більш високий рівень освіти та досвід роботи у складних організаціях. Після певної зміни режиму багато членів нової еліти звичайно рекрутуються із запасу, в який входять ті, хто досяг помітних позицій за старого режиму. Якщо ж розглядати таких індивідів тільки як частину старої еліти, – як це роблять особливо критично налаштовані спостерігачі, то тоді, за визначенням, термін елітної трансформації не має сенсу" (Хоффман-Ланге У. Еліти і демократизація: германський опыт // Социс. – 1996. – №4. – С.51).

Як же населення розглядає правлячу еліту з точки зору її укоріненості у владу? На запитання "Чи відбулася зміна правлячої еліти в Україні після проголошення незалежності?" лише 8 відсотків відповіли, що вона помінялася повністю, ще 40 відсотків опитаних заявили, що правляча

еліта поминалася частково, а 34 відсотки вважають: у правлячій еліті залишаються ті ж самі люди, що і до проголошення незалежності.

Ці відповіді не тільки відбивають уявлення про процеси кадрових змін у правлячих колах держави, але й певне розуміння якості тих змін, що відбуваються у суспільстві після проголошення незалежності. Річ у тому, що одні люди вважають, що в нашій країні відбулася революція, і відповідно до цього дають оцінку реаліям життя, а інші вважають, що у нас відбувається глибока, системна трансформація суспільства, зміна суспільного ладу еволюційним шляхом, без потрясінь, без катаклізмів, репресій, утисків будь-кого і, виходячи з цього, дають свою оцінку повсякденності. Ті, хто вважає, що відбулася революція, проявляють незадоволеність тим, що багато людей у правлячих колах є вихідцями із старої еліти, оскільки це не вписується в їхнє уявлення про революційні перетворення. З іншого боку, ті, хто вважає, що відбувається глибока системна трансформація, невдоволені тим, що не використовується інтелектуальний потенціал, державно-управлінські навички тих, хто раніше входив до правлячої еліти.

Питання співвідношення старої і нової еліти має декілька аспектів. По-перше, воно завжди залишається проблемою – і в стабільному і в нестабільному суспільствах. Цей аспект проявляється як проблема циркуляції еліти. У свою чергу циркуляцію еліти можна розглядати як заміну однієї еліти іншою і як просування із нееліти в еліту. (Крестяева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества // Социо. – 1995. – №4. – С.24).

По-друге, у реальному житті не просто віднайти межу між старою і новою елітою. Адже відбуваються процеси не лише заміни еліти, але й трансформації еліти. У свою чергу трансформація еліти проходить у двох варіантах. Перший полягає у тому, що деякі організації самі по собі змінюються слабо. Вони лише змінюють свою верхівку – керівний склад, а всі інші елементи організації залишаються без змін. Наприклад, такі зміни відбулися в армії, у внутрішніх військах, на залізничному транспорті, на багатьох великих підприємствах. Другий варіант полягає у тому, що трансформація еліти відбувається шляхом перерозподілу функцій між організаціями, що існували, а також між тими організаціями, що існували і тими, що утворилися. "Вивчення елітної трансформації в результаті змін режиму передбачає визначення обох аспектів. Оскільки можливо, що старі організації поповнюються новими елітами, а нові організації – старими елітами, доцільно аналізувати і старі, і нові інституціональні структури, а також циркуляцію еліт і їх соціальні та установочні характеристики" – зазначає німецький дослідник У.Хоффман-Ланге (Хоффман-Ланге У. Еліты и демократизация: германский опыт // Социс. – 1996. – №4. – С.51). Тобто треба чітко розрізняти внутрішню циркуляцію еліти, зміну еліт (заміна старої еліти новою), а також змішаний варіант – існування внутрішньої циркуляції і зміни еліт.

В умовах суспільства, що трансформується, як уже зазначалося, значно зростає роль еліти. Вона виступає провідником реформ, генератором нових суспільних ідей. Але ці ролі вона може виконувати лише за умови, що вона користується довірою мас. На жаль, українська еліта етап високої довіри мас вже пройшла. Річ у тому, що швидке розшарування

суспільства за доходами відірвало, протипоставило незначну частину суспільства переважній його більшості. Це майнове протистояння проявляється і як політичне і соціально-психологічне відчуження маси від правлячої еліти, як недовіра низів верхам.

Процеси протидіюють центральних і регіональних еліт, офіційних еліт і тьшових кланів відбуваються на фоні різкого падіння життєвого рівня населення, невилплати зарплат та пенсій, зростання відкритого та прихованого безробіття в Україні, яке поглиблює і так вже глибоке відчуження політичної влади від населення. Це викликає негативні соціально-психологічні реакції у пересічних громадян. Тому у широких верств населення словосполучення "політична влада" асоціюється не із словом "еліта", а із словом "мафія" (Федоров Ан. Украина: лидерство-элита-власть // "Независимость". – 1994. – 9 сентября). А після багатьох так званих резонансних кримінальних справ, які пов'язані з високими посадовими особами, після замахів на життя ряду політичних і державних діячів, а також після замовних убивств відомих політиків ці неприємні асоціації закріплюються у суспільній свідомості, як усталені негативні соціально-психологічні стереотипи.

Коли йдеться про причини недовіри мас до правлячої еліти, слід вказати ще на одну. Це морально-психологічна причина. Вона зв'язана з тим, що помітну частину сьогоденної правлячої еліти становлять люди, які займали високі посади у партійно-радянській номенклатурі, які були "полум'яними" пропагандистами комуністичної ідеології та радянського способу життя. Багатьох з них ще добре пам'ятають як рівних членів парткомів та "чергових" промовців партзборів, що таврували "відступників" від морального кодексу будівника комунізму. Заради того, щоб зберегти свої позиції у правлячій еліті, вони швидко змнили свої марксистські політико-ідеологічні піджаки з краватками на вишиванку національної ідеї.

До цього ж елітного гурту належать і ті сьогоденні політичні лідери, а вчорашні поети-піснярі та прозаїки, які не проминули "урвати" своє у недалекі часи, чи то як орден за ораторію про партію, чи то як премію за патріотично-виховний нарис. Особистий цинізм цих людей викликає моральну відразу і стійку недовіру у простої людини, за все треба платити. У тому числі і за обман, і за цинізм, і за віроломство. Верхні платять недовірою до них мас, а низи – розчаруваннями і деморалізацією.

У стабільному суспільстві еліта виконує не тільки роль прямого управління державними, громадськими справами, але вона впливає на суспільство і опосередковано, частково її вплив має "побічний" характер. Так, маючи високий авторитет у стабільному суспільстві, вона також виступає і творцем взірців соціальної поведінки, на які орієнтуються неелітні групи. Створюючи соціальні цінності, еліта сама виступає цінністю. Вона виступає як референтна група для мас. Але це в умовах стабільного суспільства. В умовах же суспільства, що трансформується, зокрема в українському суспільстві, еліта втратила (чи не набула?) ролі референтної групи.

Таким чином, суперечливість сучасної ситуації полягає також і в тому, що з одного боку в умовах нестабільності значно зростає роль еліти у нав'язуванні суспільній свідомості системи оцінок та цінностей, а з іншого – вплив правлячої еліти на маси стає з кожним днем меншим.

На запитання "Які групи людей користуються вашою довірою?" лише 17,6 відсотків відповіли "Президент". Зовсім незначною довірою користуються міністри (2,4), народні депутати (3,9), глави обласних адміністрацій (2,7), керівники партій (1,2), підприємці (4,4), керівники банків (3,1). Тобто правляча еліта має крайній низький довіру у населення.

У цих умовах еліта не виконує свою найголовнішу соціально-психологічну функцію у суспільстві – роль визначеного у суспільній свідомості прикладу, взірця соціальної поведінки, на який орієнтується маса.

А хто ж має авторитет у суспільстві? Кому ще вірять люди? Чи вони зовсім зневірилися? Взагалі-то рівень зневіри перейшов соціально безпечну межу. Найвищий рівень довіри до вчених. Але й до них довіра лише у 36 відсотків, тобто третини опитаних. Крім того слід зазначити, що вчених до еліти відносять лише 12 відсотків респондентів. Тому хоча довіра до вчених і відносно висока, проте це довіра по суті не до еліти, а просто до носіїв знань, як таких.

Більш менш помітною є довіра до вищого духовенства, письменників та акторів – у межах 16 відсотків по кожній групі. Але зрозуміло, що ці соціальні категорії мають нульовий вплив на прийняття рішень у сучасній українській державі.

У чому ж причина такої зневіри людей до правлячої еліти? Одним із найбільш розповсюджених пояснень цього є таке. Ті, хто отримав владу перестають піклуватися про людей, а дбають лише про себе. З цим згодні 68 відсотків опитаних, а ще 22,5 відсотки скоріше згодні з таким твердженням. І не згодні з таким твердженням лише 3,5 відсотків.

У цих відповідях присутнє узагальнення цілої низки нереалізованих очікувань до поведінки різних груп владної еліти – і відхід від передвиборних обіцянок депутатів і президента, і оцінка знецінення заощаджень, і переживання збідніння, втрати життєвих перспектив і багато іншого.

Розрив між елітою і масами, відчуження між ними не має нейтрального характеру. У цій дистанції відчуження сконцентровано великий заряд не просто незадоволеності обставинами, а незадоволеності саме правлячою елітою. Причому це проявляється як у раціональній формі, так і в емоційній.

У раціональній формі це має такий вигляд. На запитання "Наскільки Ваше життя залежить від тих, хто входить до нашої правлячої еліти?" 36 відсотків відповіли – "дуже залежить", а 37 відсотків – "достатньою мірою залежить". Лише 8,5 відсотків вважають, що "майже не залежить". Тобто свою незадоволеність життям більша частина населення пов'язує не з обставинами і не з ними самими, а з правлячою елітою.

Звідси стає і більш менш зрозумілим емоційний аспект ставлення населення до еліти. На запитання "Що Ви відчуваєте відносно правлячої еліти?" 21 відсоток опитаних заявили – "образу", 13 – "ворожості". Тобто третина населення емоційно реагує на правлячу еліту досить активно негативно. Але більшість, а точніше 54 відсотки, заявили, що воно відносно еліти відчуває байдужість. Ці психологічні показники є вкрай несприятливими для зміцнення паростків демократії, для укорінення засад громадянського суспільства.

На жаль, є ряд і інших показників, які вказують на те, що триває про-

цес розмивання у суспільній свідомості цінності демократичних інститутів суспільства, що на рівні буденної свідомості населення поширені уявлення про далеко не демократичні механізми функціонування політичного життя у країні. Так на запитання "Якщо б Ви самі або Ваші діти сходили зробити політичну кар'єру, що б Вам допомогло найбільше?" 12 відсотків відповіли, що активні заняття політикою, а 52 відсотки відповіли – "на-явність чималих грошей", а ще 31 відсоток – "родичі і друзі у вищих владних колах".

Таким чином, проведене дослідження показує, що сьогодні в Україні склався переважно негативний образ правлячої еліти. З цієї причини еліта не відтворює всіх тих важливих соціальних ролей та функцій, які вона виконує у стабільному суспільстві – ролі референтної групи, ролі взірця суспільної поведінки, ролі морально-психологічного мобілізатора і провідника мас. Між елітою і неелітою розрослося величезне відчуження. Це створює у суспільстві несприятливі умови як для ствердження демократії, так і для зміцнення основ державності.

С. ПРИХОДЬКО (Полтава)

ПРОБЛЕМА ЕЛІТИ І ДЕМОКРАТІЇ В СУСПІЛЬСТВІ У ТВОРАХ В.ЛИПИНСЬКОГО

У час становлення Української державності достатньо гостро постала проблема ефективного функціонування інститутів влади, їхньої здатності регулювати суспільне життя. На цьому тлі досить чітко вирізняється такий її аспект: прийнято чимало законодавчих актів щодо цього питання, але, на жаль, вони залишаються на папері. Складнощі полягають у реальному механізмі здійснення влади. Для розв'язання цього завдання має бути сформований певний прошарок людей з відповідним фахом, рівнем освіти, професійної підготовленості, компетентності.

Як на мою думку, цікавим у цьому плані є аналіз такого питання у деяких політичних теоріях. Одна з них – це теорія еліт. Згідно неї у будь-якому, навіть найдемократичнішому, суспільстві влада завжди належить певній меншості, яка здатна підпорядкувати собі більшість. Автори цієї теорії досить детально розглядали механізми її формування, функціонування, визначаючи при цьому певні її характеристики. (Підкреслимо, йдеться про політичну еліту, яка здійснює державне керівництво). Визначальною ознакою еліти, на наш погляд, є її спроможність приймати певні політичні рішення, впливати на процеси у суспільстві.

Автором теорії еліт в українській суспільно-політичній думці був В'ячеслав Липинський. У своїх творах він висловив і обґрунтував тезу про те, що провідні позиції у соціально-політичній системі будь-якої країни, і України зокрема, належать еліті. Насамперед слід з'ясувати, як вчений розкривав це поняття. Він розумів його як "групу найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманичами нації... Рішаючим єсть факт, що ці люди стоять в даний мо-

мент на чолі нації, що нація їх провід признає і під їх проводом організована, вона живе, росте і розвивається".

Даючи таке тлумачення еліти, дослідник керувався певними критеріями підходу до цієї проблеми. Так, зокрема характерною ознакою він вважав її здатність організувати належним чином суспільне життя в країні, встановити стабільні форми суспільного буття. Така здатність може бути забезпечена повенністю у собі, яка у свою чергу підкріплюється достатньою силою. До того ж сила мусить мати тільки внутрішнє походження. Тобто певна суспільна верства, що претендує на провідні ролі "мусить черпати сили сама з себе". Липинський розглядав цю внутрішню міцність еліти у таких аспектах: як матеріальну силу та моральний авторитет. Для належного виконання своїх обов'язків той, хто належить до її складу, "мусить володіти технічними засобами війни і оборони: державою, зброєю та армією... мусить володіти технічними засобами економічної продукції: землею, фабриками та машинами. При чім мусить вона володіти такими технічними засобами війни та продукції, які в даний момент матеріального розвитку людства являються необхідними для економічного життя і матеріальної оборони нації в її тяжкій боротьбі за існування". Отже, визначальну ознаку провідної верстви вчений вбачав у наявності в неї засобів виробництва. Але однієї матеріальної сили замало. Ще еліта "мусить мати в розумінні цілої нації законну підставу, мусить відповідати тим поняттям законності, громадської моралі, якими живе в даний історичний момент ціла нація". Саме так Липинський тлумачив моральний авторитет еліти. Тобто сприйняття народними масами даної провідної групи як еліти. Таким чином, слід зазначити, що міцність її позиції у суспільстві має бути безпосередньо обумовлена її матеріальною силою, підкріпленою моральним авторитетом. Адже лише у такої верстви, яка складається із власників засобів виробництва, на погляд вченого, є свій економічний інтерес саме у нормальному функціонуванні державних інституцій. Політичне керівництво, здійснюване, виходячи з свого економічного інтересу, буде чинним, послідовним та стабільним.

У такому контексті Липинський розглядав і механізм реалізації державної влади елітою. З'ясуємо його ставлення до різних форм держави. Стосовно республіки, то воно було негативним. Оскільки всю її недосконалість він вбачав у способі її функціонування, тобто у виборності. Таким шляхом до влади приходять ті, хто найкраще може сформулювати свою предвиборну програму, найточніше висловити, чого прагнуть виборці. Головне тут – сподобатись їм. Часто в хід пускається демагогія. Вчений писав: "неродовладний" демократичний метод організації громадського життя, опертий на спекуляції найгіршими людськими інстинктами мас, веде власний народ до загибелі... Я не вірю в те, щоб правда і добро ішли від розпалених агітаторів хвиливих пристрасних випадкових арифметичної більшості". Саме так до влади приходять інтелігенція, яка здатна лише скласти добру програму. Проте вплити в життя її не зможе. У неї просто відсутні технічні можливості для реалізації своєї влади. На

погляд Липинського, вона, позбавлена засобів виробництва, не буде самостійною у прийнятті політичних рішень. А буде лоббістом інтересів тих, хто стоїть за її спиною, і правитиме "з чужої ласки". Відсутність власного економічного інтересу породжує захист чужих. Зрозуміло, що при цьому інтелігенція не здатна забезпечити належної організації життя і нормального суспільного розвитку. Тому інтелігенція не спроможна бути елітою.

За республіканської форми правління вибори відбуваються шляхом висунення кандидатів від партій. Липинський розглядав їх як об'єднання за ідеологічним принципом. А це означає, що вони є нестійкими утвореннями. І тут, ще раз наголосовував дослідник, реальні правителі перебувають за їхніми спинами, диктуючи їм свою волю. Такий парламент не буде спроможним сформувати дієздатний уряд. Оскільки при цьому братиме до уваги не професійні здібності урядовців, а їхню партійну належність. Здійснення своїх функцій цими органами влади не буде відповідати інтересам народу, вони досить швидко відірвуться від нього. І напевд чи будуть демократичними.

Стверджуючи ці ідеї, Липинський, як приклад, наводив Україну 1917-1920 рр. Тоді українська інтелігенція не захищала інтересів власних виробників і зверталася за допомогою до закордонних. Тому і не мала стійких позицій та підтримки у власній країні. Що, власне, і обумовило поразку УНР.

Натомість вчений вносить на порядок денний питання про висунення до владних структур справжньої еліти. До неї мають належати власники засобів виробництва, які зашквалени в їх збереженні. До влади повинні прийти "персонально ті, що самі володіють засобами продукції (землею і фабриками), мають матеріальну силу для правління... Несуть своїми особами і своїм матеріальним добром: землями і фабриками – відповідальність за свою владу, за своє правління". Вчений підкреслював цими словами необхідність перебування при владі тих, хто займається виробництвом ("продуцентів") і має у нормальному функціонуванні державних органів свій економічний інтерес. Тільки така провідна верства здатна забезпечити повноцінний суспільний розвиток. Виходячи з трудової належності людей, Липинський пропонував формувати парламент. Одна палата мала б складатись з представників територій, а друга – професійних спілок: сільськогосподарських, промислових, торгівельних, фінансових тощо, а також від інтелігенції. Таким чином до еліти увійдуть найкращі представники нації. Всю державну піраміду очолюватиме гетьман як головний "ослодар української Землі". Таку модель форми правління вчений називав трудовою монархією.

Липинський також зазначав, що дана еліта не повинна бути замкненою. Її лави мають постійно поповнюватись новими силами зі свіжими ідеями та енергією. Але й при обов'язковому збереженні частини старої еліти, яка б забезпечувала спадкоємність політичного курсу. Лише так вона може ефективно функціонувати і виконувати свої повноваження організатора і провідника нації. Крім того, її дії повинні бути чітко визначені і сформульовані у законодавстві, щоб запобігти її зловживанням владою.

Щодо інтелігенції, то вона теж належить до еліти і сприяє духовному та інтелектуальному розвитку суспільства.

⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Філадельфія, 1995. – С. 153-154.

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Філадельфія, 1995. – С. 131.

² Там же. – С. 138-139.

³ Там же. – С. 137.

⁴ Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк, 1956. – С. 8.

Отже, саме така побудова державної влади з провідною меншістю, сформованою за професійною ознакою з найкращих представників нації, на чолі, на погляд Ліпінського, відображатиме дійсні інтереси народу, забезпечуватиме нормальний розвиток країни і відповідатиме нормам демократії.

Насамкінець варто зауважити, що вчений висловлював негативне ставлення до республіканської форми правління, виходячи з тодішніх реалій (початок 1920-х рр.), коли вона зазнала кризи. Що врешті і привело до встановлення тоталітарних режимів. Проте певні раціональні моменти можна визначити в його спадщині, як, до речі, і в інших творців теорії, що нами розглядалась. Влада еліти не гнобить народної маси. Народ є сувереном, джерелом влади. А еліта – це механізм її найкращої реалізації. Таке становище заохочує ініціативу народу, стимулює його до активної діяльності. І для забезпечення демократичності потрібно законодавчо чітко визначити порядок формування еліти, її повноваження, встановити контроль за її діяльністю. До того ж вона має бути відкритою, щоб до її складу входили дійсно кращі представники нації.

Д. ОМЕЛЬЧУК (Сімферополь)

ЦЕНТР І РЕГІОНИ. ШЛЯХИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВІДНОСИН (НА ПРИКЛАДІ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ)

Проблема відносин центру і регіонів існує в кожній державі. В Україні, зважаючи на її історичне минуле, а також труднощі розбудови держави, вона набуває особливого значення. Конституція закріпила унітарний принцип її побудови і це, безумовно, виправдано. Суспільство не готове до федеративного устрою перш за все тому, що регіони переважно не тяжіють до міцного центру, а швидше навпаки, намагаються самостійно шукати вихід з системної кризи, в якій не перший рік перебуває Україна. Проте з розвитком стабілізаційних тенденцій, навіть у рамках унітарної держави неодмінно почнеться процес передачі певних прав, якими нині володіє центр, на місця. Це не тільки повинно розвантажити Київ від всеохоплюючого регламентування життя в країні, необхідного в перехідний період, а й покращить ефективність керування на місцевому рівні, посилить авторитет регіональних органів влади. Зрозуміло, що регіональна політика держави не може бути однаковою для всіх.

Спробуємо проаналізувати це на прикладі Криму. Вже сам факт існування в унітарній державі автономної одиниці є визнанням того, що півострів не може бути цілком ідентифікованим з іншими областями України.

Стосовно проблеми, що розглядається особливостями Криму є:

1. Відносно невеликий період перебування в кордонах України (з 1954 р.). Історичні екскурси в давнину не можуть і не повинні розглядатися як політичний фактор сьогодення.

2. Склад населення:

– єдина адміністративна одиниця в державі, де українці становлять менше половини населення;

– через це більшість кримчан мають родинні зв'язки поза межами держави;

– наявність репатріантів як комплексний соціально-економічний чинник. Навіть при найкращому перебігу подій і поступовій адаптації нащадків депортованих в суспільне життя Криму, він буде даватися звзаник це не одне десятиліття.

3. Геополітичне розташування півострова не тільки відкриває чималі перспективи його використання в економічному плані, але й створює певні проблеми через зацікавленість кількох держав мати Крим, як важливий воєнний об'єкт.

Сьогодні Крим – одна з найбільшочіпких проблем України. Аналіз невеликої кількості офіційних заяв та чималого масиву публікацій в пресі свідчить про те, що в свідомості не тільки політиків, а й пересічного громадянина поняття "Крим" асоціюється з терміном "сепаратизм". Чи це відповідає реальності?

Перебіг подій 1993-1996 р. міг би підтвердити таку тезу. Проте відтоді чимало змінилось. Політичне фіаско Мешкова стало кінцем ейфорії, пов'язаної з мріями про "повернення в лоно". Розпад блоку РДК/РПК вже в перші місяці після фантастичної перемоги на виборах 1994 р. був свідченням того, що прийшло розуміння неможливості втілення в життя всього того, що обцялось у передвиборчій компанії.

С всі підстави стверджувати, що у свідомості багатьох кримчан набуває поширення прагматичний підхід визнання політичних реалій, що Крим – це автономна Республіка в Україні, і діяти потрібно з урахуванням цих реалій. Проте це не означає, що на наступних виборах не буде бажаних знову поставити на "російську карту". Наскільки ця справа буде вдалою великою мірою залежить від того, якою буде політична лінія Києва щодо автономії.

Нелогічно будувати політику, посилаючись на антиукраїнські гасла кримських маніфестантів, які так люблять оператори телебачення. Так, вони є, але звернати увагу на те, в чийх вони руках. Це переважно люди похилого віку, а як відомо, нде в світі вони не роблять революцій і не штурмують парламенти – це справа молодих. Їх часто паталогічне неприйняття всього українського має пояснення: не тільки в Криму, у всій державі літні люди стали першою найбільшою жертвою перехідного періоду і в матеріальному, і духовному плані. Місця в новому суспільстві для них поки що немає. Великий реформатор ХХ століття П.Століпін вважав, що для успіху перетворень треба створити такий механізм, який дав би змогу старому дворянству спокійно дожити віку, щоб не перешкоджали оновленню країни.

Добре відомо, що пенсіонери найбільш активні серед виборців. В умовах, коли, як стверджують соціологи, до 40% населення, це політичне "болото", і за кого голосувати вирішують за 1-2 дні до виборів, голоси пенсіонерів будуть вагомими для майбутніх депутатів.

Вже сьогодні можна прогнозувати що прихильниками "російської карти" буде використана мовна політика Києва. Бахання влади розширити вживання державної мови посилюється, особливо минулого року. Найкра-

ще це видно на прикладі засобів масової інформації і надто телебачення. Паралельно зменшується час трансляції російською мовою, зокрема передача із Москви. Такі дії викликають масове невдоволення населення, яке виявляється в мітингах (щоправда не численних з участю знов-таки літніх людей), поданням багатьох скарг і листів на ім'я Президента України, Голови Верховної Ради, Кримського Уряду. Останнім часом дедалі більше з'являється супутникових антен, і це дало підстави газет "Крымские известия" іронічно зауважити, що ОРІ стає видовищем для заможних².

Річ тут зовсім не у відкиданні всього українського, не в проявах сумнівного "сепаратизму". Історично склалося так, що Крим – російсько-мовна зона. Це реалія, з якою треба рахуватись. Російською мовою користуються не тільки росіяни, але й більшість українців, а також національні меншини, в тому числі і кримські татари. Більшість їхніх газет – двомовні. Люди користуються звичною для них мовою і чинять опір спробам зміни мовного середовища. Це можна назвати наслідком "тоталітарного минулого", але це реалія. До того ж, як свідчать дані соціологічного дослідження, що наведені газетою "День", Україну взагалі можна вважати двомовною³.

Мовна проблема і кримський "сепаратизм" – не одне і теж, хоча зв'язок, зрозуміло, є. Для подальшої інтеграції Криму в Україну потрібні нові дієві підходи. Одним з них може стати ідея, яка висловлена на сторінках газети "Крымское время", що українизувати Крим треба російською мовою⁴. Головний напрям цієї роботи повинен бути не тільки і не спільки в розширенні застосування тут державної мови, а в тому, що жителі автономії, незважаючи на національну належність, відчували себе громадянами єдиної держави – України. Сьогодні вкрай потрібна об'єднана ідея, під прапори якої стала б більшість населення України. Історичний досвід ряду країн свідчить, що це може бути могутньою силою, яка веде до розвитку суспільства. Акценти з форми слід перенести на зміст процесу.

Таким чином, мовна автономія Криму: це перше. Друга теза може бути означена як потреба розробити механізм адаптації репатріантів у суспільне життя не тільки Криму, а й всієї держави.

На жаль, вираженої політики тут поки що немає. Проблема розглядається як процес облаштування, яке загальмоване через нестачу коштів. Втім, все набагато складніше. Коли йдеться про репатріантів, то насамперед це кримські татари, які безумовно становлять більшість серед тих, хто повернувся із заслання. Їхня адаптація та інтеграція в українське суспільство вкрай уповільнена. Можливо через це дедалі видиміше стає лівня їхніх лідерів на створення паралельного суспільства. Це власний вищий орган влади – курултай. Його виконава структура – меджлис – має свою вертикаль – місцеві меджлиси. Створюються національні дошкільні та навчальні заклади установи культури. Певною мірою національними є підприємницькі структури. Новим кроком щодо цього є перші спроби створення окремих місцевих інформаційних ме-

реж, які часом можуть перетворитись у єдину структуру в межах Криму. Поки що офіційно немає силових підрозділів, але, як свідчать події осені 1993 і літа 1995 р., можливість цього не є винятком.

Отже, розвиток подій сьогодні спрямовано в бажаному для України напрямку. До чого це може призвести через 10–15 р. зрозуміло. Тут потрібна не програма на папері, а принципова політика, розрахована на десятиріччя. Одним з елементів мусить стати гарантоване представництво репатріантів у всіх виборних органах влади. Не позбавляючи сенсу ідею нещодавно запропонував кримський вчений Валерій Темненко. Він пропонує, починаючи з 1998 року надати квоту не 32 місця (при загальній кількості 98 місць) у Верховній Раді Криму, репатріантам без гарантії цих місць за національною ознакою. Ця квота повинна зменшуватись на чотири місця за кожний виборчий цикл відповідно до поступового розв'язання проблеми адаптації репатріантів⁵.

Проте тільки цим, на наш погляд, проблему не розв'язати. Без комплексу заходів щодо соціальної адаптації цього прошарку суспільства їхні представники у владі можуть просто стати провідниками ідей паралельного суспільства. Тут потрібна політика, що не сприяла б створенню національних перегородок, під якими б гаслами національної самозбереження вона не проводилась. Можливо позитивну інтегруючу роль зможе відіграти Всеукраїнський інформаційно-культурний центр у Сімферополі. Рішення про його створення прийнято Кабінетом Міністрів України наприкінці минулого року.

Отже, проблеми Криму сягають далеко за межі так званого сепаратизму. Їх розв'язання потребує комплексу заходів з чітко вираженими пріоритетами – зміцненню позицій української держави і широкими компромісами при непершочергових заходах.

O. МАРУХОВСЬКА (Кривий Ріг)

ЕТНОПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА ЯК РІЗНОВИД НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ)

Сьогодні проблеми національної безпеки перебувають у центрі уваги вчених багатьох країн світу. Щоправда, в той час як західні науковці переглядають і оновлюють основні постулати теорій національної безпеки, вчені пострадянських країн, в тому числі і України, заклопотані пошуками загальних підходів і розробкою основних положень концепції національної безпеки. Проте обидві школи – західна і вітчизняна – рухаються в тому самому напрямку: національна безпека трактується дедалі ширше і багатопланово. Якщо колись вона зводилась виключно до військової сфери або параметру, що зовсім недавно до чотирьох – військового, політичного, економічного і соціального, то сьогодні – до семи, зокрема чотирьох названих вище, а також екологічного, науково-технологічного та інформаційного.

⁵ Темненко В.А. Политический спектр Крыма: есть ли место для "третьей силы"? // Діловий огляд – 1996. – №3. – С. 42.

² Крымские известия. – 1997. – 28 января.

³ День. – 1997. – 23 января.

⁴ Крымское время. – 1996. – 26 ноября.

Це, зокрема знайшло відображення в новій Конституції України (ст. 3, 16, 17 та ін.), а також в чинній схваленій Верховною Радою України "Концепції національної безпеки України".

Проте, схоже, що параметри національної безпеки цим не вичерпуються. Існує, на наш погляд, ще кілька параметрів і, перш за все, такий як етнополітичний. Нагадаємо, що він почав "вимальовуватись" ще десь у XVI-XVII ст., тобто з часів переходу людства до індустріального суспільства. А вперше він відкрито нагадав про себе в середині XIX ст., під час т.зв. "весни народів", коли деякі з них розпочали боротьбу за свою свободу і незалежність. У часи I і II світових воєн етнополітичні чинники нагадали про себе вже на повний голос, спричинившись значною мірою до величезних змін на політичній карті світу і долі багатьох етнонаціональних спільнот. Потім були 60-ті роки, коли зруйнувалися величезні колоніальні імперії та початок 90-х років, коли дезінтегрувалися СРСР та СФРЮ, до чого значною мірою спричинився знову той самий всюдисущий етнополітичний фактор.

Надарма група американських вчених ще 1977 р. попереджала про те, що "етнічні відмінності є єдиним найважливішим джерелом великомасштабного конфлікту усередині держав: вони часто також відіграють провідну роль у війнах між державами". Такого ж висновку дійшли на початку 80-х років і відомий американський етнополітолог Дж. Ротшильд, довісивши, що "жоден тип суспільства чи політичної системи не має імунітету від зростаючого тиску політизованих етнічних домагань з їх можливими легітимізаційними і делегітимізаційними наслідками". Це більш однозначним був "вирок" видавців однієї з книжок П. Брасса: "Етнічність і націоналізм, міжетнічні конфлікти і сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність сучасних держав".

До цього всього слід додати, що процеси етнічного ренесансу та політизації етнічності ще далекі від завершення. Окрім того, за нашими прогнозами, черговий цикл вибуху етніцизму відбудеться вже на початку XXI ст. Слід також враховувати, що поряд із південно-східними регіонами України проходить т.зв. "євразійська дуга етнополітичної нестабільності". Коротко кажучи, над безпекою багатьох поліетнічних країн світу і, зокрема України "дамокловим мечем" нависає небезпека етнополітичної нестабільності, яка посилюється спробами деяких сусідніх країн розіграти "етнополітичну карту" і т.п.

Отже, на наш погляд, є всі підстави не лише виокремити, нарешті етнополітичний параметр національної безпеки, а й розглядати та досліджувати його, як різновид національної безпеки. Вводячи в науковий обіг цю нову наукову категорію, автор дає їй таке визначення: **етнополітична безпека** – це захищеність від внутрішніх і зовнішніх загроз, стійкість до несприятливих впливів іззовні, забезпечення таких умов, які б

гарантували існування і всебічний розвиток кожної особи незалежно від її етнічного походження, родини, етнонаціональної спільноти, суспільства і держави. Етнополітичну безпеку можна трактувати і дещо інакше, зокрема, як динамічний, еволюційний, певною мірою регульований розвиток системи взаємовідносин між особами різного етнічного походження, між етнонаціональними спільнотами (етнонаціями та етнічними і національними групами) і між ними та суспільством і державою, який сприяє реалізації їхніх прав, задоволенню спільних і специфічних інтересів, досягненню балансу між ними, і зрештою, забезпечує їхню безпеку.

Виокремлення етнополітичної безпеки викликає необхідність забезпечення прав і свобод етнонаціональних спільнот, забезпечення територіальної цілісності України, стримання відцентрових, дезінтеграційних тенденцій, запобігання загостренню етнополітичних конфліктів. Адже сьогодні майже кожний етнос намагається побудувати свою власну державу, більшість етнічних груп силкуються домогтися власної державності і всі вони бажають забезпечити собі участь у прийнятті рішень на найвищому державному рівні з метою створення найкращих умов для власного існування і розвитку. Отже, все відбувається згідно теорії конфлікту, за якою існування кількох етнонаціональних спільнот в одній державі незмінно призводить до боротьби між ними за статус, владу і природні ресурси, що викликає постійні конфлікти, які в разі їх загострення можуть становити небезпеку для окремої людини, етнонаціональної спільноти, суспільства і держави, а при їхній інтернаціоналізації і для регіону чи континенту.

Суб'єктами і водночас об'єктами етнополітичної безпеки є людина, родина, етнонаціональна спільнота, суспільство і держава. Такий цілісний підхід до системи етнополітичної безпеки та її головних суб'єктів-об'єктів с, на наш погляд, найбільш оптимальним. До того ж, він найкращим чином корелюється із положеннями теорії живих систем (Living System Theory)¹ і тому сприятиме зміцненню безпеки як кожного із зазначених суб'єктів-об'єктів, так і всіх їх взятих разом, що є запорукою зміцнення демократії і державності в Україні.

А. ГОЛУБ (Дніпропетровськ)

ЗАХИСТ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ ЯК НАПРЯМ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Поліетнічне розмаїття населення України, складна соціально-політична ситуація, вступ до Ради Європи, бажання визначитися у відносинах із сусідніми державами висунали перед Україною після проголошення її незалежності серед інших і завдання ефективного забезпечення основних прав і свобод національних меншин.

Конституція України передбачає створення передумов для гармонізації міжнародного і внутрідержавного права, котре має виконувати властиву йому функцію забезпечення захисту колективних прав національних мен-

¹ Конституція України. – К., 1996. – С. 4, 6-7.

² Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України // Голос України. – 1997. – 4 лютого.

³ Annals of American Academy of Political and Social Sciences. – 1977. – №433. – Р. 1.

⁴ Rotschild J. Ethnopolitics: A Conceptual Frame-Work. – New York, 1981.

⁵ Brass P. Ethnicity and Nationalist Theory and Comparison. – London, 1991. – Р. 5.

⁶ Millek J. Living System. – New York, 1978.

шин і розв'язання можливих конфліктів мирним шляхом. Зокрема, стаття 9 передбачає, що "чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України...". Оскільки Основний Закон України проголошує можливість ратифікації будь-яких міжнародних конвенцій стосовно основних прав і свобод національних меншин, у тому числі і колективних прав, крім випадків позитивної дискримінації (ч. 2, ст. 24), після ратифікації вже підписаних європейських "Конвенції про регіональні і міноританні зони" та "Рамкової конвенції про захист національних меншин", зобов'язання ратифікувати які Україна взяла на себе під час вступу до Ради Європи, ці документи стануть частиною українського законодавства і поруч з Законами України "Про мови" та "Про національні меншини" гарантуватимуть як основні колективні права і свободи національних меншин, так і індивідуальні права осіб, котрі належать до національних меншин України.

Світова практика свідчить, що однією з головних умов політичної стабільності в поліетнічній країні є надання національним меншинам і етнічним групам гарантованих колективних прав і свобод. Враховуючи це, стаття 119 Конституції України, підтверджуючи прагнення республіки зберігати своє етнічне розмаїття, гарантує, що місцеві державні адміністрації "в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин" забезпечують виконання державних і регіональних "програм їх національно-культурного розвитку".

Як відомо, права і заходи, що необхідні для збереження самобутності, спадщини та гідності меншин, набувають кількох форм:

- 1) право меншин на існування;
- 2) користування досягненнями власної культури і мовами та їх розвиток;
- 3) створення і забезпечення меншинам функціонування національних шкіл та інших навчальних закладів (у тому числі і вищої школи) поруч з контролем за навчальними програмами і викладанням рідною мовою;
- 4) гарантії політичного представництва в органах, котрі визначають політику держави як на виконавчому, так і на законодавчому рівнях;
- 5) надання автономії з передачею меншинам права управління своїми внутрішніми справами у сфері культури, виховання і освіти, релігії, інформації та соціальних справ, з забезпеченням за допомогою субвенцій і важелів оподаткування засобів для виконання цих функцій.

Теоретично законодавче поле і Конституція України дозволяють мати в республіці всі ці форми, проте остаточно гарантії забезпечення їх у повному обсязі пов'язані з прийняттям Закону "Про корінні народи, національні меншини та етнічні групи в Україні", а на європейському рівні – з підписанням і ратифікацією "Конвенції про основні права європейських національних груп", проект якої запропонований Раді Європи Федералістською спілкою європейських національних меншин (ФСЕНМ).

Сьогодні, з точки зору правового забезпечення і перспективності розширення основних прав і свобод національних меншин, Україна вже посідає одне з головних місць у Європі, оскільки в Законі "Про національні меншини" закріплено колективний характер здійснення прав національних меншин, носіями яких виступають етнічні групи як організо-

вані і легалізовані общини. У той же час індивідуальні права членів "національних меншин" розглядаються як невід'ємна частина загальногромадянських в Україні прав людини і громадянина. Про колективні права корінних народів і національних меншин мова йде і у новій Конституції України.

Безперечно, інтеграція України в правову, демократичну, багато-національну Європу можлива лише за умови розширення правового поля щодо забезпечення прав і свобод етнопонаціональних меншин, у тому числі і колективних. Це дозволить Україні стати однією з провідних європейських правових держав.

О. КРИВИЦЬКА (Київ)

КОНФЛІКТОВІ ФАКТОРИ В ПОСТТОТАЛІТАРНІЙ УКРАЇНІ

Розпад тоталітарної системи в СРСР призвів до різкої дестабілізації міжнаціональних відносин, загострення старих і появи нових конфліктів на національно-етнічному ґрунті. Різні за масштабами, соціальним значенням, походженням і напруженістю, вони мають спільну причину сутності. Здебільшого у їхній основі перебуває порушення прав тієї чи іншої нації або національної групи, справедливості і рівноправності у міжнаціональних відносинах. Це може бути політична нерівність, коли в системі державного управління переважають представники якогось одного етносу на шкоду іншим. Або мовна нерівність – проголошення державної мови якогось етносу, хай він навіть і домінує у тій чи іншій державі, на шкоду іншим етнічним групам. Або – відмова у праві на автономію. Таким чином, об'єктивний зміст міжнаціональних конфліктів зводиться до вимог відновлення порушених прав, рівноправності, справедливості у національній сфері.

Чому крах тоталітаризму супроводився обвальним загостренням національних проблем? Крізь своєрідність індивідуального наочного проступають загальні причини і ознаки. По-перше, національні тертя, національна ворожнеча й недобра були неминуючою реакцією на помилки у національній політиці, що нагромаджувалося роками. Честь і гідність українців зачіпали і русифікація в Україні, і депортації за національною ознакою. По-друге, незадоволення характером міжнаціональних відносин, бажання змін, прагнення до самоутвердження загострювалися соціально-економічним крахом. По-третє, пошуки "винуватого" часто призводять до реанімації націоналістичних пере-дсудів.

З певною поправкою на умовність можна запропонувати такий варіант типології міжнаціональних конфліктів в Україні.

1. Територіальні конфлікти. Їхнє джерело – внутрішнє політичне зіткнення між центральним урядом і урядом автономії (сепаратистським рухом).
2. Конфлікти, породжені прагненням етнічної меншини реалізувати право на самовизначення у формі незалежного державного утворення.

3. Конфлікти, джерелом яких є наслідки довільних територіальних змін, що здійснювалися у радянський період.

4. Конфлікти, у яких за лінгвістичними дискусіями (яка мова має бути державною і яким повинен бути статус інших мов) часто приховуються глибокі розбіжності між національними спільнотами.

Спробуємо висловити деякі міркування про корені можливих міжнародних конфліктів в Україні, про фактори, які здатні їх провокувати. Насамперед, це наслідки примусових переселень народів, зокрема кримських татар, що й досі сприймається як болюча рана. Сильним дестабілізуючим фактором є результати примусової русифікації, що здійснювалися в Україні протягом століть і мала своїм наслідком значне уповільнення процесів самоідентифікації української нації. На поглиблення конфліктів "працюють" і такі економічні чинники, як нерівномірне розміщення продуктивних сил на території колишнього СРСР без урахування історичних особливостей, розрив економічних зв'язків у пострадянський час.

В умовах демократизації українського суспільства поряд з іншими суспільними рухами відродилося русинство. Питання "русини чи українці" останнім часом перетворилося з етнографічного у політичне. Особливою гострою проблема національної належності корінного населення Закарпаття набула після референдуму 1 грудня 1991 р. Закарпатці одностайно підтримали Акт проголошення незалежності України. Одночасно 78% учасників референдуму в області висловилися за самоутрачнення краю у складі незалежної Української держави. 22 червня 1994 р. сесія Закарпатської обласної ради прийняла ухвалу про право населення на відновлення і зміну національності і звернулася до Верховної Ради України за проханням надати області статус самоврядної адміністративної території. Ці події викликали неоднозначну реакцію в області – від тверджень про "загальнокарпатський панрусизм" до вимог повної заборони існування "русинського етносу". Зрозуміло, що така поляризація може призвести до загострення протистояння між прибічниками "політичного русинства" і політичного "українофільства".

"Русинство" на Закарпатті, як і в Польщі, Словаччині, країнах колишньої Югославії – явище далеко не однорідне. С русини, що вважають себе частиною українства, є такі, що відносять себе до окремого слов'янського народу. Як правило, ні ті, ні інші не протиставляють себе українцям, обстоюючи лише власну культурно-етнічну самобутність. Проте певним політичним силам хотілося б поставити "політичний русинизм" на рейки сепаратизму.

Особливої етнополітичної ситуації на Закарпатті полягає у тому, що паралельно з відродженням русинського духу почався процес національного пробудження інших етнічних груп. Сьогодні під міжнародне право захисту національних меншин підпадають представники чотирьох національностей Закарпаття: угорці (12,5% від населення області), росіяни (4%), румуни (2,4%), цигани (1%). Бар'єрний національний склад диктує необхідність застосування до цього регіону особливих підходів. Зволікання із прийняттям Закону про національні меншини, Конституції України, реалізацією адміністративних заходів призвели до посилення суспільно-політичної напруги, політизували рухи національних спільнот.

Той же "русинизм", який часто сприймається як щось привнесене іззовні, насправді є здебільшого наслідком внутрішніх етносоціальних процесів. Він зумовлений глибоким усвідомленням слов'янським населенням Закарпаття як своєї належності до України-Русі, так і історично обумовлених особливостей свого культурно-етнічного обличчя.

Заобігати можливому протистоянню між Закарпаттям та іншими регіонами України має державна політика, що враховує економічні, військово-політичні, географічні, історико-політичні особливості регіону.

Політично-економічні процеси на Закарпатті зумовлені комплексом факторів, які необхідно ретельно аналізувати. Безумовно, більшість закарпатців усвідомлюють свою належність до українського народу, бачать своє майбутнє у складі незалежної України. Але зволікання із виробленням концепції розвитку регіону, ігнорування його специфіки може призвести до різкої радикалізації політичних сил, формування регіональних об'єднань. Не виключена підтримка їх сусідніми державами. Потенціал сепаратизму внаслідок цього може значно зрости.

Багатоплановою є кримська проблема. Питання відносин Кримської республіки та України постійно переводяться в ідеологічну площину. Головною метою цього є формування специфічних інституціоналістських структур для облаштування цієї території за типом національної держави. Утопічний меті служити міф про "кримський народ". Зрозуміло, що механічне об'єднання населення регіону ніякою мірою не є творенням якогось особливого "народу". Його не можна розглядати як суб'єкт міжнародного права із правом на самовизнання.

Виношуючи плани виходу Криму із складу України, певні політичні сили регіону дедалі частіше намагаються перевести питання його статусу у площину проблем федералізації. Заради справедливості слід зауважити, що Україна сама сприяла такій постановці питання, запустивши механізм створення автономії. Нині цей процес розвивається за інерцією. Поки що Україна не є фактично ні унітарною, ні федеральною державою. Гіпотетично можна прогнозувати такі варіанти подальшого розвитку подій:

1. Крим залишається регіоном України із змішаним етнічним складом.
2. Відторгнення Криму від України (тенденція, що значно посилюється останнім часом) стане фактом.
3. Набере сили тенденція, що визначається боротьбою кримсько-татарського народу за визнання його права на самовизнання.
4. Відсутність цивілізованого врегулювання і політичного діалогу призведе до різкої дестабілізації обстановки.

Останній варіант – поряд з іншими – уявляється особливо небезпечним з точки зору зростання потенціалу конфліктності. Загострення ситуації на фоні етнополітичних суперечностей – чудове середовище для провокацій, що підтвердили події червня 1995 р. в районі Феодосії.

Вихідними принципами для пошуку шляхів розв'язання вузла "Крим-Україна" має стати реалізм, справедливість і гуманізм – за умови тверезого врахування інтересів як усієї України, так і Криму. Очевидно, передбачуване розв'язання проблеми не повинне змінити статус Криму так кардинально, щоб підірвати взаємини з усією Україною. Критично переоцінюючи ситуацію, яка склалася в Криму, потрібно взяти за критерій позитивний світовий досвід, відображений у актах про права людини, не

вдаватися до спроб нав'язування своїх інтересів в односторонньому порядку. Щоб запобігти конфліктам, всі політичні сили мають дбати про те, щоб, не ставлячи під загрозу територіальну цілісність і державний суверенітет України, водночас не нехтувати правами людини (індивідуальні і групові), зокрема не відмовляти у самоврядуванні кримськотатарському народу. Політико-правова автономія Криму має бути трансформована у такий спосіб, щоб у ході цієї роботи було створено дієвий механізм захисту інтересів як корінних націй Криму, так і груп населення, що оселилися там у різні часи.

Верховна Рада України представляє усіх громадян республіки. Однак кримські татари через свою нечисленність не змогли провести в український парламент жодного депутата. Прохання про надання квоти для гарантованого представництва або створення інших компенсаційних механізмів почуто не було.

Кримські татари не брали участі у формуванні Верховної Ради Криму ніякого складу. У результаті акції громадянського непокорі вони дістали тимчасову квоту (на один строк), яка є недостатньою для представництва і захисту своїх інтересів (14 депутатів з 98). Проблема, що виникла, вимагає негайного розв'язання.

Нині чітко виявляються три групи інтересів, які визначають політичний клімат у Криму і в Україні в цілому. По-перше, це законні інтереси самої кримськотатарської нації, від яких вона не відмовиться, оскільки це означає б етнічну смерть. По-друге, інтереси українського соціуму, атлени у формі загальнодержавних інтересів України. По-третє, інтереси значної маси людей, яка проживає в Криму і яка характеризується як "російськомовне населення". Якоюсь мірою ці групи інтересів взаємодоповнюють і врівноважують одна одну, створюючи об'єктивну основу для соціально-політичної і міжетнічної стабільності на півострові. Однак на практиці зростає політичний дисбаланс. Він зумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Росія чинить тиск на ситуацію в Криму, роблячи ставки на російськомовне населення. У завершенню вигляді це знаходить вияв у теорії "нової спільності" (читай – "народу Криму" – О.Б.). Відверта ставка на антиукраїнські настрої в Криму створює крайню небезпечний прецедент.

Повертаючись до проблеми федералізації України, слід зауважити, що вона має своє підґрунтя у значних відмінностях культур Львова, Києва, Мукачева, Одеси, Донецька, помножених на різні історичні минуле, різне ставлення до Росії і до ідеї незалежності. Приклад Росії робить ідеї федералізму притягальним для лідерів Донецько-Криворізького регіону і живить настрої створення незалежних самоврядних утворень на Сході України. Мінімізувати небезпеку конфліктів, що можуть виникати на цьому ґрунті, допоможе виважена регіональна політика, чітке розв'язання питання про співвідношення прав і обов'язків регіонів, розширення їх самостійності у розв'язуванні економічних і культурних питань.

Для розуміння причин можливих етнічних конфліктів неабияке значення має оцінка ролі національної еліти – інтелектуальної і політичної – у мобілізації етнічних почуттів, аналіз вірогідності їхньої ескалації до рівня відкритого конфлікту. За роки радянського режиму у радянських республіках сформувалися етнічні еліти "титультних" національностей. Від

часів політики "коренізації" 20-х рр. аж до середини 80-х широких мас стабілю набуло відтворення інтелектуальної еліти; величезні ресурси вкладалися у структуру академії наук. Всупереч розрахункам центру національна еліта розпочала боротьбу за право контролювати суспільне життя. Після парламентських виборів 1990 р. національна еліта титульної етнічної групи ("українці") домоглася відчутних успіхів. Лідерами національних рухів стали професори, письменники, драматурги. Саме вони відіграли старих представників влади.

Наслідком такої розстановки політичних сил стала нова конфігурація групової легітимності – на основі зв'язку етнічної ідентичності із існуванням політичного утворення у вигляді державності. Символом такої ідентичності стає держава-територія. Скажімо, настрої росіян щодо передачі Криму Росії мають у своїй основі "символічний" інтерес. Але такий різновид інтересу у системі міжетнічних відносин здатний перетворитися у предметну основу етнічного конфлікту.

Спробуємо визначити варіанти "етнічної регуляції" або самокорекції в Україні: 1) так зване "культурне оживлення" (відродження) – для невеликих етнічних груп, які вимагають свободи, розвитку культурних, соціальних, релігійних інститутів, посилення їх етнічної ідентифікації, відродження рідної мови (молдаване, євреї); 2) "політичний автономізм", – з метою розширення спектру можливостей самоорганізації серед меншин, яка за рівнем політичної (ідеологічної) організації мала пріоритетні позиції у соціалістичній Україні (російськомовна еліта); 3) "територіальний самодетермінізм", можливий серед добре організованої, згуртованої національного ідею, етнічної групи (українці), що живе компактно і становить стійку популяцію у державі; 4) сепаратизм, що може виявитися в середовищі етнічно компактного проживання населення, незадоволеного своїм статусом в унітарній чи федеративній державі (кримські татари); 5) ірредентизм – можливий розвиток подій у прикордонних областях держави, що зводиться до спроби об'єднуватися з якоюсь іншою державною структурою у вигляді або автономного регіону, або адміністративного союзу.

Факторами, здатними нейтралізувати розвиток подій у небажаному напрямі, є підтримка культурного розвитку національних меншин, забезпечення їхньої сильної участі в органах влади, єдині для всіх етносів символи держави, прийнятні для представників різних національностей, змирення відносин з державами, з якими певні національні меншини є спорідненими. І безумовно використання позитивного міжнародного досвіду попередження і мінімізації етнічних конфліктів.

Отже, перед кожною багатоетносною державою постає завдання регулювання національних відносин і забезпечення нормального функціонування суспільного організму. Має створити ефективну систему такого регулювання і Україна. В умовах, коли наслідок зростання ваги територіальних, національних і регіональних факторів завдання державного управління ускладнюються, особливо необхідним є вироблення надійної теоретичної бази і практичних механізмів попередження і врегулювання конфліктів. Об'єднуючі фактори наявні – це свобода особи, національності, релігійні права всіх етносів без винятку.

З ДОСВІДУ ВІТЧИЗНЯНОГО ДЕМОКРАТИЗМУ

Обговорювана на цій конференції тема дуже широка, багатопланова і, безперечно, важлива. Як історик за фахом хочу зупинитись лише на значенні історичного досвіду демократизму, до того ж власного українського, оскільки мало тут приділялося йому уваги. Багато й переконаливо говорилось про цінний зарубіжний досвід, зокрема Німеччини, США, Франції, Ізраїлю, деяких країн СНД. Можна було б згадати про дуже цікавий і повчальний досвід Іспанії, яка водночас успішно перейшла від тоталітаризму до демократії, органічно ввійшла в об'єднану Європу. Однак ще великий Т.Шевченко заповідає: і чужому наслідуйте, й свого не цурайтесь. Тим більше, що Україна в нинішньому столітті вже здійснювала спробу перейти від тоталітаризму до демократії, причому демократії ліберального, західного типу, побудованої на пошани до людської індивідуальності, свободи думки, до прав меншості.

Йдеться про викомпаний період української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., 80-річчя початку якої виповнюється саме в ці дні. Незважаючи на окремі істотні відмінності між названою добою і нинішнім етапом державотворення в Україні, в них є немало схожого. Подібність спостерігається у дивовижних пошуках форм і засобів формування української державності, у відчайдушних спробах зрушити з місця побудову цивілізованого громадянського суспільства, у гострому суперництві рухів суспільного прогресу, у наявності багатьох політичних партій, що добивалися права бути речниками сподівань і прагнень народу. Нарешті, і тоді, і тепер, на шляху побудови демократичного суспільства поставали численні труднощі. Перелік цей можна було б ще довго продовжувати. Зазначимо лише, що наші попередники заклали такі надії підвалини державності і демократизму, які не втратили своєї актуальності до наших днів. На жаль, неаблаганний час, а головне – зумисні фальсифікації вилучили той багатий досвід з нашої історичної пам'яті. Повернути його – важливе завдання.

Мова йде, насамперед, про досвід Української Центральної Ради, яка, розгорнувши діяльність, спрямовану на відродження національної державності, а згодом розбудову Української Народної Республіки (УНР), незмінно дотримувалась демократичних принципів і традицій. «Велика хвиля визволення», – писав голова Центральної Ради М.Грушевський, формулюючи стратегічну її мету, – поставила перед українським народом великі завдання. Треба було забезпечити волю Україні, відновити її старе народовладдя, право народу правити всіма своїми справами, якого не було від часів Хмельниччини – опустити його не можна було. Треба було відкласти все інше, а взятися до цього діла, до забезпечення політичних прав українського народу й інтересів його трудящого людю». Реалізуючи цю мету, Центральна Рада заклала основи будівництва політичного, суспільного і економічного ладу вільної і незалежної України, що ґрунтувався на засадах гнайширшої демократичної свободи і соціальної справедливості. Всім громадянам УНР гарантувалася свобода слова, друку, віросповідання, зборів, спілок, страйків тощо. Проголошу-

валась рівність громадян незалежно від статі, віри, національності, освіти, майнового стану, недоторканність особи і помешкання, заборона смертної кари і т.д. Забезпечувалась повна свобода для розвитку національних меншин шляхом впровадження національно-персональної автономії.

Однак через цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних причин демократична, толерантна Центральна Рада виявилась неспроможною відстояти національну державність і впала спочатку під натиском більшовицько-радянської Росії, а згодом (остаточно) в результаті приходу до влади в Україні консервативного гетьманського режиму, який спирався на підтримку німецько-австрійських окупантів. Молода українська демократія в екстремальних умовах революції, агресії і війни тієї пори була просто не в змозі успішно протистояти зовнішнім і внутрішнім ворогам, забезпечити внутрішню стабільність в країні, оскільки мало відповідала надзвичайно складним тодішнім історичним реаліям.

Окремої уваги заслуговує також західноукраїнський досвід, зокрема Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Перебування Галичини під відносно правовим, конституційним режимом Австро-Угорської монархії обумовило в ній сприятливіші умови, ніж в підросійській Україні, для політичного і культурного розвитку українців, а згодом і їх державного будівництва. ЗУНР являла собою правову, демократичну державу, авторитет її уряду в сенсі легітимності власної національної влади був непохитний, фактично в ній було здійснено відому своєю доцільністю двопартійну систему (націонал-демократи і радикали), обидві основні партії (разом з іншими) у вирішальний момент об'єдналися в уряд національної коаліції. Як відомо, всього цього конче бракувало відновленні після повалення гетьманського режиму під егідою Директорії УНР.

Мабуть, найточніший діагноз нашої тодішньої національної трагедії – поразки визвольних змагань був сформульований видатним українським мислителем В.Липинським. «Побили ми себе, – підкреслював він в своїх знаменитих «Листах до братів-хліборобів», – самі. Ідеї, віри, легенди про єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну і незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла» (Назв. праця, с. 16). Розвиваючи цю думку, В'ячеслав Казимирович з боєм писав про відсутність національної єдності серед українців, притаманні їм гострі внутрішні суперечності, розподіл їхніх сил на різні, нерідко ворогуючі між собою, політичні табори: «Трьох синів рідних має сьогодні наша людська громада – Україна: хлібороба-гетьманця і неомонархиста, більш або менш соціалістичного інтелігентно-демократа й республіканця і пролетаря-більшовика та інтернаціоналіста. Мати наша тяжко хвора. Всі її сини поріжені, кволі, слабосильні й сильною, об'єднуючою їх всіх національною ідеєю вони досі для громади своєї створити були не в силі» (Там же, с. 62). Природно, що при такому стані зберегти свою державність вона не змогла.

Та чи застарів цілком цей діагноз стосовно сучасної доби? Очевидно, що ні. Полеміка щодо української національної ідеї, яка триває серед політиків і вчених, засвідчує не лише значне розмаїття позицій і думок, часом навіть діаметрально протилежних, але й, передусім, її акту-

альність. Це ж підтвердила дана науково-практична конференція. Щоб не повторилося згодом в нашій історії те, про що так яскраво відзначав вище В.Липинський, необхідно наразі спрямувати нашу суспільно-політичну думку на розв'язання справді історичного завдання – витворення єдиної, сильної, всіх громадян України об'єднуючої національної ідеї.

Однією з серйозних вад української демократії тієї доби було те, що вона часто мислила категоріями не влади, а лише перманентної опозиції до неї, що пояснювалося історичною традицією, яка склалася у дореволюційний період, коли існуюча в Російській імперії державність була чужою, ворожою українському народу. Саме тому справжнім демократам слід прагнути до того, щоб їхня критика влади носила конструктивний, а не руйнуючий характер, не була атакою проти державності взагалі, що в кризових, екстремальних умовах може завдати їй непоправної шкоди.

Досвід того періоду вчить, що коли у державі існують гострі кризові явища, а тим більше анархія і хаос, неповага чи навіть ворожість до владних структур, то тоді й є привід для зовнішньої інтервенції, ініційованої, як правило, ззовні внутрішніх переворотів.

Занепад української демократії доби визвольних змагань 1917–1920 рр. був певним чином наслідком її вини за поразку національно-демократичної революції і втрату незалежності України. Крім того, він був результатом загальної кризи європейської демократичної системи і встановлення в багатьох країнах нашого континенту лівих і правих тоталітарних режимів.

Я. ПИЛИНСЬКИЙ (Київ)

НАЦІЇ, НАЦІОНАЛІЗМ: ДО ТЕОРІЇ ПИТАНЬ

Протягом останніх років проблеми національного, етнічного неодноразово обговорювалися як у серйозних монографіях, так і на шпальтах газет. Але перш ніж знову звернутися до цієї теми, необхідно, на нашу думку, чітко визначитися із значенням термінології. Який саме сенс вкладено у цій роботі у слово нація і націоналізм, які хоча і виглядають однаково в усіх працях, які присвячено цій темі, але часто мають дуже далеке значення, що спричиняє нерідко непорозуміння і теоретичну, а то і практичну плутанину.

Тож, що таке нація? Термін нація нерідко вживається стосовно різних етнокультурних і політичних груп, від мисливських кланів і племенних общин до держав і навіть міжнародних утворень¹. Таке вживання терміну в різних значеннях ускладнює власне вивчення націоналізму.

Упродовж багатьох років значення термінів нація і національне самовизначення були об'єктом широкої дискусії як західних соціологів і політологів, радянських етнографів, так і власне представників націоналістичних еліт.

¹ Connor Walker. A Nation Is a Nation, Is an Ethnic Group, Is a State is a... // Ethnic and racial Studies. – Vol. 1. – 1978. – October. – P. 377–400.

Дебати нерідко велися на рівні простого протиставлення: нації розглядалися або як дуже давні, або як новочасні утворення; або як етнокультурні громади, або як групи, об'єднані певною політичною ідеєю; як об'єднання людей, що виникли об'єктивно і членам яких притаманні певні цілком реальні характеристики (мова, релігія, вірування, звичаї), чи як об'єднання, що виникли суб'єктивно і представники яких більшою або меншою мірою мають почуття спільної належності і вірять у спільну долю (тобто мають спільне національне самовизначення).

Ці ознаки часто групуються вченими доволі суб'єктивно. Ті, що вважають нації давніми об'єднаннями, водночас схильні вважати їх етнокультурними об'єднаннями, члени яких існують в певних конкретних етнокультурних межах, які існували по суті незмінними з давніх часів і суб'єктивним почуттям єдності і визнанням спільного предка(ків). Ті ж, хто розглядають націю як сучасне об'єднання людей також визначають її як групу з певними політичними інтересами, чиї об'єднаними риси були вироблені в недалекому минулому і чиї спільні генеалогічні чи географічні корені є швидше своєрідним міфом, створеним для тіснішого згуртування.

Марксистсько-ленінський підхід також лежить в рамках модерністичних теорій. Нації розглядаються як витвір капіталістичної епохи – як буржуазний засіб контролю над пролетаріатом шляхом формування фальшивої свідомості. Вважалося, що нації зникнуть, як запанує світовий комунізм і будуть замінити пролетарським інтернаціоналізмом, а в СРСР власне нерівноправні й антагоністичні капіталістичні нації царської Росії трансформуються в рівноправні соціалістичні, які розвинуть братські інтернаціоналістичні зв'язки, оскільки класові антагонізми буде знищено. За деякий час, як вважали лідери Комуністичної партії та радянські етнографи, національні особливості буде замінено інтернаціоналізмом або неонаціоналізмом радянським самовизначенням (тобто, малася на увазі нова історична сутність – радянський народ). Марксисті зовсім не вважали, що люди відразу забудуть про своє етнокультурне походження, але вони твердили, що нації, як політичні групи людей, що є носіями певної політичної програми і прагнуть особіо контролювати свою власну долю, перестануть існувати. Водночас ті вчені, які більше уваги приділяли так званій "первородності", давності нації, здебільшого майже не вважали на те, що деякі нації з часом втрачали свою так звану "первинну однорідність", і ігнорували зміни етнологічної самотності, що спричинялися соціокультурним, економічним і політичним розвитком в дев'ятнадцятому та двадцятому сторіччях. Їх визначення ігнорували надзвичайну важливість того, що віра в спільне походження не була вже такою важливою для наших сучасників – представників різних націй.

Виходячи з цього, вважаємо, що нація – це спільнота, який притаманні спільна історична пам'ять і усвідомлення спільного походження на чітко окресленій території, водночас спільні політичні інтереси і прагнення творити спільне майбутнє.

Історичні та етнокультурні характеристики нації не менш важливі для її об'єднання, ніж її сучасні особливості для консолідації у боротьбі за спільну долю. За будь-яких умов такі поняття як мова і батьківщина є надзвичайно важливими. Проте, як відомо з історії, їх втрата не обов'яз-

ково означає загибель нації. Навпаки, часто відбувається прямо протилежне. Політика прискореної асиміляції завжди викликає опір. Втрата мови чи територіальної автономії веде до зростання антидержавно спрямованого націоналізму національних меншин, тобто до результатів протилежних меті асиміляторів². На нашу думку, державна політика асиміляції в царській Росії наприкінці дев'ятнадцятого сторіччя, а також упродовж всього радянського періоду підтверджує цю тезу якнайкраще.

Як тільки термін "нація" почали вживати як синонім етнічної групи і держави, "націоналізм" стали визначати державну ідеологію, тобто замість слова патріотизм або на визначення етноцентризму. Згідно з прийнятим нами визначенням нації, вживаємо націоналізм ідеологію і програму політичної дії певної нації. Основні принципи цієї ідеології було найкраще сформульовано Дж.Брейлі: "а) існує нація з певними яскраво вираженими характеристиками; б) інтереси і цінності цієї нації переважають над іншими інтересами і цінностями; в) нація мусить бути такою незалежною, як це можливо; г) цього не можна досягти без певного політичного суверенітету".

Перший з цих принципів засвідчує, що нація існує як окрема єдність, що цілком співвідноситься з тим, що націоналісти вважають нацією спільнотою, яка залишається незмінною з "найдавніших часів". Як уже зазначалося, твердження націоналістів про первинність їхньої нації часто викликає у опонентів сумнів, хоча такі твердження зміцнюють зв'язки між представниками нації.

Ставлення до нації як до первинної, корінної є основою другого принципу – відданість своїй нації повинна переважати над відданістю будь-якій іншій людській спільноті. Цей принцип відданості у першу чергу інтересам своєї нації Емерсон вважає основною рисою, яка відрізняє націю від іншого об'єднання людей за інтересами чи якоюсь іншою належністю: "Нація нині є найбільшою спільнотою, яка, коли все зруйновано, ефективно впливає на відданість людини, надихаючи як такі, що дезінтегрують, вимоги менших груп, з яких вона складається, так і тих, хто хоче включити її у більшу спільноту, прагнучи об'єднати все людство в одне ціле".³ Звичайно, було б неправильно стверджувати, що відданість іншим спільнотам неважлива, але інтереси нації в наш час двічі виявилися на першому місці в глобальному масштабі. Почуття відданості нації дівчі перемогли в двадцятому столітті своїх найбільших суперників: відданість класу (масо на увазі другу світову війну) та відданість державі (тобто патріотизм), за винятком тих випадків, коли держава і нація були тожоними (йдеться про дезінтеграцію СРСР, ЧРСР, СФРЮ).

Коли говоримо про націю і націоналізм, знову ж таки впадаємо у звичайний для людини ефект статичного бачення, так ніби то нічого не міняється. І коли вже виникли нації і національна ворожнеча, то так воно

² Connor Walker. Nation-building or National-destroying? // World Politics. – No 24. – 1972 – April. – P. 338–3427

³ Breuille John. Nationalism and the State. – Manchester University Press. 1982. – P. 3. Portugal Juval. Nationalism, Social Theory and the Israel/Palestinian Case. Johnston R.J. et al., eds. Nationalism, Self-determination and Political Geography. – London: Croom Helm, 1988. – P. 155.

⁴ Emerson Robert. From Empire to Nation: The Rise of Self Assertion of Asian and African Peoples. – Boston: Beacon, 1960. – P. 95–96.

далі і буде, і з цим треба миритися. Але згадаймо історію, – відданість племені за умов родового ладу – чим не родовий націоналізм, який люмінісно при рабовласницькому ладі та при феодализмі, особливо після того, як запанували світові релігії християнство та мусульманство, змінив "інтернаціоналізм", а люди якщо і бивали одне одного, то вже аж ніяк не за права нації на самовизначення.

Як тільки поняття нація і націоналізм почали вживатися як синоніми до понять держава і патріотизм, термін "національна держава" стали застосовувати на визначення всіх державно-політичних утворень у світовій системі незалежно від національного складу їх населення. Якщо спиратися на визначення нації, що прийняте нами, то можна сказати, що в світі існує дуже небагато націй-держав. Водночас більшість держав є і багатонаціональними, тобто батьківщиною для кількох націй. Тому ідеологія націоналізму є відцентровою силою, яка становить небезпеку для більшості в державі, особливо якщо вона ставить інтереси нації, а не держави, на перше місце.

Націоналісти прагнуть, щоб нація була якнайбільше незалежною. Цей принцип націоналізму безпосередньо пов'язаний із спрямуванням у майбутнє. Зорієнтоване в майбутнє усвідомлення спільної долі перетворює націю із спільноти за ознакою незалежності в політично і територіально організовану спільноту, а націоналізм з ідеології – в програму політичної дії. Тому для націоналістів етнічно чиста національна держава, в якій уряд діє тільки в інтересах і для представників нації, є політико-географічним ідеалом.

Таким чином основним завданням націоналізму, як програми політичної дії, є здійснення політичного контролю над певним географічно окресленим простором. Тут уявлення представників певної нації про територіально окреслену батьківщину трансформуються в уявлення про своє виняткове право на цю батьківщину, як виключно власність тільки представників даної нації і як єдине місце, де нація може повноцінно розвиватися. Націоналізм таким чином стає відповідником політико-територіальних уявлень, за допомогою яких націоналісти прагнуть здійснювати контроль над майбутнім нації і досягти незалежності батьківщини предків. Для Гелнера – це і є сутність націоналізму: "Націоналізм – це, перш за все, політичний принцип, який вимагає, щоб політичне і національне об'єднання збігалися... Теорія політичної легітимності вимагає, щоб етнічні кордони не перетинали політичних...".⁵

Націоналізм, як програма політичної дії (тобто, національна територіальність), робить багатонаціональні держави, які об'єднують кілька національних батьківщин, особливо ті, де дуже централізована політична структура, анахронізмом. Саме національно-територіальний фактор був основною причиною дезінтеграції таких держав, як Радянський Союз, Югославія чи Чехословаччина, він існує і відіграє важливу роль для тих, хто прагне передачі політичної влади у Бельгії, Канаді, Іспанії, і хоча значно менше, але і у Великобританії та Франції. Національно-територіальні вимоги живлять насильницькі сепаратистські рухи у багатьох країнах третього світу, що виникли як наслідок деколонізації. Це відбу-

⁵ Gellner Ernst. Nation and Nationalism. – Ithaca: Cornell University Press, 1983. – P. 1.

вається насамперед тому, що колоніальні кордони, які було проведено "з безцеремонним нехтуванням етнічних батьківщин, і досі залишилися недоторканими".⁶

І хоча численні праці, які аналізують тенденції розвитку світу, після другої світової війни проголошували кінець доби націоналізму, нині, однак, виявляється, що націоналізм далеко не втратив свого впливу, а навпаки почав активно відроджуватися, особливо починаючи з 1970-х рр.

Відродження націоналізму спостерігається не лише в багатонаціональних державах, що утворилися в процесі деколонізації, а і в розвиненій Європі.

Як відомо, націоналізм був основною дієвою політичною програмою впродовж двадцятого сторіччя і поки що на рубежі двадцятого першого століття не спостерігається його послаблення. Цікаво, що на зламі дев'янадцятого і двадцятого сторіччя більшість західних вчених, які займалися соціальними науками, вважала, що націоналізм досяг свого Zenitu у дев'янадцятому сторіччі і йде до занепаду. Так, вчені ліберально-демократичного (капіталістичного) спрямування, які розробляли так звані модернізаційні теорії розвитку суспільства, вважали, що соціо-економічний розвиток та процеси глобалізації усунули необхідність існування етнічних чи націоналістичних спільнот і загальнонаціональна культура витіснила національну усвідомлення належності до всього людства. Таким чином, націоналізм вважався сентиментом, якого люди позбудуться. Такий підхід передбачав одне світове громадянство і світовий уряд, які замінять архаїчну систему націй і держав, що розділяє людей.⁷

Чимось архаїчним націоналізм вважав К.Маркс, підкреслюючи, що нації і націоналізм є продукт цілком конкретної історичної епохи – раннього капіталізму. Водночас він нагло ввів, що соціоекономічний розвиток капіталістичної епохи призведе до швидкого вivelювання націй і зникнення націоналізму, як тільки робітничий клас, пролетарі всіх націй з'єднаються разом, щоб створити позакласове та позанаціональне суспільство. Цей майбутній світ Маркса відрізнявся від того, що його бачили прихильники модернізаційної теорії. Згідно з Марксом світ у майбутньому не потребуватиме уряду і не буде економічної нерівності, як то мало бути при капіталізмі. Однак у своєму уявленні про майбутнє зникнення націй і націоналізму марксизм і модернізаційна теорія цілком одностайні.

Вже знаючи, що відбулося, можемо сказати, що обидві теорії були хибними у плані передбачення зникнення націоналізму.

⁶ Connor Walker. The Impact of Homelands upon diasporas // in G.Sheffer, ed., Modern Diasporas in International Politics. – London: Croom Helm, 1986. – P. 20.

⁷ Deutsch Karl. Nationalism and Social Communication. – Cambridge: MIT Press, 1966. – 2nd ed.

V. СКИБА (Київ)

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІЗАЦІЇ ПОСТТОТАЛІТАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА (докорінна відмінність Закону у демократичному суспільстві від Закону при тоталітарних режимах)

У колі гострозлободених проблем демократизації посттоталітарного суспільства чільне місце посідає проблема гуманізації його законодавчої політики. Це проблема складна і багатогранна. Щоб осягнути її як тенденцію ("від чого і до чого рухаємось"), розглянемо тут наріжні спрямування філософсько-правового тлумачення цієї проблеми: що властиво законам, що функціонують у цивілізованих демократичних суспільствах? У чому полягає їхня докорінна відмінність від законів, що діють за тоталітарних режимів? Виходячи з традицій західно-європейської філософії права (з праць Дж.Бентама, Дж.Ст.Мілля та ін.), можемо чітко сформулювати цю відмінність.

Закон у демократичному суспільстві ОХОРОНЯЄ ТЕ, ЩО Є, він – невтомний "сторож" власності, інших цінностей, суспільних багатств загалом. У цьому розкривається його найперша соціальна "мисія". Тоді, як Закон у тоталітарному суспільстві перетворюється в ІНСТРУМЕНТ ТОГО, ЩО "ПОВИННО БУТИ" (з точки зору можновладців). За умов тоталітарного режиму державні стратегії завжди використовують Закон, якщо за великим рахунком, для того, щоб з його допомогою щось "будувати" (комунізм, соціалізм, "тисячолітній рейх" і т.п.). Під цим приводом Закон значною мірою позбавляють охоронних функцій, і натомість – нав'язують невластиві і НЕПОСИЛІБНІ ДЛІЯ НЬОГО "будівничі" функції. Це перетворює Закон у напівфікцію чи навіть у чистісеньку фікцію.

Закон у демократичному суспільстві дає людям цілком певні гарантії: в принципі не він державу обслуговує, а навпаки, держава, насамперед правоохоронні органи, обслуговують Закон. У тоталітарному ж суспільстві закон у кращому разі виступає як "напів" ("четверть" – і т.п.) гарантія. Адже він обслуговує політичну – і до того ж, найчастіше утопічну – мету. Тому нерідко трапляється й таке, що Закон тут взагалі позбавлений якихось гарантій: він "закопаний у будівництво" нових світів...

Якщо простежити за дією і статусом Закону у нашому посттоталітарному суспільстві, то побачимо, що він дедалі зберігає багато в чому (якщо не повністю!) "інструментальні", "будівничі" функції. Перед законодавцями зокрема висувається (і то безапеляційно!) завдання "розбудувати ринок". Не інакше. Але це – вчорашня психологія, вчорашнє політичне мислення. Воно нав'язує суспільству по суті новий нігілізм, за яким закони "усе законодавство, "повинні" перейти на службу "Великий Метр" (такою, ясна річ, виступає "розбудова ринку") схилиятися, залобігати пера нею.

Корінь зла обох нігілізмів той самий же: і нігілізм давньокмуністичний (початок XX ст.), і нігілізм "новітньоринковий" (кінець століття) нав'язували і нав'язують суспільству СПОТВОРЕНУ ПАРАДИГМУ політичного мислення – такого мислення, за якого "субординація" між (суспільною) Метю і Правом (громадян), з яких утворюється дане суспільство) має "пе-

ревернутий" вигляд. У цій парадигмі Мета має "надзаконний" характер, вона постає в реальному політичному житті як верховний тлумач Закону. Вона керує, маніпулює ним (а через нього і Правом людей) так, як того заочують її політичні стратеги. Але ж це якраз і є одна з найліпших півдалих тоталітаристської ментальності, одна з її визначальних рис: Мета тут має безмежну чи майже безмежну владу над Законом. Таким чином, дана парадигма поступово прокладає шлях спочатку до "анонімного" беззаконня (суспільний хаос, анархія), а далі - якщо воно триває довгий час - раніше чи пізніше породжує чи то олігархічну тиранію, чи одну особисту деспотію. Абсолютизація Мети, зауважимо, властива технократичному політичному мисленню, яке в XX сторіччі стало творцем і носієм тоталітарних режимів у багатьох країнах світу.

Гуманістична філософія права продукує зародження в суспільній свідомості зовсім іншої, що є безпосередньою протилежною світоглядно-політичної парадигми: в останній не Мета є "повелителем". Права, а, навпаки, Право (громадянин) диктує політикам доцільність вибору псі чи іншої Мети. В ліберально-філософській правовій традиції Право виступає як унікальний чинник політичної стратегії (Мети). І хоча б якими райдужними і спокусливими не були її перспективи, хоч як би вони не привертали, не зваблювали людський інтерес, але Мета суспільної політики в цій традиції визначається не інакше як з огляду на імперативи Права. Що це означає?

По-перше, Мета має бути правомірною, точніше правовимірною. Ті, хто її висуває і обґрунтовує, мусять бачити і зважувати на ту залежність, яка неодмінно виникає між встановленою Метою і функціонуванням Прав індивідів (у вигляді законів). Ця залежність, підкреслимо, з'являється за будь-якої цілеспрямованої політики. Остання, до того ж, продукує її БЕЗПЕРЕРВНО. Інша річ, що вказана залежність далеко не завжди помітна, нерідко її навіть може необачно завуальовувати розмаїття найрізноманітніших суспільно-владних стосунків і взаємовпливів.

По-друге, слід розуміти, що причинно-наслідковою залежністю, які одреслюються між поставленою політичною Метою і функціонуванням Прав (громадян), можуть бути як гуманістичними, так і антигуманістичними. Тут усе залежить від її масштабів і від узгодженості її орієнтирів з історично сформованим морально-інтелектуальним рівнем розвитку людей, з їхніми можливостями і здібностями. Імперативи гуманістичної філософії права вимагають, щоб Мета і породжені нею завдання суспільних перетворень не суперечили внутрішньому потенціалу народу, рівню його правосвідомості і правничо-політичній культурі. Мета має бути посилюююю, реалістичною. Але водночас і такою, яка б організовувала, мобілізувала громадян на досить інтенсивну, активну життєдіяльність.

Звідси третій імператив - реалізація Мети, будь-які вияви такої реалізації не повинні шкодити Праву, не повинні підірвати гарантії його використання. Звичайно, Мета реформ може бути важливим каталізатором різних організаційних заходів, мобілізаційних зусиль людей, вона мусять з'єднувати воедино політичні рішення і плани дій багатьох суспільних, державних інституцій, установ. Але в демократичному суспільстві вона ніколи - ні за яких умов - не повинна бути джерелом поширення безправ'я чи порушення конституційних прав громадян. Тоді, за тоталітар-

ного (деспотичного) режиму Мета - при всій її показово-декоративній і декларативній величч - виступає як могутнє знаряддя (засіб) узурпації людських прав з боку тих, хто нав'язує ідеологічну монополію на це знаряддя.

По-четверте, Мета не повинна послаблювати Закон, знижувати його правоохоронну потужність, не повинна підірвати безпеки Права, найпершою гарантією якої якраз і постає Закон. Політична Мета залишається гуманістичною в тих, і тільки в тих межах, в яких вона забезпечує (чи, щонайменше, не руйнує) Право громадян на гідне людське існування. Поза цими межами вона деформує Закон і відповідним чином позбавляється статусу Гуманістичної Мети.

У нашому, посттоталітарному суспільстві влада політичної Мети все ще залишається сильною за владу Закону. Саме через це він не здатний бути повноцінним "охоронцем" речей і майна людей, не може стояти як слід "на варті" різних форм власності, не спроможний оберігати достатньою мірою людські права та інтереси, грошові вклади, інвестиції вітчизняних і зарубіжних фірм тощо. Тому проблема оздоровлення законодавства полягає передусім у тому, щоб повернути Закону його повновладдя, його істинні функції. І тим самим сприяти розвитку спонтанної активності людей, утвердженню процесів самоорганізації демократичного суспільства.

В. ІВАНЕНКО (Дніропетровськ)

ПРОБЛЕМА ПРАВ ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Проблема прав людини у широкому її розумінні, як ключова в системі ціннісних пріоритетів будь-якого суспільства, чи не найгостріше постала в країнах СНД, включаючи Україну, де на відміну від західних демократій вона ніколи не висуувалася у центр державної політики. Втім, інакше й бути не могло у державі тоталітарного типу, в якій нехтуються закони, громадянські права і свободи, процвітає диктат і насилля, принижуються особистість, людська гідність.

За роки незалежності в Україні намітилися певні порухи до змін у цій надзвичайно важливій сфері. Почався давно назрілий процес глибокої демократизації суспільно-політичного і духовного життя, оновлення інститутів влади та управління, формування відповідного правового поля. Здобута свобода слова, друку, творчості, виросовидання, пересування. Прийнята досить демократична конституція, в якій особливе місце належить блоку положень та норм, що регламентують права, свободи і обов'язки громадян.

Проте, одна справа проголосити зовні привабливі для всіх гасла та ідеї, й зовсім інша - домогтися їх безумовного втілення у життя. Тут потрібні насамперед адекватні механізми, які гарантували б обов'язкову реалізацію ухвалених законів та рішень, інструменти суспільного контролю за ходом цих процесів, скажімо, у вигляді апробованої системи наро-

довладдя, що, з нашої токи зору, найповніше відображає волю більшості. І неодмінно - політична мудрість правлячої еліти. Саме цих "дрібниць", судячи з усього, в Україні ще явно бракує.

У підсумку ж "масмо те, що масмо": мафіозно-кримінальну державу на чолі з корумпованою партією влади і розколате на непримиренні соціальні та політичні табори суспільство, чотири п'ятих населення якого кинуту по суті напризволяще, доведено до критичної межі елементарного фізіологічного виживання. В даному разі йдеться вже не просто про грубі порушення прав людини буквально за всіма "загальноцивілізаційними стандартами", а про набагато небезпечнішу тенденцію, про те, що на карту фактично поставлене саме існування, цюнайперше право - право на життя. Концентраційним доказом такого невтішного висновку є динаміка вимирання, що зростає, точніше, відбувається самовиродження, самознищення нації, котра за нинішнього перебігу подій взагалі може стати незворотною.

У цих умовах наврайд чи доречно предметно говорити про вихід із кризи, стабілізацію, реформи, зміцнення суверенітету, державності, справжню демократію. Не зрушається у нас ніякі перетворення, поки нав'язувати зверху способи їхнього здійснення перебуватимуть у такій гострій невідповідності з дійсністю, щоденними інтересами переважної маси людей. Адже не секрет, що найчудовіші, але відірвані від живої людини, конкретики буття ідеї рано чи пізно трансформуються в утопію, а значить, вони приречені. Тому не дивно, що третина громадян України, як свідчать соціологічні "заміри", навіть проурядових служб (за даними місцевих досліджень - значно більше), відкидає політичний курс президента та його команди як антинародний, тушпиковий.

Отже, сьогодні потрібна реалістична, науково обґрунтована, збалансована й, головне, зрозуміла усім програма організації нового суспільства, без якої, вивнених, нам не вибратись із прірви, не можна рухатись далі. Причому в силу істотних національних та регіональних відзнак скопювати таку схему чи концепцію у якій країни неможливо, пошук її необхідно вести самостійно, моделюючи свій самобутній шлях розвитку з урахуванням особливостей власної ментальності і культури, традицій минулого, в тому числі відносно недавнього, і, звичайно, спираючись на наукові знання, рекомендації та прогнози вчених. У цій програмі, за великим рахунком, повинна бути закладена така універсальна модель суспільного устрою, яка, по-перше, цілком відзеркалювала б життєві прагнення абсолютної більшості громадян України, створювала умови для реалізації їх волевиявлення, творчого потенціалу, по-друге, базувалась би на міцному фундаменті демократії і гуманізму, по-третє, акумулювала б досвід національно-державного будівництва, нагромадженій людством. Стрижнем її має стати утвердження на основі ефективних правових та економічних важелів реальної самостійності людського життя, особистості, громадянина, що і є вищим критерієм соціально орієнтованого суспільства, мірилом його справжньої, а не уявної цивілізованості.

Урешті-решт усім настав час усвідомити, що гурбота про людей - не просто постулат етики і гуманізму, не данина моді, а об'єктивна потреба сучасної суспільної практики, нагальна вимога прогресу. До речі, здавна помічено: якщо економіка з якихось причин змінює соціальну спрямо-

ваність, так би мовити, людське обличчя, поглиблює розрив між багатими і бідними, вона неминуче деградує, стає безперспективною. І, навпаки, орієнтована на людину, - розвивається стабільно, динамічно, без значних протиріч та падінь. Бідність же і масове збоїння, як відомо, - першоджерело соціального напруження, а то й вибуху.

Таким чином, пануюча в сучасній Україні глибока і всеохоплююча криза, аморфність і слабкість влади, насаджувани нею сумнівні цінності західного зразка унеможливають забезпечення реальних прав і свобод громадян, захист їхніх життєвих інтересів, а відтак, гальмують загальні процеси становлення правової демократичної держави. Вихід із цієї критичної ситуації вбачається у якому швидшому виробленні чіткої і ясної парадигми нашого поступу. Формуванні нормального громадянського суспільства, у центрі якого - людина.

А. КУДРЯЧЕНКО (Київ)

ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА В УКРАЇНІ - ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ

Чимало метаморфоз спостерігаємо ми в суспільному розвитку за часів перебудови, а потім в житті країн молододі демократії, зокрема в Україні. Так, в часи перебудови говорили про боротьбу із застійними явищами, а тепер вже про необхідність приборкання жажливої кризи, руйнації економіки, культури, науки. Ще не так давно проходились опитування і різні організації заходили щодо збереження Союзу РСР, а він прямо-таки луснув. Потім незалежна Україна стверджувала себе нейтральною і позаблоковою державою, але нині вона має стратегічного партнера в особі США, подієюють і політики високого рангу, що Київ не виключає для себе можливості поповнити в майбутньому склад НАТО.

Так само можна віднайти чимало колізій і неузгоджень у процесі впровадження інституту президентства. Адже при розробці нових засад держави йшлося про тимчасовість цього інституту, а сьогодні це вже не так; якщо перший Президент приносили клятву на вірність Конституції Радянської України, то нині її основоположний принцип "повновладдя Рад" фактично знищено, і він трактується як збачення в історичному розвитку.

Тому цілком слушно постає питання про те, а чи не спіткає майбутнє президентства України така ж доля, особливо коли ми говоримо про демократію, гармонізацію владних і громадянських засад нашої держави. І це не просто риторичне запитання, за ним постають як проблеми конкретної практики, так і наукових і теоретичних досліджень. Дещо узагальнюючи, варто наголосити, що проводячи ті чи інші заходи в суспільному житті, його керманіччі, ті хто впроваджує нові засади, не знають, а скоріше, не можуть достатньо чітко спрогнозувати наслідки та результати власних дій і нововведень. Моє твердження можна підкріпити і виразами інших явищ, проте мова не про них, а про проблему як таку.

Звичайно, принципово порушуючи питання про особливості впровадження і майбуття інституту президентства, можна наголосувати на зако-

номірності цього процесу і складності першого етапу становлення. Аналіз показує, що формування інституту президентства в Україні, як власне і в інших країнах молоді демократії, мало внутрішні і зовнішні чинники. До зовнішніх слід віднести: вже понад 200 років успішного розвитку США - держави, де вперше була сформована президентська система влади, існування в понад 130 країнах світу поста президента держави; наявність різних типів держав з президентською формою правління.

Варто наголосити, що інститут президентства України вже допоміг вирішити колу надто важливих проблем. І серед них: завдяки йому досить швидко здійснено процес суверенізації держави; отримали легітимність дії відносно розвалу такого державоутворення, яким був Радянський Союз. Нині ця інституція покликана прискорити процеси трансформації соціально-економічних відносин і зміцнення системи державного устрою країни.

В Україні бракує глибоких теоретичних досліджень моделей президентської форми правління, аналізу зарубіжного досвіду. Окремі публікації А.Закусило, В.Мельниченка, Л.Кравченко, Ф.Рудича, В.Шаповала щодо цієї проблематики, як і колективна монографія "Політичні структури і процеси в сучасній Україні" не змогли компенсувати цієї вади повною мірою.

Уявляється, що зацікавлені політичні сили намагалися впровадити цю найменше напівпрезидентську форму правління. Як на мій погляд, цю форму, що її французький дослідник М.Дюверже визначав семипрезидентською, можна віднести до цілком самостійної форми державної влади. Такого ж висновку дійшли й дослідники із Кельнського університету ФРН Х.Бааро та Е.Везер.

Детермінантами впровадження інституту президентства в Україні були: підтримка процесу суверенізації колишніх республік СРСР, що зростає; наявність потужних відцентрових сил; сподівання політичної еліти з введенням посади президента прискорити процес формування децентралізованої влади, сприможної ствердити суверенні права республіки, захистити її від свавілля московського центру.

Інституціоналізація президентури України відбулася 5 липня 1991 р. з прийняттям Закону про введення посади Президента УРСР та внесення поправок і доповнень до Конституції Української РСР. Серпневий путч і наступні вибори 1 грудня 1991 р. стали етапними подіями на шляху ствердження вибору України.

Важливо наголосити, що за минулі 5 років інститут президентства Української держави знав певної трансформації. Правовий статус Президента, його повноважень і коло обов'язків декілька разів змінювалися. Вони визначалися рядом законодавчих актів, розділами старого Основного Закону, Конституційним договором 1995 р., а нині - новою Конституцією України, що прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р.

Основною тенденцією, яку потрібно відзначити, що характерна для багатьох країн СНД, це було посилення позицій президентури. Так, наприклад, в кожній третій країні співвідносності за період з 1992 р. президентами було розпущено парламенти. Вже більшість президентів СНД шляхом референдумів або (дострокових чи чергових) виборів узаконили свою легітимність до 2000 р. Протистояння між гілками влади, а також бо-

ротьбу з опозицією глава держави здебільшого використовує для розширення своїх повноважень. Прикладами можуть бути протистояння президентів і парламентів в Росії, Белорусі, Казахстані та інших країнах СНД.

Тим самим в країнах, що трансформуються, відбувається значне тяжіння до посилення ролі глави держави, яке межує з авторитарним режимом або з африканською моделлю президентського правління. А це вже виходить за межі можливого раціонального співвідношення сил і тим паче не відповідає завданням гармонізації держави (її інституцій) з громадянським суспільством. Останнє, як правило, не зіп'явшись на ноги, значно деформується і його розбудова досить проблематична.

Автору доводилося аналізувати і давати правовий коментар інституту Президента України після його конституційного закріплення (Див. Інститут президентства: правовий коментар // Підтекст. - 1996. - №14. - С. 5-9). Принагідно відзначу, що тенденція зростання владних повноважень глави Української держави знаходить також підтвердження й на нашому вітчизняному ґрунті. Основний закон наділяє Президента рядом виключно важливих повноважень. У їх числі: звертатися з посланнями до народу, призначати всеукраїнські референдуми відносно зміни Конституції, позачергові вибори до Верховної Ради, за згодою парламенту призначати прем'єр-міністра країни і за його поданням - членів Кабінету міністрів та голів місцевих держадміністрацій, затверджувати половину складу Ради Національного банку, бути Верховним Головнокомандуючим, очолювати Ряду національної безпеки і оборони країни, приймати рішення про введення воєнного і надзвичайного стану тощо.

Нині дещо рельєсніше висвітлюються потенціальні можливості виникнення конфлікту між главою держави і главою уряду за переважанням ролі у визначенні державної політики. Важливою особливістю тут виступає конституційна норма про відповідальність Кабінету міністрів перед Президентом і підзвітність уряду Верховній Раді. Дуалізм становища глави уряду неодмінно штовхатиме його на політизацію своїх рішень. Не менш важливо наголосити на те, що Адміністрація Президента, з одного боку, є впливовим владним інститутом, а з іншого, - конституційний статус цієї інституції невизначений. Адміністрація Президента за часів Л.Кучми набула якісно нових рис. По-перше, значно зріс її штатний розклад. По-друге, нечіткість цілого кола положень Основного Закону і конституційна невизначеність її статусу підірвали у її працівників радикалізацію за "тінювий" характер методів роботи. Прикладами цього можуть бути Укази Президента про розв'язання питань щодо призначення голів і їхніх заступників обласних і міських та районних держадміністрацій, а також щодо створення Державної податкової адміністрації, укази про підпорядкування окремих міністрів Президенту України.

Проаналізувавши особливості становлення інституту президентства України з урахуванням нашої теми, можна зробити такі висновки. По-перше, певна суперечливість процесу детермінована протяжністю терміна формування Конституційного етапного інституту президентства, а тому й значним впливом різних політичних сил щодо остаточного визначення його статусу.

По-друге, в Україні сформовані правові основи президентсько-парла-

ментської республіки європейського типу. За більшістю визначень її можна віднести до напівпрезидентської моделі правління.

По-третє, певна недосконалість і неузгодженість конституційних положень, зрослий статус Президента, з іншого боку, неодмінно вимагають формування потужних засад громадянського суспільства.

По-четверте, становлення владних інституцій випереджало розвій громадянського суспільства, що спричиняє нинішнє певне відсторонення їх одне від одного в нашій молодій державі.

По-п'яте, формування громадянського суспільства не самоціль, а засіб становлення зворотного зв'язку владних інституцій з різними верствами, з громадянами країни. Все це потрібно враховувати задля досягнення нині децю віддаленої мети гармонізації відносин держави і суспільства.

Ю. ПОЛІЩУК (Житомир)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХVIII – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Проблеми національних відносин, політики державних установ щодо народів, які проживають у тій чи іншій державі, є стержневим для її існування, лакмусовим папірцем її демократизму. Особливо загострені ці питання у багатонаціональних державах. До яких належить і Україна. Тому надзвичайно важливо досліджувати історичний досвід накопичений попередніми поколіннями, державними режими, які правили на нашій землі в минулому. Тому, як на нашу думку, актуальним є аналіз національної політики російського царизму на Правобережній Україні, населення якої було багатонаціональним. Так, перепис 1897 р. показав, що тут мешкали представники понад 30 етносів. Більшість становили українці, зв ними йшли євреї, поляки, росіяни, німці, чехи і т.п.¹

В результаті другого (1792) і третього (1795) поділів Польщі територія Правобережної України була приєднана до Росії. Перед царизмом постало питання вироблення політики щодо нових підданих, серед яких практично не було представників тигульної нації імперії – росіяні. Особливо це стосувалося корінного населення краю – українців. Головні її напрямки були визначені Катериною II вже після другого поділу Польщі, коли вона звелела виготовити, на честь цієї події, пам'ятну медаль. На її лицьовому боці зобразили портрет імператриці, а на зворотному – карту приєднаних земель з написом "Отторженная возвратих". Тобто, уже в перші дні приєднання частини Правобережжя до Імперії царизм розглядав його як "Ісконно російські землі", а українців, як "спольщенних росіян". Конкретніші основи політики щодо українців були викладені в

листі Катерини II до князя В'яземського: "Треба викоренити звичену думку (українців) вважати себе окремим народом, іншим від туземного (московського). Мала Росія... – це провінція... треба, щоб вони помосковились і перестали дивитися (на нас), як вовк у лісі"². В подальшому політика державних установ щодо населення Правобережжя була прояснена трьома основними принципами: "православ'я, самодержавство, народність". Вони утверджувалися пануванням російської нації, посиленням асиміляції іногородців, ліквідацією їхніх традицій і звичаїв. Виходячи з цього, царизм вів на Правобережжя російській територіально-адміністративний поділ, економічно закабалив населення, спрямував політику на його русифікацію. Його територію було розділено на три губернії: Волинську, Київську, Подільську. Створювалися губернські, повітові та волосні адміністрації. Для Литовських статутів, польських законів припинялася, і на території краю почали діяти російські закони. Спершу нова адміністрація складалася з представників польської шляхти і приїжджих російських чиновників. Вони отримали відібрані у польської шляхти, яка брала участь у повстанні Костюшка, маєтки. Так, одночасно з організацією системи російського управління розпочалося створення російської общини як оплоту царизму на Правобережній Україні.

Поряд з організацією цивільного управління і судочинства в краї почався процес відновлення православ'я. Уже 22 квітня 1794 р. у "височайшому указі" наголошувалося на необхідності знищення уніатської церкви на Правобережжі й підкреслювалося, що православ'я "є надійним засобом для укріплення народу в єдності". Як результат тут створювалося православне церковне правління, "упорядковувалися церковні справи уніатської церкви"³. З російських губерній посилали священнослужителів, яким надавалися відповідні благочинницькі посади й повноваження для відновлення православ'я на Правобережжі. Це робилося тому, що православ'я кола імперії вбачали в уніатській церкві головну перешкоду на шляху русифікації українського населення.

Унаслідок членарправленої політики російської адміністрації на кінець 1796 р. лише на Волині, за неповними даними, в уніатів відібрали майже 900 церков і приєднали до православ'я 145762 парафіян і 800 священників. Переважно це робилося за допомогою поліції та військових загонів⁴. У ряді населених пунктів губерній це викликало відкритий опір населення. Проте основна маса українців тягла до православ'я, сподівалися разом з цим покращити національне життя, але марно. Російський царизм вбачав у його відродженні більшу для себе небезпеку в порівнянні з збереженням польського культурного панування в регіоні. В державних установах і далі панувала польська мова і старі панські порядки, а становище українського люду ніяк не змінилося. Його культура, мова зневажалися як польськими, так і російськими поміщиками, які вбачали в українців безсловесну і безправну робочу силу.

Ситуація щодо польського населення Правобережжя змінювалася після поразки польського повстання 1830-1831 рр. Царизм конфіскував маєтки

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. VIII: Волинская губерния. – СПб., 1904; ...XVI: Киевская губерния. – СПб., 1904; ...XXXII: Подольская губерния. – СПб., 1904.

² Батюшков П.Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 229.

³ Киричук М. Волинь земля українська. – Луцьк. 1995. – С. 351.

⁴ Батюшков П.Н. Волинь. – С. 232-239.

⁵ Жилко С.І. 200-літня історія Волинсько-Житомирської єпархії // Зв'язьк древній і вічно молодий. – Н. Волинський, 1995. – С. 8.

польської шляхти, причетної до повстання, і роздав їх російським дворянам. Було закрито усі польські школи, католицькі монастирі, католикам заборонялося посідати службові посади в адміністрації Південно-Західному краю і навіть вчителювати. Нового удару польському населенню завдав царизм після польського повстання 1863 р. Знову було конфісковано багато маєтків польської шляхти і віддано російським поміщикам, що зміцнило російський економічний вплив. На це ж було спрямовано й заборону продавати в губерніях землю полякам. Уряд наклав заборону на будь-який прояв польськості на Правобережжі.

Наступ російського царизму на позиції польської шляхти, польську культуру, мову не приніс полегшення українському народові. На зміну полонізації прийшла русифікація. Російська мова замінила польську в урядових установах, церквах, школах. Царські укази взагалі заборонили вживати українську мову, друкувати нею книги, журнали, ввозити українські книги з-за кордону. В російських школах, в яких могла отримати освіту лише незначна частина українського населення, виховували негативне і навіть презирливе ставлення до української мови, культури, традицій і звичаїв, любов до царя-батькаши й усюго російського.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії створило зовсім нове для царизму – єврейське питання. В основу його розв'язання було покладено таке: або асиміляція, або еміграція. Конкретні кроки було розпочато з обмеження сфери економічної діяльності євреїв і позбавлення їх права вибору місця проживання в Російській імперії. Ця політика втілювалася у формуванні "єврейської смуги осілості", до якої увійшло і Правобережжя. "Положення для євреїв 1804 р." визначило кордони "смуги осілості", а юридично її узаконив указ Миколи I від 13 квітня 1835 р., яким вводилося нове "Положення для євреїв".

Згідно з царським законодавством євреям заборонялося проживати поза територією "смуги осілості". Але і в ній їм дозволялося мешкати не скрізь. Зокрема заборонялося поселятися в селах і навіть в окремих районах міста. Так, в Житомирі євреям не дозволялося жити в кварталах між вулицями Велика Бердичівська і річкою Тетерів, що були кращою частиною міста. Лише у 1858 р. ці обмеження було скасовано⁸.

Смуга осілості формувалася адміністративно-наслідницькими методами. Євреї примусово виселяли з сіл до міст, з 50-ти верстової прикордонної смуги, і вони змушені були за безцінь продавати або зовсім безкоштовно залишати там своє майно, або переходити в християнську віру. Виселення супроводжувалися поширенням чуток, що євреї є инородцями, які не зацікавлені в процвітанні країни, не бажають працювати задля суспільної користі, живуть за рахунок християнського населення.

Протягом усього XIX ст. в Російській імперії формувалася ціла система підвищеного оподаткування євреїв, що негативно відбивалося на їхньому житті. Так, лише в 20-х – 50-х рр. XIX ст. царизм прийняв більше 150 законодавчих і нормативних актів з питань оподаткування і виробничої діяльності єврейського населення.

Крім економічного тиску на євреїв російський царизм намагався підірвати їхню національну свідомість, асимілювати і навести у христия-

янство. У 1826 р. запроваджувалася загальна цензура за єврейською літературою. В усіх містах України, крім Житомира, було закрито єврейські друкарні⁹.

Державний антисемітизм особливо проявлявся в освітній політиці самодержавства. Вона мала два напрями. З одного боку воно намагалося ліквідувати, або хоча б обмежити, традиційні єврейські навчальні заклади і замінити їх, підконтрольними державі, училищами. З іншого – не допустити євреїв до середньої та вищої освіти. Реалізуючи поставлену мету, російський уряд 13 листопада 1844 р. затвердив "Основи освітньої справи євреїв", за якими усі єврейські навчальні заклади і меладемі підлягали контролю з боку міністерства народної освіти. В подальшому планувалося замінити їх державними училищами, які б основну мету навчання бачили в обрусінні єврейської молоді. Для підготовки учителів для них, за царським указом від 19 листопада 1847 р., було створено рабинське училище¹⁰. 16 березня 1873 р. його перетворили в Єврейський вчительський інститут¹¹. Проте ці навчальні заклади не виконали покладеного на них російським царизмом завдання – виховувати єврейське юнацтво в проросійському дусі. Імператор 28 листопада 1885 р. закрав Житомирський єврейський вчительський інститут "за неперспективності"¹².

Складовою частиною політики царизму щодо євреїв було обмеження доступу їх до середньої та вищої освіти. В межах смуги осілості учні-євреї не повинні були перевищувати 10%, в інших місцевостях – 5%, а в С.-Петербурзі та Москві – 3% від загальної кількості учнів. До престижних навчальних закладів євреїв взагалі не приймали¹³.

Зазначимо, що відносно євреїв російський царизм не обмежувався, як це було з іншими етносами, лише юридичними, економічними, культурними утисками. Починаючи з кінця 70-х років XIX ст. правляча верхівка імперії починає робити ставку на сили акції, організовуючи єврейські погроми. Не минуло їх й Правобережжя.

Помітними етнічними групами краю були німці та чехи. Їхня поява тут і значне представництво обумовлювалися національною політикою російського царизму, який намагався обмежити економічний, а при можливості й політичний вплив поляків. Перші німецькі колонії з'явилися на Правобережжі ще в кінці XVIII ст. Проте масове переселення розпочалося після поразки польського повстання 1863 р. Цьому сприяло те, що уряд надав німецьким переселенцям багато пільг.

Чеська колонізація регіону відбувалася після 1867 р., коли царизм гарантував їм свободу вівсвопідання, звільняв на п'ять років від сплати податків і поземельних зборів, військової служби. Уряд сподівався використати чехів для послаблення в краї полонізації та католицизму. Основна їхня маса скеровувалася на Волинь. З цим було пов'язано постанову

⁸ Краткая еврейская энциклопедия. – Т.3. – Иерусалим. 1986. – С. 286.

⁹ Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 396, оп. 1, спр. I. – Арх. 1.

¹⁰ Там само. – Ф. 354, оп. 1, спр. 71. – Арх. 260.

¹¹ Центральний Державний Історичний Архів України (далі ЦДАУ). – Ф. 442, оп. 1, спр. 188. – Арх. 1-24.

¹² Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909, 1910, гг. и позднейшими законоуказаниями 1911 и 1912 гг. – 2-е изд. СПб., 1913. – Кн. 2. Т. V-XI. – С. 1887.

¹³ Гессен Ю. История еврейского народа в России. – Т. 2. – М., 1993. – Иерусалим, 5753. – С. 42-43.

кабінету міністрів від 10 червня 1870 р. "О водворении чехов на Волини". З цього часу чеські переселенці на Волині, які прийняли російське підданство, одержали право організовувати в містах компактного проживання окремі общини і волості, що управлялися виборними старшинами, а також свій суд. Тому в краї виникло чотири чеські волості⁹. Проте сподівання царизму на те, що німці та чехи стануть "свідомими громадянами Російської держави", не виправдалися. Вони і далі дотримувалися своїх традицій та звичаїв, зберігали вірність рідній мові, вороже ставилися до спроб обрусіння. Враховуючи це, російський уряд пішов на ліквідацію пільг і значне обмеження прав колоністів. Зокрема, в 1874 р. для них було введено обов'язкову військову повинність і т.д.¹⁰ Особливо посилилися економічний тиск на німецьких і чеських переселенців під час проведення століпінської аграрної реформи.

Підготовка і початок першої світової війни зробили національну політику російського царизму на Правобережній Україні ще більш "радикальною". На змину економічним, культурним, політичним обмеженням, яких зазнавали колоністи раніше, прийшла політика силового виселення їх у внутрішні губернії Росії. В 1915-1916 рр. майже усі волинські німці, включаючи і тих, в сім'ях яких були військовослужбовці російської армії, було депортовано. Їхні землі, майно було "секвестровано" і здавалося державними органами в оренду місцевому населенню: біженцям із західних повітів губернії¹¹.

Отож з початку приєднання Правобережної України до Росії й до самого розвалу імперії, національна політика царизму була спрямована на обрусіння усіх етнічних груп краю. Для цього використовувалися як економічні, культурні, політичні тиск, так і примусове виселення значних мас населення за межі регіону й навіть фізичне знищення. На змину їм на Правобережжя переселилися росіяни. При цьому еміграція з Росії мала не трудовий характер. У губернії здебільшого направлялися чиновники, військові, духовенство, поміщики, які становили основу колоніальної адміністрації краю і мешкали в містах (55% від їх загальної кількості в краї)¹². Неросійському населенню царизм "милостиво" дозволяв створювати основні матеріальні блага. Наслідки такої національної політики Росії можна простежити на прикладі Волинської губернії. За переписом 1897 р. біля землі тут в основному працювали українці (майже 84% від загальної кількості тих, хто працював у сільському господарстві), німці – 7,3%, поляки – 5,4%, чехи – 1,7%. Росіяни тут працювали лише 5364 чол. (1,3%), і то більшість з них були старообрядцями, які переселилися на Волинь ще до її приєднання до Росії. Схожими показниками характеризувалися й інші виробничі галузі. Водночас росіяни повсюдно домінували в сфері управління (49,6% від загального числа чиновників), в армії (46,9%), мітній і прикордонній службі (34,8%), установах зв'язку (67%).

⁹ Лутай. М.С. До історії чеських поселень на Волині // Житомирський краєзнавчий музей. – Житомир, 1995. – С. 103.

¹⁰ Телпійський В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90 рр XIX ст.). – К., 1959. – С. 287.

¹¹ ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 753. – Арх. 44, 50, 90.

¹² Гуменок А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (др. пол. XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 83.

Вони ж визначали й ідеологічне життя краю, 42,1% священнослужителів були росіянами, а в православної церкви взагалі – 63,4%. Така ж ситуація була й в інших губерніях Правобережної України. Надали така реакційна національна політика російського царизму стала однією з причин розвалу імперії.

Таким чином, уроки минулого показують, що врахування інтересів усіх народів, які мешкають в Україні, продумана національна політика урядових структур є запорукою міцності нашої держави, її майбутнього.

¹³ Первая всеобщая перепись...VIII. Волинская губерния. – СПб., 1904. – С. 164-171.

О. КРАСІВСЬКИЙ (Львів)

РОЛЬ МИТРОПОЛИТА А.ШЕПТИЦЬКОГО У БОРОТБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1918-1923 РР.

У становленні та розвитку української національної ідеї, у виробленні державницької ідеології та консолідації національно-патриотичних сил велика заслуга належить Українській греко-католицькій церкві, завдяки якій широкі верстви українського населення активно залучалися до визвольних змагань, в процес державотворення. З VI кв. у XX ст. тісно пов'язана діяльність митрополита А.Шептицького та його соратників – єпископа станіславського Г.Хомишина та єпископа перемиського Й.Кочилівського.

Національно-державницька діяльність А.Шептицького найяскравіше виявилась у найбільш відповідальні часи творення української держави у Східній Галичині в 1918-1919 рр. Підтримуваний раніше польськими політичними колами, які сподівалися, що А.Шептицький розвиватиме русофільський, а не національно-визвольний рух, митрополит тепер зустрічався з недовірою серед полків "наслідок більш прихильного ставлення до українства". Із створенням Західно-Української Народної Республіки і початком польсько-української війни в листопаді 1918 р. митрополит рішуче стає по українській бік, вболіває за справу України, допомагає своїм авторитетом і дією. Він мав великий вплив на скликання тахід Української Конституанти (Установчих Зборів) 18 жовтня 1918 р., яка проголосила себе Українською Національною Радою з повноваженням парламенту. Владика, багато священників стали членами УНРаді. Єпископ Г.Хомишин від імені А.Шептицького звернувся до мирян Галицької митрополії з пастирським листом, в якому доручив усім священникам згадувати у своїх літургіях президента ЗУНР Є.Петрушевича, Українську державу, її уряд, військо¹. 27 грудня до А.Шептицького та Львівського архієпископа латинського обряду Ю.Більчевського звернувся папа Бенедикт XV із посланням, в якому висловлював надію, що митрополити роз-

¹ Torzecki R. Z problematyki stosunków polsko-ukraińskich // Dzieje najnowsze. 1985, № 1-2. – S. 152.

² Нагасвський І. Історія української держави двадцятого століття. – Київ, 1993. – С. 381.

почнуть спільну акцію в справі припинення війни. 30 грудня і 18 січня відбулися зустрічі Шептицького і Більчевського. На них обговорювалися питання відвози до командування воюючих сторін про обмін військовополоненими та створення делегації для ведення переговорів про припинення військових дій¹. Шептицького схилили до видання відвози до українського населення та духовенства. Однак митрополит не підтримував цієї ідеї, заявивши: "Не може видати відвозу, бо використає її проти нас на мирному конгресі". Він рішуче обстоював національні права свого народу, закликав папу стати на бік скривджених галицьких українців, "внести справедливий вирок" в східногалицькому питанні.

Із закінченням польсько-української війни в 1919 р. розпочинається дипломатична боротьба за Східну Галичину. Польський уряд здійснював різні заходи для остаточного вирішення східногалицького питання на свою користь - від поліцейського тиску до пошуку компромісу з українськими політичними колами. Широку діяльність розгорнув він на міжнародній арені. В цей час А.Шептицький приймає рішення про свій виїзд в країни Європи та Америки. Своїм перебуванням за кордоном він мав на меті вивчити міжнародну опінію з приводу українського питання і домогтися позитивного його вирішення, а також провести місію акцію серед православних в Україні та Росії, здійснення якої з Львова польські власті прешкоджали. Крім того, митрополит ще з передвоєнних часів не складав особистого звіту про становище та діяльність греко-католицької церкви. Зруйнована військовими діями вона вимагала значної фінансової допомоги, яку він сподівався отримати від української діаспори.

16 грудня 1920 р. А.Шептицький вирушив за кордон. Уже після приїзду до Риму, він не відважав польського посольства, як було це прийнято. Стоячи на ґрунті державної незалежності Східної Галичини, він заявив, що його візит до посла міг би бути інтерпретований як політичний, і польський уряд в такому разі ствердив би, що "ми визнали приналежність Східної Галичини до Польщі". Про "неприєднане становище А.Шептицького в східногалицькому питанні" дописували у березні 1921 р. польський посол у Варшаву. Оцінюючи діяльність митрополита "більш деструктивною, ніж конструктивною", посол рапортував, що митрополит у розмовах із різними політичними та духовними діячами характеризував Польську державу як воєнне національних конфліктів у Європі. Тому, згідно з вказаним денонсанням, А.Шептицький вважав польську недовговічною, якщо вона позитивно не розв'яже східногалицьке питання. В той же час митрополит заявляв, що "найбільшим його прагненням є довести до згоди між поляками та українцями" і що разом з уніатським духовенством готовий взяти ініціативу зближення між обома народами і розпочати переговори про порозуміння². Але таке порозуміння можливе лише за умови визнання Польщею незалежності Східної Галичини. Митрополит вважав, що до згоди можна дійти тоді, коли буде існувати

ЗУНР, пов'язана союзним договором із Польщею. Уряд Є.Петрушевича він називав "єдиним національним, українським", "нашим урядом", який користується авторитетом³. 21 січня 1921 р. митрополит надіслав листа Є.Петрушевичу, в якому повідомляв президента про результати своєї праці в Римі: "Вияснило становище в краї, розповів про переслідування уніатської церкви, про зловживання польської адміністрації. Маю пообіцану підтримку Риму в нашому питанні".

Внаслідок заходів А.Шептицького в Римі, папа бенедикт XV звернувся до українського народу з пастирським листом, в якому висловлював співчуття і розуміння героїчним українцям, які терплять злидні і муки, принесені війною. В розмові з польським послом папа рекомендував урядові вести щодо українців політику "найсприятливішого режиму", закликав його дійти до порозуміння із українцями⁴.

Після Риму А.Шептицький відвідав Францію, Бельгію, Англію. Важливе значення для розв'язання східногалицького питання мали аудієнції митрополита з президентом Франції А.Бріаном, прем'єром Англії Д.Ллойд-Джорджем та іншими впливовими політиками. Всюди митрополит порушував проблему польсько-українських стосунків, пропагував українське питання. В польських дипломатичних представництвах появилось занепокоєння з приводу зустрічей А.Шептицького і прихильних статей в європейській пресі. Успіх, яким користувався митрополит у політичних колах Європи давав можливість вирити у позитивне вирішення східногалицького питання. Про це з надією писав він з Бельгії голові Міжпартійної Ради у Львові В.Бачинському. А після зустрічі з англійським прем'єром, який "дав позитивні як симпатії українцям", у Львові запанував оптимізм про "добрі перспективи в справі незалежності Східної Галичини"⁵.

У серпні 1921 р. А.Шептицький прибув до Канади. Тут він відвідував українські поселення, зустрічався з представниками влади. Всі його заходи супроводжувалися пресовою кампанією, яка "викликала недовіру і антипатію до Польщі". Як результат - канадський уряд звернувся до Ліги Націй в справі політичного становища Східної Галичини. В США, куди митрополит прибув в листопаді - знову зустріч, теплі прийоми, на яких він порушував політичні питання. А після його аудієнції у президента США В.Гардіана та міністра торгівлі Г.Гувера у Вашингтоні заговорили про українську справу.

Далі - поїздки в Бразилію, Аргентину, знову США, і - в листопаді 1923 р. повертається до Європи. А.Шептицький домігся, що світова громадськість дізналася про становище в Східній Галичині, про політичні, економічні та релігійні стосунки в краї. Після відомого рішення Ради Амбасадорів 14 березня 1923 р. в справі Східної Галичини митрополит готується повернутися до Львова і в жовтні цього ж року, всупереч різним перешкодам з боку польських властей, владика здійснює цей намір. Розпочався новий етап в діяльності митрополита та і греко-католицької церкви.

¹ Ibid. - MWRiOP. - Sygn. 458. - S. 38.

² Klach M. Podróż Metropolity Szeptyckiego do Zachodniej Europy i Ameryki w latach 1920-1923 // Metropolita Andrzej Szeptycki. Studja i materialy. - Kraków, 1994. - S.213.

³ Львівський облдержархів. - Ф. 271, оп. 1, с. 819, арк. 63.

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі - AAN). - Ambasada w Londynie. - Sygn. 789. - S. 120.

² Pieta Sds Michat. Udział duchowienstwa w polskim zyciu politycznym w latach 1914-1924 - Lublin, 1994. - S. 299.

³ ANN. - Ambasada w Londynie. - Sygn. 879. - S. 38.

⁴ Ibid. - S. 45.

ХУДОЖНИЙ ПРОЦЕС У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ДЕМОКРАТІЇ

Сьогодні ні в кого не виникає сумніву відносно того, що побудова власної держави в Україні потребує суттєвих якісних змін у духовному житті суспільства. Одним з обов'язкових передумов розв'язання цього завдання є розвиток художнього процесу. Художня творчість становить важливий чинник формування національного менталітету громадян, що зрештою впливає й на хід процесу державотворення. Це не випадково, бо в творчій діяльності, в її результатах дуже часто відбиваються найбільш глибокі питання минулого й сучасності, загальний стан розвитку країни, нації, народу. Сфера художнього життя завжди залучала різні верстви населення до активного осмислення навколишнього світу, свого місця в ньому, активно впливала на формування світоглядних орієнтирів людей.

З іншого боку, характер художнього процесу багатьох чому зумовлюється діяльністю держави. Як свідчить історія, народи, які мали власну державу, набагато успішніше розвивали й своє художнє життя. Для них уможлилювалось продуктивне формування сфери професійного мистецтва. А саме воно, як вищій прояв художнього процесу, є безперечною передумовою збереження й розвитку національних засад суспільного життя. Саме воно найбільш адекватно презентує сучасну культуру народу й власне державу в світі.

У зв'язку з цим постає така низка складних питань. Як впливають нові суспільні умови на художній процес? Як почуває себе художник - творець в стані вільного творчого пошуку поза суворим впливом державних структур? Як ставиться до нього оновлюване суспільство, держава? Як місце художній процес посідає й посидатиме в недалекому майбутньому в житті громадян України - як впливатиме він на національний менталітет?

Щоб відповісти на ці запитання, потрібно проаналізувати ситуацію, що склалася в сучасному художньому житті України. Важливою його характеристикою є зміна соціально-психологічного статусу митця. Немає сумніву, що зміст життєдіяльності художника в добу так званого "застою" і в теперішні часи істотно різніться. Ще в недалекому минулому український митець мав досить чітко визначений суспільний статус. Згідно з характером кнучої в той час суспільної системи він виступав соціальним суб'єктом, який повинен був реалізувати соціальні функції радянського мистецтва, насамперед ідеологічну та виховну. Зміст його творчості зумовлювався відповідним соціальним замовленням, а сам творчий процес здійснювався у межах методу соціалістичного реалізму. Все це впливало на формування художніх потреб та ідеалів письменників, живописців, музикантів, скульпторів. До того ж, партія, держава та підпорядковані їм творчі спілки контролювали творчий процес, періодично вносячи до нього потрібні їм корективи.

Одночасно таке з огляду на демократичні цінності невідгідне положення митця надавало йому й певні переваги як члену суспільства. Займаючи відведену йому нішу в системі соціальних відносин, він виступав як

незаперечний авторитет для членів суспільства, користувався їхнім довірою та повагою. Позитивний соціальний імідж митця формувався також завдяки участі представників творчої еліти в діяльності різних державних та суспільних інститутів. Прийняття художника до творчої спілки, присудження йому почесного звання означало суспільне визнання результатів його творчості, значною мірою гарантувало йому стабільне положення в суспільстві, надавало певних матеріальних переваг.

Суккупність вказаних обставин обумовила формування відповідних соціально-психологічних стереотипів в свідомості переважного числа митців. Це, в свою чергу, призвело до досить стійкої залежності змісту їхніх художніх потреб та ідеалів від характеру власної життєдіяльності. Реальні історичні процеси в країні, пов'язані з періодичними змінами політичного курсу владних структур і відповідною переорієнтацією суспільної свідомості, ще більше посилювали таку залежність. Таким чином, виникла ситуація, коли психічний механізм творчої діяльності художника поступово втрачав властивість зберігати внутрішню самодостатність, бо був вимушений "підлаштовуватись" під зовнішні "коливання", зміну суспільних відносин.

Природно, що розпад соціальних відносин, які конституювали радянський спосіб життя, не міг не призвести до певного розладу психічного механізму творчості. Розпочався складний процес інтенсивного пошуку нових художніх ідеалів.

Як довго триватиме пошук українськими митцями нових художніх ідеалів? Цю продуктивну пошуку закладено в ці ідеали, а відтак і в творчий процес? Звісно, відповідь на ці непрості запитання дасть життя. Проте не зайве вже сьогодні спрогнозувати можливі тенденції в розгортанні цього процесу, беручи до уваги вірогідні напрями розвитку українського суспільства.

Якщо суспільне життя буде еволюціонувати в напрямі соціальної моделі, що базується на традиційних демократичних засадах західноєвропейського зразка (а саме цей напрям задекларований владними структурами суспільства, і відповідні ідеї досить інтенсивно впроваджуються в суспільну свідомість), то це означатиме істотну зміну соціального статусу митця. Його професійна діяльність значно втрачатиме риси офіційності, державності, перетворюючись на приватну справу. Дуже зменшиться коло людей, єдиною діяльністю яких буде художня творчість. Рідкістю стануть і самі професії "письменник", "композитор", "скульптор" і т.ін. Посилюватиметься децентралізація художнього життя. Держава складе з себе функції жорстокого контролю за творчим процесом, а разом з цим і повноваження, що пов'язані з матеріальною підтримкою митців та творчих спільнот.

На зміну творчим спілкам, заангажованим державою, прийдуть якісно інші форми соціальної організованості художньої еліти. Центрами, що координують творчий процес, стануть видавництва, журнали, газети, театри, студії. Вони групуватимуть навколо себе митців не за формальними ознаками, а за поглядами, ідейно-художніми ідеалами.

Суттєво зміниться й механізм суспільного визнання результатів творчого процесу. Якщо в попередні часи доля художнього твору визначалася насамперед офіційною оцінкою, яку давали йому відповідні суспільні

інститути, то в нових умовах шлях твору до публіки пролягатиме через ринок й зумовлюватиметься якісно іншими чинниками (наявністю у художника достатніх коштів, рівнем реклами твору, модою і т.ін.).

Але все це - досить віддалена для українського суспільства перспектива. А що ми маємо сьогодні, коли молода українська держава намагається зробити перші кроки до омріяного ідеалу нового суспільного ладу? Державні структури вже не мають колишнього впливу на художнє життя суспільства, на творчий процес. Це зумовлено насамперед кризовою економічною ситуацією в країні, яка призвела майже до повної втрати державою матеріальних важелів керівництва художньою сферою. В результаті на межі повного банкрутства опинилися тисячі закладів культури, катастрофічно знизився життєвий рівень творчої інтелігенції, спостерігається масовий відплив українських митців за кордон.

Марно зараз покладати надії також на п'ять чинників фінансової підтримки мистецтва, що діють у розвинутих країнах - спонсорство та меценатство. Відносно широке поширення на заході цих сприятливих для мистецького життя феноменів зумовлене специфікою суспільного буття та суспільного менталітету. З одного боку, допомога мистецтву - це економічно вигідна справа, яка відповідно стимулюється державою. З іншого - це прояв досить високого рівня культури підприємців й просто заможних людей. На жаль, ні того, ні іншого українське суспільство поки що не має.

У той же час, молода українська держава як ніколи раніше мусить бути захищеною у збереженні мистецтва, що є необхідною передумовою розв'язання історично важливих завдань, які вона ставить перед собою. Зокрема, в Декларації про державний суверенітет України відзначається, що "держава забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя, виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки". Цілком зрозуміло, що без активного розгортання художнього процесу всі ці задуми не стануть дійсністю.

Слід відзначити, що на сучасному етапі інтерес держави об'єктивно співпадає з інтересом художника-митця. Як ми вже з'ясували, держава пов'язує з творчою активністю митця надії на зміцнення власного становища, розглядаючи мистецтво як один із чинників національного державотворення. Митець, з свого боку, зацкавлений у зміцненні держави, бо тільки в цьому разі з'являється можливість розгортання творчого процесу на високому професійному рівні, тобто розвитку національного професійного мистецтва. Звідси випливає, що сьогодні, як ніколи раніше в історії України, процес Художньої творчості повинен бути феноменом загальнодержавного значення, об'єктом піклування держави.

Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року // Голос України. - 1991. - 6 березня.

І. ПЕТРОВА (Київ)

РИНКОВІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У процесі суспільного розвитку історично склалися дві закономірні залежності - тоталітаризм - адміністративно-командна економіка і демократія - вільна ринкова економіка. Досвід багатьох країн свідчить, що спроби штучного поєднання окремих сторін цих парних категорій породжують спотворені явища: псевдодемократію, псевдоринок.

Реальна взаємозалежність "демократія - вільна ринкова економіка" ґрунтується на забезпеченні прав і свобод людини, насамперед, в економічній сфері. Основою вільної економіки є право приватної власності, яку не варто обмежувати лише майновим аспектом. Приватна власність, з одного боку, є процесом привласнення засобів та продукту виробництва. Механізмом її розвитку є конкуренція, підприємливість, стратегія прибутку. З іншого боку, приватна власність виявляється у власності працівника на робочу силу. Механізмом її реалізації є право на працю, на вільний вибір праці, включаючи вибір сфери, виду, тривалості роботи; право на справедливі та сприятливі умови праці, на захист від безробіття. Крім того, сюди включається право працівників на справедливу, задовільну і своєчасну винагороду, яка забезпечує гідне життя людини існування для неї самої та її сім'ї.

Початок ринкового реформування в Україні був, безперечно, пов'язаний з виникненням інституту приватної власності. Проте основна увага була приділена першому аспекту проблеми. Про це свідчать результати процесу приватизації, створення приватного сектора в економіці, виникнення альтернативних державним форм господарювання.

Значно гірше забезпечується реалізація прав працівника. Це видно з таких негативних тенденцій у розвитку українського суспільства:

1) навіяніть величезного масиву прихованих безробітних. За експертними оцінками, величина цього контингенту коливається від одної чверті до половини всього зайнятого населення. За результатами соціологічного дослідження, проведеного в 1996 р. в НЦ ЗРП НАН України на промислових підприємствах восьми регіонів України, у вимушених відпустках з ініціати адміністрації перебувало 68,2%, у режимі неповного робочого тижня працювало 12,3%, а у режимі неповного робочого дня - 47,5% респондентів. Причини прихованого безробіття не залежать від волевиявлення людей, а випливають з політичного курсу держави на консервацію робочих місць в умовах спаду інвестиційної активності і кризи пропозиції. Такий вид безробіття є прямим порушенням права людини на працю;

2) заборгованість по заробітній платі, яка у 1996 році перевищила 3 млрд. грн. Така ситуація заперечує право людини на своєчасну виплату належної винагороди. Значною мірою вона пояснюється відсутністю відповідного правового поля. Адже Україна донині не ратифікувала Міжнародну Конвенцію №95 "Про охорону заробітної плати" та №173 про захист вимог працівників у разі неплатоспроможності роботодавця;

3) збіднення та маргіналізація значної частки населення України. Суво-

ра рестриктивна політика заробітної плати, знецінення грошей спричиняє падіння реальних доходів населення. Неправомірна норма мінімальної заробітної плати (15 гривень у 1996 році), відмова від індексації доходів призвели до нехтування прав людини не лише на винагороду відносно до затраченої праці, але й на пристойне кнування.

Обстоювання прав людини в найважливішій сфері її діяльності - трудовій - вимагає пріоритетного розвитку політичних прав і свобод в таких напрямках:

- переорієнтація стратегії політичних партій, які представляють інтереси трудящих, із спогадів і закликів до втрачених соціалістичних цінностей до захисту економічних прав людини у вільній ринковій системі;
- створення дійових професійних об'єднань пращників, які б гідно захищали їхні інтереси шляхом демократичного механізму тристоронніх переговорів;
- проведення освітньо-виховної роботи, спрямованої на формування усвідомленості населення своїх прав і свобод.

М. ГОРЕЛОВ (Київ)

ДЕМОКРАТИЧНА ЧИ КРИМІНАЛЬНА ДЕРЖАВА: ФАКТОР КРУГОВОЇ ПОРУКИ

Існує безліч туманів терміну "демократія". В цивілізованих країнах, де демократичні інститути є основою державного механізму, а норми демократії - звичайним своглядом більшості громадян, її ідентифікують з найдевішим засобом забезпечення свободи особистості. "Я вважаю надзвичайно важливим для вільного суспільства те, - писав з цього приводу відомий філософ сучасності Карл Поппер, - що демократію слід розглядати у реальному плані такою, якою вона є, - її не слід ідеалізувати. Особливо важливо зрозуміти, що демократія, як правило, добре працює у суспільстві, яке цінує свободу і толерантність, а не в суспільстві, котре не розуміє важливості цих цінностей. Демократія, тобто воля більшості, може сприяти збереженню та охороні свободи, але вона ніколи не здатна сама по собі створювати свободу, якщо кожного окремого громадянина це не турбує".

За п'ять років незалежності ми на власному досвіді переконалися в справедливості цього формулювання. Посткомуністичний режим, основу якого складала стара номенклатура, відразу оголосив Україну "демократичною державою". Більше того, нещодавно була прийнята досить демократична Конституція. Але, оскільки її норми постійно порушуються владою, населення країни, які за тоталітаризму, залишились відчуженими від держави, становить переважно аморфну масу, яка не розуміє своїх прав й не здатна за них боротися. "Демократія" по-українськи, таким чином, є великим повчальним феноменом свогої історії.

Тут слід зауважити, що в цьому столітті схожі на нинішніх "демократів" одного разу вже зруйнували українську державність. Розмірковуючи над долею УНР, Вячеслав Липинський підкреслював: "Історія наша вже сотні

разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху, демагоги по тактиці й кар'єристи по духу... - на одне були тільки здатні: знищити власну українську державнодержавну аристократію, і з нею і українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, щоб між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змогли місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнувальний, завидуючий, злобний, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський".

Незважаючи на очевидну категоричність цього судження, я б не наважився назвати Липинського переконаним антидемократом. Така його настанова викликана тим, що в той час і зараз, "демократія" в Україні була скоріше карикатурою на цей лад.

Нині становище погіршується тим, що недорізану першими "демократами" аристократію вцінє винищили більшовики. Так звана ж партноменклатура, що волею долі грала роль аристократії радянської й зберегла владу у "демократичній" Україні, давно була пов'язана з кримінальним світом, фактично зрослася з ним і спільними зусиллями почала будувати сучасного державного монстра.

Одним з головних "законів" кримінального світу є "кругова порука". Наша держава, правляча еліта, до якої входять представники мафіозних та напінимасіозних кланів, не є в цьому сенсі винятком. Позбавляючи населення засобів до кнування, люмпенізуючи суспільство, вона всіляко заохочує кримінальну діяльність громадян. Ухилення від сплати податків, хабарництва та чорний ринок нині є нормальним способом життя для більшості скільки-небудь працездатних людей. Чимало закордонних "експертів" пояснюють цей феномен тим, що будинок держави толерантно ставиться до такої корупції, бажаючи швидкого переходу до капіталізму - а, отже, до свободи.

Порядки вчені трактують подібно дещо інакше. Професор Центральноєвропейського університету (Угорщина) Марк Амадей Ноттурно пише про нього так: "Чому держава заохочує кримінальну діяльність громадян? Чому вона ухвалює такі закони, які важко виконати, а іноді й такі, що суперечать один одному, і потім нічого або майже нічого не робить для забезпечення їхнього виконання? Одна проста відповідь, яку не можна ніколи повністю виключити" - це просто дурість. Але є ще одна відповідь - це легкий та ефективний для держави спосіб контролювати своїх громадян. Громадяни, які вдаються до такої діяльності, будуть, найімовірніше, поводити себе тихо і тримати язик за зубами. Отже, майжемовірно, щоб вони виступали і критикували уряд. А якщо раптом хтось із них чомусь захоче висловитися і покритикувати уряд, то той уряд буде зовсім легко заткнути йому рота". І справді, на мою думку, це зовсім непоганий спосіб увчинити владу сучасної олігархії.

Але, роблячи працездатне населення співучасником своїх злочинів, держава не може розраховувати на те, що в ній з'явиться відкрите громадянське суспільство й сформується політична нація. Будь-яка держава, що встановлює і впроваджує закони у життя так, що внаслідок цього заохочуються чорні ринки, ухилення від сплати податків або інші форми кримінальної діяльності громадян, щонайменше має бути запідозреною в

тому, що вона є ворогом свободи та відкритого суспільства. Сучасний режим в Україні демонструє це наприклад наочно.

Що ж робити, щоб змусити правлячу еліту звернути зі згубного для України шляху суцільної криміналізації на рейки справжньої демократії? Перш за все зробити владу відповідальною. Для цього, на мій погляд, необхідно.

а) усунути ідейну, психологічну, юридичну, інституційну й інструментальну основи безвідповідальності;

б) законодавчо визначити політичну, юридичну й адміністративну відповідальність вищих посадових осіб та органів держави за результати проведення політики та конкретних рішень;

в) створити політико-державні механізми підпорядкування всіх об'єктів влади законам;

г) визначити міри покарання для тих, хто своєю безвідповідальністю завдає країні шкоди;

д) сформувати у громадян свідомість та вміння змушувати владу діяти в межах закону і виключно в інтересах держави.

Подібні закони існують у багатьох справах демократичних країнах. У США, наприклад, 1946 р. було прийнято закон про зайнятість, який визначає відповідальність президента і Конгресу за стан економіки та рівень добробуту громадян. Нещодавно ми були свідками суду над двома колишніми президентами Південної Кореї. В країнах, які претендують на статус демократичних, така практика є нормою повсякденного життя.

Аналогічний закон для України мав би визначити найважливіші загальнонаціональні інтереси, критичні показники неефективності їх здійснення з вини керівництва країною, неприпустимі форми, засоби й способи владарювання, рубіж виникнення особистої відповідальності, механізми її підтримки. Проект закону необхідно вивести на всенародне обговорення й прийняти як своєрідний договір між владою і суспільством.

Політична відповідальність виникає тоді, коли є спомітати з керівництва країною за погіршення внутрішнього стану, становища на міжнародній арені, зниження безпеки. Якщо протягом 1,5-2 років проведення даної політики у заданих галузях відбувається погіршення, немає чітких тенденцій поліпшення, то має передбачатися усунення від влади творців і виконавців згубної політики, процедура зміни курсу. Діяти, як бодай один раз порушили клятву, присягу, конституцію, не повинні допускати до вищих державних посад.

Звичайно, було б найвигідніше сподіватися на всещилля законів у країні, в якій вони традиційно порушувались і порушуються владою. Тому виняткового значення набуває діяльність опозиції, яка, звичайно, має діяти в правовому колі. Однак тоді для її діяльності необхідно створити цивілізовані умови. Мають бути прийняті закони:

а) про недоторканість опозиції;

б) про інструменти і механізми її захисту.

Народ має навчитися чітко висловлювати і здійснювати свою вплив стосовно влади, засвоїти нарешті ази політичної культури. Лише тоді ми без кривої посмішки зможемо називати нашу державу демократичною.

В. МЕЛЬНИЧЕНКО (Київ)

ПРОБЛЕМА "СИЛЬНОЇ" ВЛАДИ І ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: ПРАКТИКА УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Помітний вплив на суспільно-політичне життя України у 1990-х роках справила деградація владних інститутів Радянського Союзу. Пошук політичною елітою оптимальної форми правління швидко обмежився модифікаціями такої моделі державної організації, що передбачала зосередження значних повноважень в руках глави держави. Однак існували суттєві розбіжності щодо масштабів концентрації одноосібного здійснюваної влади. Тому введення інституту президента в 1991 році знаменувало лише перехід до форми правління, яку можна визначити як напівпрезидентську республіку, де реальне наповнення повноважень глави держави визначається підтримкою парламенту. Саме такий характер форми правління підтвердила процедура визначення прем'єр-міністра України в 1994 році.

Після президентських виборів 1994 року посилюлась спрямованість конституційного процесу на подальше розширення повноважень глави держави і перетворення значної їх частини на дискреційні (здійснювані на власний розсуд). Нова Конституція України при всій її компромісності (виявилася переважно в нечіткості багатьох принципових формулювань) зафіксувала якісно нову модель державної організації.

По-перше, главі держави належить визначальна роль у формуванні правового поля, в межах якого діє державна влада.

Прямо законодавчої ініціативи належить Президентові, народним депутатам, уряду і Національному банку (ст. 93). Та співставлення можливостей окремих депутатів, з одного боку, і президента й уряду, з іншого, дає підстави стверджувати, що в ініціативних законів роль народних обранців залишилась другорядною. Закріплення першочерговості розгляду законопроектів, внесених главою держави, робить проблематичною самостійність парламенту у визначенні стратегії законотворчості.

Одночасно глава держави має можливість блокування вже прийнятого документу шляхом відмови від підписання та опублікування (промульгації): для остаточного прийняття закону всупереч Президенту Верховній Раді у повторному розгляді потрібно підтримати свою позицію 2/3 голосів, що є надзвичайно складним завданням.

По-друге, уряд реально не є вищим органом державного управління, попри наявність відповідного конституційного положення (ст. 113). За Конституцією створюється очолювана главою держави Рада національної безпеки і оборони, покликана координувати діяльність частини міністерств (ст. 107). Якщо подібна структура в США є внутрішньоурядовою, створеною для обмеження відомих амбіцій, то в Україні вона є надурядовою, а обмежувати буде хіба що прем'єр-міністра.

Конституційне право Президента видавати укази і розпорядження вже застосовується для прямого втручання в державне управління. Так, указом підкреслено підпорядкованість структур виконавчої влади керівництву Адміністрації Президента України. Передбачене конституцією

скріплення значної частини президентських актів підписом глави уряду і компетентного міністра за відсутністю вказівки на нечинність нескріплених актів наводить на думку, що ця норма буде вилучатися лише як обов'язок уряду взяти до виконання рішення глави держави. Тим більше, що частина третя статті 113 зобов'язує Кабмін керуватися у своїй діяльності актами Президента України.

По-друге, переобрання главою держави на себе де-факто ролі глави виконавчої влади супроводжується розмиванням політичної відповідальності за здійснення державного управління.

Згідно статті 106 Президент України на свій розсуд "припиняє повноваження Прем'єр-Міністра України та приймає рішення про його відставку". Практично єдиним обмеженням цього права є необхідність одержання згоди парламенту на призначення нового глави уряду. Парламент (ст. 115) також може висловити недовіру уряду, що має наслідком його відставку. Ані Президент, ані Верховна Рада, що самі як уповноважені народу брали участь у визначенні глави і складу уряду, політичної відповідальності за свій вибір не несуть.

За визначальної ролі Президента у формуванні уряду, він може нести відповідальність перед народом України лише на виборах, що означає можливість необрання на повторний термін. Слід врахувати, що за умов України, де глава держави не репрезентує певну політичну силу, періодична відповідальність президента є виключно його особистою відповідальністю. Можливість же дострокового усунення глави держави в порядку імпідменту є проблематичною з огляду на розподіл реальних повноважень в державі. Закріплена конституцією форма правління є помітно відмінною від форм правління, прийнятих в європейських та американських демократіях.

Насамперед, діяльність там виконавчої влади можлива в межах визначеного законодавствами правового поля. Обмежено і збалансовано вплив ззовні на законодавчий процес. Президент США, наприклад, за конституцією не має права законодавчої ініціативи. Воно йому делеговано поточним законодавством для поодиноких випадків. Будь-які видатки адміністрації здійснюються виключно на підставі окремих актів конгресу. Тому блокування законів шляхом застосування вето здійснюється переважно у разі незгоди з певними витратами.

По-друге, єдність виконавчої влади забезпечується існуванням єдиного вищого органу державного управління. В президентських і напівпрезидентських республіках ці функції належать адміністрації, очолюваній всенародно обраним президентом. У парламентських та напівпрезидентських республіках, парламентарних монархій повнота виконавчої влади зосереджується в уряді, якому народ, як єдине джерело влади, опосередковано (через ним обраний парламент) вручає відповідні повноваження. Визначення в Австрії, Бельгії, Індії, Ісландії, Норвегії, Фінляндії, Франції глави держави також главою виконавчої влади не означає двоцентровості керівництва органами державного управління. Оскільки діють конституційні положення, згідно яких більшість актів (подекуди - всі) глави держави підлягають обов'язковому скріпленню підписом (контрасигнуванню) прем'єром та (або) відповідальним міністром, без чого вони є нечинними.

По-третє, демократична організація суспільства означає, що влада належить народу, а певні інституції і посадові особи лише здійснюють цю владу від його імені, відтак завжди існує потреба збалансування суспільних настроїв зі складом скоромируючого угруповання правителів.

У республіках Америки політична відповідальність за здійснення виконавчої влади є періодичною. Обравши президента, народ має чекати наступних виборів, щоб висловити своє ставлення до політики, яка проводиться. А оскільки в багатьох країнах президент обирається тільки на один термін, то реальна відповідальність перекладається на партії або інші суспільні інститути. Окрім інституту імплементу конгреси американських країн також уповноважені позбавляти президента посади у разі його неспроможності виконувати свої функції.

В європейських демократіях народ передає уряду повноваження здійснювати державне управління через своїх представників, внаслідок чого парламенти постійно несуть політичну відповідальність за функціонування виконавчої влади. Не втручаючись втім у безпосередньо управлінську діяльність, існування механізму висловлення недовіри уряду дозволяє або підтвердити повноваження діючого кабінету, або сформувати новий, що буде спиратися на нову більшість у парламенті. При наявності сумнівів щодо того, наскільки адекватно парламенти відбивають настрої електорату, може бути запущений механізм дострокових парламентських виборів. Та за будь-якого варіанту перебігу подій, вищий орган державного управління постійно, хоч і опосередковано, відповідає перед народом за свою діяльність.

Суттєва відмінність форми правління в Україні від, наприклад, європейських зразків не є випадковою. Своєю часу висловлювалася думка, що у "країнах, які переживають радикальні зміни в економіці, політиці й суспільстві, система балансу сил, що діє за принципом "не поступлюсь перед іншим", певним чином заганає політику реформ у глухий кут. Пошуки компромісів суперечать необхідності прийняття швидких і радикальних рішень, реалізація яких потребує забезпечення ефективними механізмами. До того ж радикальний характер політичних рішень та чи не так суперечить інтересам багатьох політичних і економічних груп. Балансування цими інтересами робить в принципі безглуздою і безрезультатною політику радикальних реформ" (Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. - К.: Либідь, 1995. - С. 15-16).

Водночас, було б невиримим тлумаченням зафіксованої новою Конституцією України моделі державної організації як результату суто суб'єктивних дій окремих осіб. Зокрема, Л.Кучма лише рішеннями та енергійніми реалізував у конституційному процесі наміри, що неодноразово висловлювалися його попередником. Більше того, перебіг конституційного процесу практично в усіх республіках СНД (за винятком Молдови) виявляє подібні тенденції. За чим, на нашу думку, криється неспроможність постсоціалістичної управлінської еліти діяти за умов реальної розподілу влади і збалансування функцій владних інститутів. Управління за своїм змістом залишається значною мірою таким же, як десять років тому. З суттєвими відмінностями: воно переважно позбавлене потужного механізму у вигляді правлячої партії. І здійснюється за умов зіткнення різноорієнтованих інтересів.

Слабкість авторитарного правління значною мірою зумовлена звуженням соціального опертя держави. Як слушно зауважив О. Мясников, "хоч би якого конкретного обличчя і національної форми набували авторитарний режим, хоч би якими ідеологічними конструкціями він підкріплював свою легітимність, він залишався в незмінному вигляді свій основоположний принцип - концентрацію влади, політичних прав і повноважень в руках еліти і бюрократії, зведення багатоманитного політичного життя суспільства до функціонування держави і, відповідно, вилучення з політики абсолютної більшості населення." (Мясников О. Авторитаризм. Це не режим, але й вже не симптоми // Вісн. - 1994. - №3. - с. 16). Що є безпосередньою загрозою політичній стабільності.

Іншою загрозою політичній стабільності є й неефективна організація державної влади за умов авторитарного режиму. Концентрація влади не є запорукою досконалості управління. В усьому разі політичні інститути людства розвиваються не в напрямку схиждних деспотій. Зміна ж влади в кожному разі спроможна поставити суспільство на межу громадянської війни. Тому високою є ймовірність конфліктного розвитку державності в Україні. Оскільки авторитарна модель державної організації, утвердження якої відбулося в республіці, не пристосована до демократичного розв'язання існуючих соціально-економічних та політичних проблем.

О. УТКІН (Київ)

ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЯК ПОКАЗНИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ДЕРЖАВИ

З перших років існування церкви, як організованої структури, її ієрархія намагалась встановити певні відносини з органами влади, зайняти чільне місце в суспільстві і закріпити свій статус в законах країни, в державно-церковній політиці, виходячи з принципів свободи совісті, свободи діяльності всіх релігійних течій.

В історії людства відомі декілька основних типів взаємовідносин держави і церкви. 1. Повна залежність церкви від держави, тобто система цезарепапизму, в якому главою церкви є цар (колишня Візантія, згодом ряд держав на Сході і Заході, де існували державні церкви). В царській Росії проводилась політика західної "державної церковності". 2. Переплітання церкви і держави, де церква підпорядковувала собі державу - система папоцезарства, що існувала в середньовічних країнах Заходу. 3. Відокремлення церкви від держави, як важливого елементу свободи совісті, характерне для новітньої історії, іноді називається північно-американською системою, бо вперше це було зафіксовано в Конституції США. Релігія розглядається як приватна справа громадян, які мають право виріти чи не виріти, церква існує на свої власні кошти. 4. В сучасних умовах формується правова держава, в якій між церквою і державою повинна бути гармонія, оскільки вони служать всьому суспільству. Гуманізм права, відображаючи в праві соціальні відносини, цій та погляди, що відповідають інтересам гармонізації особистості, розширюють в межах необхідно-

го свободи вибору її діяльності і поведінки, в тому числі і свободи совісті, підвищують гідність людини на основі мислення, що засуджує і відкидає будь-які форми насильства і беззаконня. Правова держава цінує морально-виховну роботу церкви, вбачає в ній "корпоративного вищого порядку", закріплює свої відносини з церквою в законах. Панаувайте верховенство законів, а конституція країни займатиме провідне місце в структурі держави права. Панауточі церкви в правовій державі немає, зафіксовано рівноправ'я всіх релігій.

Національне відродження України в 1917 р., утворення її державності ставило на порядок денний питання взаємовідносин держави і церкви, статусу церкви. У розв'язанні релігійних проблем уряди України 1920-х рр. мали певну концепцію державно-церковних відносин, виходили з свободи совісті як конституційно-правової норми. Прагнення вільно визначити своє світобачення, закріпити його в Основному Законі України властиве для української державності. Центральна Рада, де переважали соціалістичні партії, не надавала великого значення церкві, проголошували основні політичні і громадянські права і свободи, відродження національно-церковних традицій Конституція УНР, затверджена Центральною Радою в останній день її існування, надавала громадянам України рівні права, незалежно від національності, віросповідання, ставлення людини до релігії взагалі.

У період гетьманату спочатку теж недооцінювалась роль церкви в житті нації, а на київську кафедру було обрано митрополита Харківського Антонія (Храповицького) - російського монархиста й противника української державності, що викликало протест багатьох українців. Правовими основами діяльності гетьманату стали "Грамота до всього українського народу" та "Закони про тимчасовий державний устрій України". Останній закон в розділі "Про владу" розглядав православну церкву як главиствуючу, а віруючі всіх інших конфесій користувалися "свободиним відправленням їх віри і богослужіннями оної". "Основний державний закон УНР", що був проектом Конституції Директорії, підкреслював автономність Української православної церкви на чолі з патріархом у Києві, забезпеченість кожному "вільності сумління і віри", можливості зміни віросповідання, заборонялися засоби примусу для участі в релігійних обрядах. Визнані державою церкви були рівноправними, мали свою внутрішню автономію. В ст. 24 говорилося, що ніхто з громадян не може ухилятися від виконання публічних обов'язків з причини своїх релігійних переконань. Свобода совісті трактувалась як свобода сповідувати будь-яку релігію або ж не сповідувати ніякої, розвивати "вільність науки, навчання і наукових вислідів та дослідів", "вільність думки в слові, письмі, друку та в образній формі". Основні законодавчі акти свідчать, що, незважаючи на соціально-економічні обставини, воєнну і політичну нестабільність, почала формуватися тенденція демократичного правового регулювання взаємовідносин держави і церкви, надання громадянам України, церкві широкіх прав і свобод.

При соціалізмі керівництво країни звертало особливу увагу на діяльність церкви, яка вважалась неолальною організацією щодо нового соціально-політичного ладу. Церква обмежувалася у правах, називалась феноменом минулих формацій і способу життя. Політико-правовий зміст

державно-церковних відносин, свободи совісті цього періоду розкривався в Декреті про свободу совісті, Конституції СРСР, Конституції України, інших законодавчих актах. В силу різних причин в СРСР утверджувався консерватизм правової системи, порушувались принципи демократії. Адміністративно-командна форма правління, деформувавши право, нормальні методи правового регулювання, знижувала престиж правових норм і сприяла ігноруванню законності. Для законотворчості 1945-1991-х рр. характерне надання законам спочатку політичного, ідеологічного, виховного значення, а потім уже юридичного.

Таким помилковим підходом до формування правового поля, в якому перебувають інтереси людини, церкви і держави слід уникати в сучасній Україні. Її державна незалежність висвітлює нові аспекти конституційно-правового змісту державно-церковної політики і свободи совісті. Протягом 1991-1996 рр. політика України щодо церкви порівняно з минулим періодом зазнала суттєвих змін, розвиваючись по шляху демократизації, орієнтації на стандарти і критерії міжнародного права, створення сприятливих умов для функціонування церкви. Релігійні утворення отримали статус юридичної особи, значно збільшилась церковна мережа, розширилась сфера та географія діяльності церков. Конституція України, Закон про свободу совісті та релігійні організації стали основою регулювання відносин держави і церкви, гарантуючи мир і злагоду, реальність планів державотворення. Однак при реалізації державно-церковної політики в умовах системної кризи, посилення правового нігілізму з'явилися міжконфесійні конфлікти, що підірвали стабільність держави. В регіонах конфлікти між церквами носять комплексний, багатоплановий характер. Конкретними причинами конфліктів між конфесіями є богословсько-канонічні, історичні, культурно-духовні, політичні, соціальні, правові. Наявність міжконфесійних конфліктів свідчить про слабкість державно-церковної політики, невміння або небажання деяких органів державної влади на місцях усунути причини протистоянь. Завдяки нагромадженню ряду негативних фактів і явищ, неадекватні реакції владних структур на своєчасне розв'язання гострих і болючих проблем суспільства, нищіння церковної політики України не відповідає сучасним реаліям, оскільки не орієнтовані на деполітизацію і гуманізацію релігійного життя, унеможливили радикальні змінення держави та підвищення її авторитету у світі, не гарантує усунення порушень релігійних прав і свобод. Тому державно-церковні відносини потребують удосконалення, гармонізації стосунків держави і церкви.

Використовуючи ті положення права, що "працюють" на цивілізовану і демократичну Україну, доцільно розробити нову концепцію державно-церковної політики, визначити пріоритети держави в цій сфері, передбачивши їх вирішення в комплексі національно-культурних, соціально-політичних, правових та інших проблем. Подолання деструктивних процесів у суспільстві, що впливають на зміст взаємовідносин владних структур з церквою, - одна із необхідних передумов розбудови демократії, важливого показника життєдіяльності суспільства.

Т. КЛИНЧЕНКО (Київ)

ДО ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Одна з доповідей нашої конференції була присвячена проблемі становлення толерантності в українському суспільстві, в точніше її неврайзній присутності в сучасному громадсько-політичному житті України. Висловлю деякі міркування - в обговорення доповіді.

Загалом проблема толерантності за минулі кілька років вже міцно увійшла у політичну риторичку (значно менше - у сферу наукового опрацювання) в Україні. У політичній публіцистиці була навіть висловлена думка про те, що частота артикуляції поняття "толерантність" свідчить про тяжкий кризовий стан українського суспільства, в якому далеко не все гаразд з цією соціально-психологічною і ціннісною категорією, зокрема у громадсько-політичному контексті.

Толерантність - це культурна універсальна, цивілізаційна характеристика, що значно ширша від сфери етикету. Для її становлення в суспільстві зовсім недостатньо закликів на кшталт поширеного в радянському контексті фольклору: "Ребята, давайте жить дружно". Проте саме так вона часто називається і промовляється - як політичне гасло, як заклик. І цей заклик на гли невідповідності політичних декларцій, державних заяв соціально-економічному станові суспільства небезпідставно сприймається на рівні дедалі більш зломпенізованих мас вже як політична хитрість, що оформлена в модерну риторичну упаковку.

Характерно, що ця політико-психологічна категорія, запозичена із реальної словникової, із дуючої лексики суспільств з великими традиціями демократичного устрою, на посттоталітарному ґрунті України артикулюється в іншому контексті і набуває іншого смислу: як заклик до громадянської злагоди, до стриманості у невирішених конфліктах, а водночас також і до спокую у злиднях економічного шоку без терапії, безробіття, соціальній незахищеності перед силами і владою кримінального світу. Проте толерантність - це характеристика суспільної свідомості, в якій терпимість до іншого, до несхожого, відмінного закріплена як одна із ключових цінностей лібералізму, що може бути лише у суспільстві реального різноманіття: економічного, політичного, громадянського. Це різноманіття в Україні у зародковому стані, і лишається сподіватися, принаймні, що його зародковий розвиток не буде самоліквідований українським суспільством за білоруською моделлю. Чимдалі заклики до політичної толерантності в умовах фактичної легітимності тійової економіки і тійової політики роблять громадсько-політичну ситуацію в Україні дедалі абсурднішою. Латиноамериканський зірець українських політичних лідерів щодо соціально-економічного устрою перетворює громадську атмосферу на кшталт фантазмагорії латиноамериканського роману...

У сучасному українському контексті, на рубежі 1980-90-х років, поняття толерантності було введено до політичного обігу Л.Кравчуком. Фактично тоді була висловлена необхідність для політичних кіл партійної комуністичної номенклатури, до яких належав майбутній Президент Ук-

раїни, якомога більш безболісно і безконфліктно мімікрувати в нову соціально-економічну і політичну структуру. Українське суспільство було закликано толерувати приватизацію партійною і державною номенклатурою партійних, державних (вірогідно, і церковних) коштів і майна. Початок переходу до нової історичної формації, дійсно, обійшовся без танків на Хрещатику і без саперних лопаток під час антикомуністичних демонстрацій, чим значною мірою українське суспільство завдячує стратегічному прагматичному реалізмові цього політичного лідера в його оцінці політичних сил і перспектив.

Обмежуватися у проблематиці толерантності в Україні лише закликами до збереження громадянського миру чи, тим більше, лише необхідністю елементарної політичної та громадянської культури, терпимості для політичних опонентів, - значить уникати суті проблеми.

Дійсно, історія України і політичного життя в Україні (її земель у складі Австро-Угорщини) знає чимало прикладів політичних і громадянських діячів та їхньої діяльності за зразками високої толерантності (про це йшлося в обговорюваній доповіді). Проте традиційна і актуальна криза політичної та особистісної культури в Україні, з одного боку, і нерозвиненість толерантності в українському суспільстві у світоглядній та ціннісній сферах за умов нерозвиненості реального різноманіття сфер діяльності, з другого боку, - це різні проблеми, що лежать в різних площинах.

Найпершою передумовою поширення толерантних відносин як загальної норми суспільного життя, на думку соціальних філософів, є виявленість і диференційованість приватних і групових інтересів, що і ґрунтуються на виявленості приватних і групових прав, які співвідносяться з правами інших. Причому до найважливіших загальних універсальних прав належить, передусім, право власності. Якщо ж ці права реалізуються, передусім і найактивніше, у тійовій сфері, суспільною нормою стає зовсім не толерантність, а те, що є протилежним свободі і праву: ігнорування законів, корупційність влади, право сили і зброї, моральний цинізм, пойдійний стандарт офіційно декларованих державою і Конституцією цінностей і безправ'я зломленозованих мас.

Таким чином, шлях до суспільної, у тому числі і політичної толерантності - це шлях до реального соціально-економічного і громадсько-політичного різноманіття, захищеного правами і гарантованого. Він лежить через економічну реформу, легалізацію тійової економіки, розбудову громадянського суспільства, яке своєю громадянською волею до свободи спроможне не толерувати і протистояти кримінальній сваові тійової політики. За таких умов політичні заклики до взаємної толерантності між політичними опонентами лягатимуть на ґрунт динамічного правового суспільства і будуть для нього органічними. Інакше - лишатимуться лише політичним фольклором...

Т. ФІНІКОВ (Київ)

РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ОДНІЗ ГОЛОВНИХ ПЕРЕДУМОВ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Про величезну і дедалі зростаючу роль вищої освіти у розвитку суспільства сказано і написано вже чимало. Досить типовим серед всього цього може бути висновок-застереження групи американських експертів з проблем вищої освіти: "Скорочені витрати на освіту і відповідне зменшення освітніх можливостей не можуть дати добрих наслідків. Ми повинні зрозуміти, що наука і освіта є двигуном нашого суспільства. І без них ми нікуди не дідемо. Ми лише загальмуємо прогрес, обмежимо проіянтіані і підрвемо нашу безпеку".

Ще більш вагоме значення має вища освіта для розвитку демократії. Один із батьків-засновників США Т. Джефферсон з цього приводу висловився досить промовисто: "Джерелом вищої влади над суспільством є саме суспільство. Якщо ми думаємо, що суспільство є недостатньо освіченим, щоб здійснювати свою владу із повною відповідальністю і компетентністю, то вихід із такого становища полягає не у позбавленні суспільства влади, а в наданні йому цієї влади за допомогою освіти".

Отже, вища освіта - одна із рушійних сил розвитку суспільства, один із чинників його процвітання і безпеки, одна із передумов становлення народоладдя, поглиблення і зміцнення демократії. Цей висновок, на жаль, поки що не стосується вищої освіти пострадянських держав і, зокрема, України. На таке місце і роль вона зможе претендувати лише в разі проведення низки широкомасштабних і докорінних реформ. Ці реформи, на нашу думку, повинні торкнутися усіх сфер вищої освіти і, перш за все, її структури, фінансування, управління, змісту і т.ін.

Слід підкреслити, що із оголошенням незалежності перед Україною підкривались як мінімум три шляхи. По-перше, залишити все як є, себто зберегти стару (створену ще за радянських часів) суперцентралізовану, уніфіковану, якраз заідеологовану систему вищої освіти, до того все ж недостатньо фінансовану і жорстко контрольовану державою. По-друге, стимулювати вигляд проведення реформ і обмежитись їх косметичним характером. По-третє, взяти курс на справжнє реформування вищої освіти, тобто осучаснення всього кращого, що було в старій освітній системі, на наполегливі пошуки і запровадження всього нового.

Із нових із сумом доводиться констатувати, що певний час Україна намагалась йти першим, тупиковим і саморуйнівним шляхом. З кінця 1993 року вона почала переходити на другий шлях, себто шлях косметичних реформ, по якому йде і досі, прирікаючи вищу освіту на швидку деградацію і руйнацію, а більшу частину студентів і викладачів на відчай і зубожіння.

Все це підтверджується реаліями життя і науковим аналізом сучасного стану вищої школи. Затверджена 1 листопада 1993 року Кабінетом Міністрів України Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI ст.") залишається декларацією про наміри, бо абсолютна більшість її за-

¹ Holtz H. et al., eds., Education and the American Dream. - Granby, 1989. - P. 201.

² Jefferson T. Democracy. - N.Y., 1969. - P. 88.

галою коректних положень (за винятком деяких утопічних, як от приміром, "виведення освіти України на рівень розвинутих країн світу") не виконуються. Це стосується, перш за все, положень про "пріоритетний, випереджаючий характер розвитку освіти України", "подолання монополії держави на освіту", "створення на рівноправній основі недержавних навчально-виховних закладів", "перехід до державно-громадської системи управління освітою" та багатьох інших. Не виконуються і Постанова Верховної Ради України "Про рекомендації учасників парламентських слухань про стан освіти України" від 17.02.1995 р., ігноруються висловлені в ній висновки-застереження ("Освіта поступово втрачає свою роль одного з найпродуктивніших факторів розвитку суспільства, утвердження державності" та практичні рекомендації самих учасників парламентських слухань і т.д. Показово, що коли у 1991 році подібне трапилося в Індії, то індійський уряд, відчуваючи свою відповідальність перед суспільством і майбутнім держави, був змушений піти у відставку).

Становище певною мірою може врятувати лише перехід України на третій, хоч і складний, суперечливий, але перспективний шлях розвитку вищої освіти, себто її докорінне реформування. Але тут не уникнути вивчення і творчого застосування світового досвіду, а також фінансової підтримки відповідних міжнародних організацій і установ.

Не збираючись ідеалізувати світовий досвід розвитку вищої освіти, тим не менш відзначимо, що він величезний, надзвичайно цікавий і певною мірою повчальний. На наш погляд, для України значний інтерес становить не тільки і не стільки досвід розвитку вищої освіти традиційно розвинутих країн (Великобританії, США, Франції та ін.), скільки досвід новітньо розвинутих країн (Південна Корея, Тайвань, Сингапур, Гонконг та ін.), країн, що розвиваються (Чилі, Бразилія, Тайланд, Індія та ін.), а також постраталітарних, пострадянських держав (Китай, Польща, Угорщина та ін.). (Прикро, але доводиться погоджуватися із твердженням

* Good H. A History of Western Education. - N.Y. 1957; David M. Education Reform in Britain and the United States; Arnove R. et al., eds. - Emergent Issues in Education: Comparative Perspectives. - Albany, 1992.

* Gopinathan S. Higher Education in Singapore: A Study of Policy, Development, Financing and Governance 1960-1990. - Washington, D.C., 1992; Selvaratnam V. Regel O. Innovations in Higher Education, Singapore at the Competitive Edge. - Washington, D.C., 1992; Wu K. B. Higher Education in Hong Kong: Investment in Science and Technology During the Time of Political and Economic Change. - Washington, D.C., 1992; Wu K. B. Science and Technology Education in Korea. - Washington, D.C., 1993; Wu K. B. Science and Technology Education in Taiwan (China). - Washington, D.C., 1993.

* Psacharopoulos G. Higher Education in Developing Countries: The Scenario of the Future. - Higher Education. - 1991. - Vol. 21. - #1. - PP. 3-9; Saint W. Universities in Africa: Strategies for Stabilization and Revitalization. - Washington, D.C., 1992; Tan J.-P. and Mingat A. Education in Asia: A Comparative Study of Cost and Financing. - Washington, D.C., 1992; Altbach P.G. and Chitnis S. (eds.) Higher Education Reform in India: Experience and Perspectives. - New Delhi, 1993; Winkler D.R. Higher Education in Latin America: Issues of Efficiency and Equity. - Washington, D.C., 1990; Schwartzman S., Klein I. Higher Education and Government in Brazil. - Washington, D.C., 1992.

* China: Management and Finance of Higher Education. - Washington, D.C., 1986; Richards A. Higher Education in Central and Eastern Europe: Dilemmas and Opportunities of the Transition. - Washington, D.C., 1992; Concept for Higher Education Development in Hungary. - Budapest, 1991.

західних експертів про належність посттоталітарних, пострадянських держав і, зокрема, України до категорії країн, що розвиваються.)

Світовий досвід доводить, що до позитивних наслідків може привести лише така реформа, яка передбачає:

1. Заохочення до більшої різноманітності закладів вищої освіти, включно з активним розвитком приватних освітніх установ.
2. Спонування державних навчальних закладів до урізноманітнення джерел фінансування, тобто пошуків і використання інших джерел фінансування окрім державних фондів.
3. Перегледі ролі держави і уряду у розвитку освіти.
4. Впровадження чітко спрямованої політики на надання пріоритетів якимсь і справедливим цілям освіти.

Як видно із наведеного, одним із головних напрямів реформування вищої освіти вважається вільний розвиток приватної або недержавної форми освіти, що давно існує у розвинутих західних країнах і скористатися можливостями якої сьогодні прагне решта країн світу. Досить точним і недовзначним був висновок, зроблений з цього приводу групою американських дослідників про те, що майже в кожній країні "помічається зростаючий наголос на підвищення ролі приватного сектору вищої освіти".

Слід особливо наголосити, що розвиток недержавної освіти (поряд із вдосконаленням державної її форми) є об'єктивним процесом і однією з провідних світових тенденцій. Це викликано багатьма факторами, головними з яких можна вважати:

- поглиблення загальної кризи традиційної державної системи вищої освіти (що визнається ООН і ЮНЕСКО), яка торкнулася сфери її фінансування, управління, змісту і характеру;
- вступ людства до інформаційного суспільства, що потребує якісно нових змін у підходах до цілей вищої освіти і зокрема переходу від підготовки людини розумної (Homo Sapiens) до підготовки людини мудрої, людини інтелектуальної (Homo Intelligens);
- глобальний процес децентралізації держави і автономізації суспільства;
- розширення ринкових відносин, поглиблення демократії і зміцнення громадянського суспільства, структурним елементом якого і є недержавна форма освіти;
- краща відповідність недержавної вищої освіти вимогам часу, її більша здатність швидко пристосовуватися до бурхливих змін, що чекають на людство у ХХІ ст. і т.ін.

Усе це знайшло підтвердження і в Україні, де триває процес народження і становлення недержавної форми вищої освіти. Цей процес відбувається у надзвичайно важких, штучно ускладнених деякими державними чиновниками умовах, які американський дослідник Дж.Стетар в'їдливо-іронічно охарактеризував як "вороже оточення".

* Higher Education: The Lessons of Experience. - Washington, D.C., 1994.

* Ibid. - PP. 4, 26.

* Arnove R. et al., eds., Emergent Issues in Education: Comparative Perspectives. - Albany, 1992. - P. 54.

* Stetlar J. Higher Education Innovation and Reform: Ukrainian Private Higher Education. 1991-1996. - Viena - 1996.

Однак, всупереч усім перешкодам недержавна форма вищої освіти набуває поширення, доела свої чималі достоїнства і переваги (виявлення водночас і деякі свої недоліки та вади) і вже принесла чимало користі українській державі та її народу.

По-перше, недержавні вузи сприяли і сприяють швидкому заповненню прогалин, що утворилися у державному секторі освіти, який майже не здійснював підготовку гостродефіцитних кваліфікованих фахівців у сфері менеджменту, маркетингу, фінансів, господарського права та ін.

По-друге, надали певну опосередковану фінансову підтримку державному сектору вищої освіти, оскільки чималі податки і відрахування від діяльності недержавних вузів йдуть у державну казну.

По-третє, зберегли для України тисячі висококваліфікованих вчених і викладачів, утримавши їх від виїзду за кордон або перетворення на вуличних торговців дрібним товаром.

По-четверте, створили десятки тисяч додаткових навчальних місць для студентів із заможних родин та родин із середнім достатком і тим самим значно збільшили шанси абітурієнтів із бідних родин на вступ до державних вузів.

По-п'яте, створили для тисяч викладачів сприятливі умови для самореалізації і розкриття своїх наукових талантів і педагогічних здібностей, надавши можливість займатися наукою, розробляти і читати власні авторські курси і спецкурси, друкувати монографії та підручники і т. ін.

По-шосте, деякі недержавні вузи швидко перетворюються на центри наукової та науково-методичної роботи, стають осередками підготовки (через власну аспірантуру) наукових і педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

По-сьоме, допомагають увійти у світовий освітній простір, привести вищу освіту України у відповідність із світовими стандартами, привернути увагу і отримати фінансову допомогу з боку міжнародних і зарубіжних фондів.

І, нарешті (хоча за значимістю можливо і по-перше), народження і розвиток недержавної форми вищої освіти сприяє поглибленню і розширенню демократії, становленню і зміцненню громадянського суспільства. Тут, на наш погляд, існує певна закономірність: рівень демократичності суспільства перебуває у прямо пропорційній залежності від рівня розвитку недержавної форми освіти. Недарма гаслом західних країн є "Освіта через демократію і задля демократії" (Education by and for Democracy). Слід також враховувати, що недержавні навчальні заклади - це елементи громадянського суспільства, яке перешкоджає одержавленню всіх сфер життя людини і є одним із гарантів її свободи, рівності і самостійності. І ставлення держави, точніше деяких її чиновників, до недержавної форми освіти - це, перш за все, ставлення до громадянського суспільства, до свободи і демократії.

На завершення кілька рекомендацій, які, на наш погляд, сприятимуть виживанню системи вищої освіти в Україні:

1. Створити загальнонаціональну (а не просто державну) комісію незалежних експертів для аналізу справних масштабів і глибини кризи, що уразила вищу освіту, і можливих її наслідків.

2. З'ясувати причини і відповідальних за невиконання основних положень "Державної національної програми "Освіта" та ігнорування рекомендацій учасників парламентських слухань.

3. Провести нові парламентські слухання і всенародне обговорення стану і перспектив розвитку вищої освіти в Україні.

4. Розробити нові реалістичні, альтернативні стратегії реформування вищої освіти з метою пом'якшення наслідків кризи, а на віддалену перспективу - її подолання.

5. Завершити децентралізацію управління системою вищої освіти.

6. Посилити пошуки додаткових джерел фінансування вищої освіти, зокрема можливостей отримання коштів з боку Світового Банку, який лише протягом 80-90-х років на ці цілі витратив понад 5 млрд. доларів.

7. Змінити негативне ставлення до недержавної форми вищої освіти на позитивне, або хоча б на толерантне, припинити розглядати недержавні вузи як прибуткові установи, скасувати, або значно знизити податковий тягар, який є "гальмівним, конфіскаторським та шкідливим для приватної вищої освіти" і не відповідає світовим стандартам.¹²

8. Підходити до державних і недержавних вузів не як до різних, протилежних, конфронтуючих систем, а як до двох взаємодіючих і взаємодоповнюючих форм єдиної системи вищої освіти. Надати їм рівний статус і можливості у відкритому чесному змаганні довести своє право на існування і розвиток, об'єднати їх зусилля для врятування справи.

9. Переглянути умови, вимоги і критерії атестації і акредитації навчальних закладів обох форм вищої освіти, зробити їх більш об'єктивними, зрозумілими і стабільними, створити відкриті, чітко працюючі, ефективні механізми проведення атестації і акредитації, а інформацію про їх результати зробити загальнодоступною і т. ін.

10. Здійснити ґрунтовне дослідження головних тенденцій розвитку, і, особливо, хибних кроків і помилок, яких припустилися в розвитку своєї вищої освіти традиційно розвинуті західні країни, досвіду трансформації освітньої системи, що набули новітнього розвитку азійські країни, окремих уроків її модернізації в посттоталітарних європейських країнах.

Наведені вище рекомендації йдуть у руслі порад і побажань, які висловлюються сьогодні фахівцями в галузі реформування вищої освіти багатьох країн світу і, за умови їх врахування, будуть сприяти не лише виходу цієї галузі із важкого кризового стану, а й подальшій демократизації українського суспільства та національно-державному будівництву.

" Anove R. et al., eds., Emergent Issues in Education: Comparative Perspectives. - Albany, 1992. - pp. 158-159.

" Stetlar J. Higher Education Innovation and Reform. Ukrainian Private Higher Education. 1991-1996. - Viena - 1996. - P. 28.

Б. ЯРОШ (Львів)

ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ І ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Завершується найбільш динамічний період в історії людства. Початок ХХ століття характерний наступом тоталітарних режимів, що супроводжувався величезними людськими і матеріальними втратами. Досягнувши

свого епогею в 40-50-х роках, тоталітаризм поступово втрачав позиції. У кінці ХХ століття ми є свідками і учасниками складного і болісного процесу переходу від тоталітаризму до демократії.

Становлення Соборної України відбувається повільно і суперечливо. Суттєвим гальмом залишається теоретична невизначеність розпочатого шляху. У державних структурах, засобах масової інформації, наукових установах тривають пошуки конкретних шляхів розбудови суверенної України.

Важливе значення для виходу з кризи має ґрунтовне вивчення політичного режиму, в якому суспільство перебувало сім десятиків років. Аналіз суспільства і особливостей радянського тоталітарного режиму набирає дедалі більшу теоретичну і практичну значимість. Лише спираючись на глибоке розуміння суспільства, з якого ми так важко виходимо, можна визначити оптимальні шляхи розбудови української державності.

Важливість розв'язання цієї теоретичної проблеми знаходить наратів розуміння у вищого керівництва держави. Президент України Л.Кучма, виступаючи на нараді з питань реформування науки у лютому 1996 року, наголошував: "...декларативні розмови про демократію, ринкову економіку, багатопартійність та вибори вже викликають роздратування. А подекуди, будемо відверті, несприйняття того шляху, який народ вистраждав і обрав в 1991 році..."

Державні політики виходу з кризи не вистачає глибокого розуміння того, що з тоталітарним минулим неможливо розрвати за декілька років. Тоталітарна ідеологія і, особливо, психологія проникли в менталітет народу, його спосіб мислення і поведінки.

Занепад тоталітаризму і розпад тоталітарних імперій не знімає потреби їх дослідження. Все більший інтерес політологів, соціологів, істориків викликає проблема еволюційності тоталітаризму, його внутрішніх етапів, їх сутнісних характеристик.

Більшість фахівців виходить з того, що тоталітарні суспільства проходять складну і суперечливу еволюцію. Виділяють різні етапи: від вихідного до занепаду, їх вплив на сучасні державотворчі процеси.

Аналіз передумов, соціально-політичної та економічної бази тоталітарних режимів, їх сутнісної еволюції і основних якісних рубежів дозволяє, на нашу думку, відрізнити такі етапи:

Перший етап - довготривалий і повільний процес визрівання передумов і накопичення тоталітарного потенціалу. Найбільш характерним для нього є поява тоталітарних ідей, вчень і поглядів. Відбувається зближення ідей з потенційною соціальною базою на тлі глибокої кризи економіки і ломки структури суспільства. Цей етап проходять у переломні періоди багатьох країн, але не всі роблять дальші кроки на шляху до тоталітаризму. У значній мірі це залежить від демократичних традицій суспільства.

Другий етап - охоплює процес становлення тоталітаризму як політичного режиму. Тоталітарні режими формуються у відповідну систему суспільних поглядів, оформлюються тоталітарні доктрини. Паралельно організовується масовий рух, що сприймає тоталітарні ідеї і засвоє їх як свої власні. Тоталітарні цінності стають пріоритетними за рахунок демократичних.

Третій етап - включає процес остаточного утвердження тоталітаризму як режиму влади і соціально-економічного устрою. Всі політичні і соціально-економічні структури приводяться у повну відповідність із системою цінностей, що сформована (нав'язана) суспільству.

На цьому етапі остаточно закріплюється першозначимість суб'єктивного над об'єктивним у суспільному розвитку. Харизматичний лідер набуває статусу загальноновизнаного і стає "батьком нації", "вождем", "фюрером". Політичний груп, що очолює режим, вдається забезпечити відносно найбільш внутрішню стабільність. Режим, ліквідувавши відкриті внутрішні опозиції і залишки демократії, переходить, як правило, до зовнішньої експансії.

Четвертий етап - кризи. Вони розпочинаються ще на фоні повного домінування режиму. Політичні інституції, підпорядковані собі масовий рух, бюрократизуються, відриваються від народу і обслуговують виключно номенклатуру. Політичні структури, втративши підтримку в народних масах, втрачають могутність, зберігаючи зовнішню стабільність.

Розпочинається спочатку приховане, а потім дедалі відвертіше протистояння між владою і масами. Відбувається відмова від найбільш одіозних зовнішніх ознак режиму, впроваджується дозована демократія. Посилюється непередбаченість внутрішньої і зовнішньої політики.

П'ятий етап - розпад. Криза режиму не завжди веде до негайної втрати тоталітарних ознак. Режим ще здатний засобами репресій і поступок продовжити на певний період своє існування. Значні зміни проходять в менталітеті народу, посилюються прагнення до демократії.

У багатонаціональних системах підноситься була національно-визвольних революцій. У колишньому СРСР це була одна з головних доміант розпаду.

На загальному тлі кризи панівної ідеології і краху доктрин активізуються спроби нав'язати суспільству нові утопічні ідеї і проекти, що розраховані не стільки на їх реалізацію, скільки на відвернення уваги від кризи режиму.

Досвід цілого ряду країн переконує, що на етапі розпаду можливі і неминучі спроби реставрації старих порядків. Для цього в кризовому суспільстві є цілий комплекс об'єктивних і суб'єктивних причин.

Відомий соціолог Пітер Л.Бергер у своїх відомих "П'ятдесяті пропозиції щодо процвітання, рівності і свободи" твердить, що "...навіть якщо більше країн світу піде капіталістичним шляхом... (соціалізм - Б.Я.) має реальні можливості відродитись у країнах, які вже пройшли досить значну відстань в іншому напрямі".

Спроби повернення до тоталітарного минулого, а вірніше намагання деяких політичних еліт не поривати з ним, ми бачимо у Сербії, Болгарії та інших країнах. Величезний політичний і людський потенціал "минулої епохи" зосереджено і в Україні. Активізується ця поступово затухає вина залежить від того, як швидко будуть подолані залишки тоталітарної системи.

Весь глибок кризових явищ минулої системи перенесено на післятоталітарний період. Боротьба двох тенденцій продовжується і після заво-

¹ Урядовий кур'єр. - 1996. - 17 лютого.

² Бергер П.Л. Капіталістична революція. П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи. // Пер. з англ. - К.: Вища школа, 1995. - С. 13.

ювання незалежності, адже діють посттоталітарні тенденції, зберігаються об'єктивні і суб'єктивні причини.

Боротьба цих двох тенденцій (повернення до старого і будівництво нового) є більш запеклою там, де суспільство довше перебувало у тоталітарному стані. Величезне значення має і протяжність періоду розвалу.

Горбачовська перебудова переконливо довела всьому суспільству неможливість стабілізувати радянський режим. Вона нейтралізувала прихильників старого режиму і активізувала національно-визвольні процеси. Але, мабуть, головна "заслуга" перебудовних років полягає в тому, що вони дали можливість старій номенклатурі зорієнтуватися і не лише не чинити опір, але й включитися у творення незалежної України. Криза режиму під назвою "перебудови" вимагає свого детального політологічного дослідження.

Розвал тоталітарної держави і завоювання незалежності вимагає негайного формування нових владних структур і відповідного апарату управління. Особливості перехідної ситуації в тому, що державні структури залишаються старими, апарат теж. Інших структур, які були б організованими і здатними управляти на той час, немає. Тому, як правило, нові владні центри пристосовують старий управлінський апарат до своїх цілей. Це найкоротший шлях утвердження влади, але мало ефективний.

Для кардинальних змін у внутрішній і зовнішній політиці старий апарат і його чиновники не годяться. Його можна використовувати тоді, коли не плануються значні сутнісні зміни. Більшовикам, як відомо, для злам царського режиму довелося повністю зламати старий апарат.

П'ять років незалежності переконують у тому, що старі кадрові будувати нову Україну нездатні. Однак, з наростанням кризи державний апарат дедалі більше наводнюється чиновниками колишнього партійного, комсомольського і радянського апарату, які мають досвід. Це пояснюється відсутністю інших підготовлених фахівців управління. До апарату масово приходять "другий" і "третій" ешелон. Перший вже з різних причин відійшов від активного політичного життя. Комсомольські апаратники, яких висувають за молодість, встигли засвоїти лише бюрократичні звички, а досвіду не набули.

У результаті, в країні масмо не тільки економічні і соціальні проблеми, а й чиновницький апарат з тоталітарним менталітетом і психологією.

Така ситуація виправдана лише на короткий час. На дальшу перспективу чиновництво без національної (державницької) свідомості не годиться. В цьому може завадити лише цілеспрямована політика у підвищенні національної (державницької) свідомості. Саме у цьому контексті бачиться намагання запровадити відповідні структури у державному апараті.

Бюрократичний апарат, що сформувався в іншій системі рідко висувас із своїх рядів лідерів, що здатні рішуче будувати нове суспільство. Тому в Україні, на жаль, мало патріотичної еліти і рівнозначної їй контреліти. В результаті Україна, маючи непогані передумови для успішного розвитку, так мало зробила на шляху кардинальних реформ.

Крах тоталітарних доктрин і розучарування в старій ідеології викликає потребу в населення мати нову ідеологію. Громадянин посттоталітарного

суспільства не терпить ідейної порожнечі. Розчарувавшись у старій ідеї, він шукає нову. Вона в цей період може бути лише державницькою. Тому, що будувати нову державу або сформувати суспільство без нової ідеї неможливо.

В основі державотворчої ідеї має лежати національна ідея. Якщо цього не буде, то державотворча ідея не зможе стати консолідуючою для більшості суспільства.

Відсутність чітко визначеної і поданої зрозуміло державотворчої ідеї буде дезорганізовувати суспільство, провокувати полярні політичні сили на конфронтацію. Наявність теоретично опрацьованої і прийнятої більшістю політичних сил державотворчої ідеї стабілізує політичний процес, спрямовує його у напрямі розбудови держави.

Визначеність політичного курсу завжди сприяє формуванню широкої бази підтримки. Нинішня невизначеність у цьому питанні дозволяє ворогам незалежної України відверто вести свою діяльність на шкоду державі, культивувати прототалітаристські ідеологічні міфи.

Відносна безболісність і безкровність краху тоталітаризму в Україні, хвиля національно-визвольного піднесення унеможливили відвертий опір військових сил становленню української державності. Однак показана легкість перемоги і удавана готовність змиритися з розпадом СРСР не зняли гостроту протистояння у суспільстві. Розмежування політичних сил з самого початку не відбулося. Корінне питання всіх революцій: "Хто за, хто проти?" було перенесено на пізніше.

З одного боку, ми маємо дякувати тим керівникам, які дали можливість уникнути крові. З іншого боку, етап розмежування розтягнувся на довгі роки. Ще довго ми будемо свідками того, що в міру зміцнення позицій незалежної України наростатиме опір ворожим силам.

Фактор невизначеності, а він виходить своїм корінням з характеру кризи тоталітарної системи, не дозволяє зацементувати суспільство і рухатися швидшими темпами до демократії, як це зробили прибалтійські республіки, країни колишньої "народної демократії".

Кожен місяць невизначеності, на фоні загострення кризи, зменшує ряди прихильників державності і демократії. З прийняттям Конституції невизначеність не зникла. Адже положення Конституції України що "Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава"³ свідчить скоріше про наміри, ніж шляхи розвитку.

Все це ставить проблему вибору конкретних шляхів розвитку України дедалі нагальнішою. Вхідження у європейський простір, домінуюча тенденція світового розвитку, економічні і політичні заязки змушують до прискореної демократизації в українському суспільстві.

Однак реальна ситуація така, що в Україні сьогодні відсутні значні політичні, соціальні сили, які були б основою і рушєм розвитку демократичного процесу, формування громадянського суспільства.

³ Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. - К.: 1996. - С. 4.

ЄВРЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ ТА ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: МКФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

У сучасних дискусіях щодо різних аспектів розбудови української держави та концепцій української нації єврейські сюжети не належать до останніх. Тема "Євреї та українська держава" представлена на шпальтах широкого спектру українських та російськомовних газет від "Шляхом перемоги" до "Зеркала неділі": відомі українські політологи, філософи і культурологи неодноразово висловлювали свої погляди щодо українсько-єврейських взаємин у авторитетних часописах, що мають вплив на формування поглядів української політичної, інтелектуальної та культурної еліти ("Сучасність", "Розбудова держави", "Всесвіт" тощо).

Існує, однак, суттєва різниця між рівнем дискусій на українській та на єврейській теми у засобах масової інформації, науковій літературі та науковій публіцистиці України. Вона викликана дефіцитом інформації у цій рині юдаїки, браком відповідних фахівців, а також тим, що контакти багатьох українських інтелектуалів у США та Ізраїлі обмежуються певними угруповуваннями, що не дає змоги вийти на весь спектр різноманітних політичних та культурних тенденцій у єврейському світі.

Різноманітність, що існує у реальному єврейському житті, в українському дискурсі представлена в основному трьома міфологемами:

Міфологема А. Євреям властиве тяжіння до універсалистських ідеологій та космополітизму, що викликана "історичними причинами" - бездержавністю, месіаністською домінуючою юдаїзму. Євреїв єднають закони солідарності, тому єврейська громада у глобальному масштабі виступає як єдине ціле, і Ю.Бадзьо, наприклад, говорить про "єврейську політику російськомовної редакції "Радио Свобода". У своєму крайньому вигляді ця міфологема побутує на шпальтах "Вечірного Києва", "За вільну Україну" та інших видань, де висловлюються сумніви щодо лояльності євреїв до української держави.

Міфологема Б. Це - міфологема українсько-єврейської дружби, що її надихають спільні ідеали боротьби за національну державу - Україну та Ізраїль. Джерелом натхнення тут виступає постать В.Жаботинського (як публіциста, що писав на українські теми, та як політика-практика). Ідеї В.Жаботинського щодо українсько-єврейської співпраці популяризували "шістдесятники" на чолі з І.Дзюбою, а у 1970-1980-х роках українські та єврейські дисидентсько-сїоністи у радянських концтаборах - Є.Сверстюк, А.Вудка, Я.Сулєнський та інші.¹ Після проголошення незалежності та встановлення дипломатичних відносин з Ізраїлем українсько-єврейська дружба на основі сїоністсько-ізраїльської орієнтації одержала новий імпульс та легітимність, що знайшло вияв у численних українсько-єврейських наукових форумах, діяльності Асоціації єврейських громад та організацій (керівник - Й.Зісельс), Інституту юдаїки (керівник - Л.Фінберг), телепрограм "Яхад", виданих книжок І.Клейнера та Я.Сулєнського, діяльності товариства "Україна-Ізраїль" на чолі з Л.Скорик та ін.

Врешті решт офіційний Ізраїль в особі Б.Нетаньягу визнав під час візиту президента України Л.Кучми, що Україна є форпостом західної демократії на Сході, і порівняв Україну з Іспанією. Знаменна еволюція, якщо звзяти, що Шломо Авінері (у 1975-1977 - в.о. генерального директора Міністерства закордонних справ Ізраїлю) у своїй книжці (виданій у 1990 р. масовим тиражем російською мовою у серії "Бібліотека-Алія") давав таку оцінку українському національному руху та ставленню до нього В.Жаботинського:

"Одно из наиболее удивительных, в определенном смысле, проявлений высокой оценки национальных культур уже за то, что она национальна, каково бы ни было ее содержание, нашло выражение в положительном отзыве Жаботинского об украинской национальной литературе и крупнейшем ее поэте - Тарасе Шевченко. Из всех национальных движений Восточной Европы именно украинский национализм выделялся особой ненавистью ко всему иному в целом, и к евреям, в частности. Если немалое число еврейских мыслителей и относились положительно, например, к проявлениям польского или итальянского национализма с их либеральным фоном, то найти еврея-интеллектуала, защищающего украинский национализм, ассоциируемый с погромами и антисемитизмом - это, без сомнения, явление исключительное. (...) Хотя значительная часть еврейской общественности выражала отращение к подобному соглашению сїонизма с наиболее шовинистическим, жестоким и антисемитским из всех национальных движений, расцветших на периферии бывшей царской империи после первой мировой войны, для Жаботинского корни этого соглашения с Петлюрой уходили, возможно, в его историко-эстетическую оценку аутентичности украинского национализма и крупнейшего из его поэтов".

Міфологема В. Згідно з концепцією, що її пропагують О.Пріцак, В.Скуратовський та інші відомі науковці та культурологи, Україна є спадкоємницею всіх цивілізаційних форм, що існували на її території, в т.ч. і єврейської культури. Єврейська культурна спадщина та явища єврейсько-українського культурного синтезу є надбанням українства, що інтегрується до "спільного європейського дому", де поступово утворюється спільний культурний та політичний простір.

Слід зазначити, однак, що в уяві багатьох вищезгаданих міфологем можуть поєднуватися, утворюючи найнесподіваніші та хиґерні комбінації. Зокрема у матеріалі, вміщеному у розділі "політика" газетою "Шляхом перемоги", ч. 5 (2231) від 30 січня 1997 року під назвою "Вовки заходились перебудовувати кошару" і підписаному М.Барковим та Г.Варченком за дорученням Народи керівників 18 національно-демократичних організацій Харківщини 23 грудня 1996 р. піддається критиці діяльність С.Кушнар'єва, колишнього голови мїськвиконкому Харкова, а нині керівника президентської адміністрації. У статті представлено міфологеми А (мїжнародна сїоністська організація "Сохнут"), міфологема Б (уряд Ізраїлю офіційно не визнає, на думку авторів, "екстремістське крило авангарду мїжнародного сїонізму - хасидського ХАБАД'у") та міфологема В - темним силам протистоять переслідувана та утискувана хасидами "вітчизняна іудейська община" та євреї-християни (продукт українсько-єврейського синтезу!), мїськвиконком на вимогу хасидів заборонив проведення музичний фестиваль.

¹ "Поле відчю і надії": Альманах. - Ч.1. - К., 1994.

Реальний єврейський соціум, його політичні та культурні традиції, його проблеми та дилеми - це зовсім не те, що постає в уяві авторів публікації в газеті "Шляхом перемоги" та інших публіцистів, політологів, культурологів України ім'я яким - леґіон. У цьому реальному єврейському світі сторочками існували абсолютно ізольовані єврейські громади (напр., у Єгипті, Індії та багатьох місцевостях Арабського Сходу), а якщо вони мали контакти з іншими єврейськими громадами, то стримувалися обопільною антипатією, антагонізмом (напр., взаємини європейських євреїв і євреїв Грузії, Дагестану, Середньої Азії).

А якщо ці зв'язки єднали євреїв обабіч кордону (напр., російсько-австрійською перед Першою світовою війною), то вони лише підкреслювали лояльність євреїв Галичини та Наддніпрянщини (так само як і українці) до відповідно, урядів Австрії та Росії.

Євреї Європи брали найактивнішу участь у національно-визвольних змаганнях та розбудові держави в Німеччині, Угорщині та Італії, де вони цілком мовно та культурно асимілювалися, виробили специфічні ідеології ("німці Мойсейового закону") та особливості релігійного культу (реформізм), що фактично повністю інтегрувало їх у життя національних держав Європи. Але патріотизм і лояльність євреїв Європи до своїх держав не врятували їх від загрозби за часів нацизму та другої світової війни. У кожній з держав материкової Європи, що були охоплені війною, не існувало масового руху за порятунок євреїв. Винятком становили лише три маловпливові країни - Данія та, до деякої міри, Болгарія і Фінляндія, де євреїв було врятовано. Фактично ж основну роль у порятунку євреїв від знищення зіграли Радянський Союз та США, при чому ці дві держави (всупереч Англії та Франції) підтримали і перші кроки держави Ізраїль. Подальше виживання Ізраїлю та розвиток єврейства як суб'єкта політичного, культурного та громадського життя пов'язане з підтримкою США. Не дивно, що євреї світу, маючи такий історичний досвід, орієнтуються скоріше на США, ніж на такі європейські держави, як Німеччина чи Франція, що є прикладом для багатьох національно свідомих українців.

Стосовно ж сіонізму "а ля В.Жаботинський", то слід визнати, що у сучасному Ізраїлі, тим більше за його межами він радше сприймається як анахронізм і маргінальне явище, не в останню чергу через те, що тактика "залізної стіни", котру пропагував В.Жаботинський, ігнорувала потреби діалогу з арабами та інтеграції у структуру Близького Сходу, що перетворилося для Ізраїлю на центральну проблему.

І, нарешті, міфологема В - інтеграція європейської спадщини в український та, ширше, загальноєвропейський контекст. На жаль, незважаючи на прагнення Ради Європи використати американський досвід (що офіційно декларується представниками структур Ради Європи) євреїв в країнах Європи залишаються набагато менш інтегрованими у політичне, громадське та культурне життя, ніж у регіоні Північної Америки (США та Канада).

Не дивно, що такі проекти як "Європейський підручник історії", що виданий у Німеччині колективом авторів з 12 країн ЄЕС може лише викликати розчарування серед єврейської громадськості - євреї на сторінках

цього підручника і за Середньовіччя, і за Нової доби виступають як жертви погромів, переслідувань, геноциду, а не співтворці європейської цивілізації".

Українські чинники, зацікавлені у підтримці єврейської громади в Україні, повинні вести діалог з усім єврейським світом, а не з окремими його сегментами. Українські науковці, аналітики та літератори мають краще орієнтуватися у єврейській проблематиці, знаходити справжні (а не надумані) паралелі та аналогії з явищами української дійсності. Іх тоді не буде лякати дещо своєрідний, але цілком легітимний ХАБАД, який в єврейському соціумі відіграє роль, аналогічну до ролі, наприклад, греко-католицької церкви в Україні. Вони зрозуміють, що серед євреїв діють потужні тенденції до асиміляції та відмови від єврейської ідентичності, що традиційно склалася.

Ці тенденції можуть набирати організованих форм - наприклад "Євреї за Христа". Усвідомивши різницю між мовоцентричною українською культурою та релігійноцентричною єврейською, деякі національно заангажовані українці зрозуміють, чому в Ізраїлі, де діють правові норми Галахи, євреї-християни не вважаються євреями взагалі. Від українською громадською відкриваються досі непізані світи - нересурсової концепції виживання євреїв у діаспорі, популярні серед мільйонів євреїв у англійських країнах, від ідеї Сінті Озмі до журналу "Тіхун".

Залишається сподіватися, що ці пласти (і багато інших) будуть творчо засвоєні українською громадською та політичною думкою, сприяючи кристалізації нових, менш міфологізованих і більш адекватних поглядів української інтелектуальної та культурної еліти на комплекс проблем, пов'язаних зі ставленням євреїв до української державності.

¹ Frederick de Luche et al. Europäisches Geschichtsbuch. Ernst Klett Schulbuchverlag. Stuttgart - Berlin - Leipzig, 1992.

² Іслахи - талмудичне право.

С. ГРАБОВСЬКИЙ (Київ)

ДЕМОКРАТІЯ: МІЖ "ПРАГМАТИКАМИ" І "РОМАНТИКАМИ"

Кінець минулого року став періодом активного перегрупування лав провідних політичних сил України, коли вони розпочали відверту передвиборчу кампанію. Партії та рухи проводили свої з'їзди й загальноукраїнські конференції, де не лише ухвалювалися програмні документи чи звернення різного ґатунку, а й окреслювали контури великих політичних блоків, які виступлять на майбутніх парламентських виборах і змагатимуться за голоси виборців. Відповідно тривав і пошук ідеологічних орієнтирів, на які могли б спертися ці партії та блоки - таких орієнтирів, які були б привабливими для пересічного виборця. Прикметно, що майже всі політичні сили ведуть мову про демократичні способи здобуття влади і реалізації своїх програмних завдань.

Отож, нині вимальовується досить чітка картина політичної мобілізації

³ Авінери Ш. Основные направления в еврейской политической мысли. - Иерусалим: Библиотека-Алия, 1990. - С. 243-244.

партійних сил України. На лівому фланзі за відповідно налаштований електорат цосили боротимуться між собою добре організовані комуністи Петра Симоненка і новопосталі прогресивні соціалісти Наталії Вітренко. Відмінністю наступних виборів від попередніх буде, очевидно, поява двох потужних лівоцентристських блоків, котрі змагатимуться між собою. Основою одного з них стануть соціалісти Олександра Мороза, які поволи проходять процес віддалення від традиційних марксистів-ленінців і, можливо, ліві соціал-демократи Юрія Бутузюка. Інший створиться на основі блоку "Міст", куди входять Демократична партія на чолі з Володимиром Яворівським, яка здійснила "кидок наліво" з традиційного націонал-демократичного табору, соціал-демократи на чолі з Василем Онопенком, партія праці Валентина Ландика й об'єднання "Вибір" Івана Салія.

Центр, як і раніше, лишається не зовсім чітко вималюваним. Тут вириваються потенційно сильні позиції лібералів на чолі з Євгеном Марчуком та Володимиром Щербанем, проте невідомо, чи зможе здобути лівіальний блок на достатню фінансову потугу після вбивства Євгена Щербана. Народнo-демократична партія, котра так голосно заявляла про себе при народженні, разів на рівні партійної активності ніби пішла у тінь, проте і вона, і об'єднання "Нова Україна" демонструють виняткову здатність до завоювання керівних посад у структурах виконавчої влади. Міжрегіональний блок реформ, котрий колись претендував на роль основної опори президента, нині не подає ястих ознак політичного життя. З'явилася й Аграрна партія, також наче налаштована на місце в політичному центрі.

Провідною правоцентристською силою є, безумовно, Народний Рух України. Він й кілька інших організацій (Конгрес української інтелігенції Івана Дряча, "Просвіта" Павла Мовчаня, українське козацтво Володимира Мулява та об'єднання ветеранів Ігоря Юхновського) уже створили доволі потужний виборчий блок, який ґрунтується на національно-демократичних засадах. Рух, очевидно, небезпідставно сподівається на зміцнення своїх низових організацій, оскільки вони дитали підкріплення в особі тих структур Демократичної та Республіканської партій, котрі не згодні з політикою своїх лідерів і йдуть до Руху. І якщо Демократична партія в пошуках голосів виборців рушила, як уже говорилося, наліво, то УРП вирішила міцно отаборитися на правому фланзі. На цьому фланзі уже вималювалися контури правоконсервативного блоку з УРП Богдана Ярошинського, КУНУ Слави Стецько та Національно-консервативної партії Олега Соскіна.

Звичайно, цей начерс розташування основних партійно-політичних сил України є доволі приблизним. Його мусять у недалекому майбутньому змінити депутати кількох центристських фракцій, таких, як "Реформи", "Центр", "Незалежні", котрі завдяки новому виборчому законодавству змушені будуть шукати партійної ідентифікації. З іншого боку, владні класи також творитимуть "під себе" партійні структури. Цей процес плькливо розпочався, і тут можлива поява на політичній арені нових партій, які шукатимуть собі місця під сонцем.

Такою є загальна картина розташування політичних сил України під традиційним європейським ракурсом бачення – тобто на вісі "ліві"–"праві". Така вісь є звичайним явищем для посттоталітарної

країни. Проте названа вісь, хоча й присутня в українській політиці, не вичерпує всієї повноти барв "партійної веселки". Існує й інший, надзвичайно важливий вимір політичного життя України і полягає він у тому чи іншому ставленні до національної ідеї. І це зрозуміло, оскільки й українська нація, й українська державність переживають нині період свого усталення. І цей вимір наявний тому, що Україна, крім посттоталітарної, є ще й **постколоніальним** державою.

Відтак перед нами постає дещо інша картина. Щоправда, лівий і ліво-радикальний табір (як і належає інтернаціоналістам-ленінцям, до того ж традиційно зорієнтованим на Москву як штаб усесвітнього комуністичного руху) виявляє здебільшого відверту неприхильність до національної ідеї – як і до послідовного впровадження ринкових засад економіки і послідовної демократії. Хоча й серед лівих останнім часом відчутною стала поява "прагматиків" у ставленні до національної ідеї: мовляв, Україна є реальністю, з якою слід рахуватися – на противагу "романтикам" безкомпромісного революційного інтернаціоналізму.

Що ж до інших політичних сил, то там поняття "романтиків" і "прагматиків" щодо національної ідеї набувають зовсім іншого змісту. Власне, ці поняття тут корелюють з різним розумінням нації: чи то як етнічного феномена, чи то як суто політичного утворення.

В одному разі маємо концепцію **етнічної української нації**, що ґрунтується на цінностях українців як етнічної спільноти, котра має свою історичну територію і свої неподільні історичні права на неї, отже, апелює передусім до національно-етнічної солідарності українців з українцем – від крайр правих до крайр лівих, в іншому – концепція суто **політичної нації**, в якій не розрізняється, хто є ким не тільки за походженням, а й за традиціями та світоглядом, в якій кожного громадянина Україна мусять захищати і надавати йому можливості для вільного розвитку. При цьому прихильники обох концепцій апелюють до вищих інтересів розвитку Української держави й українського народу, зауважуючи: якщо гору візьме будь-яка інша концепція нацотворення, то слід чекати погіршення ситуації, а то й загибелі України.

Передусім спробуємо окреслити позитивні сторони кожної концепції. Справді, було б абсурдним і нереальним консолідувати громадян відвороної незалежної держави на ґрунті цінностей, традицій, мови, які не мають нічого спільного з корінним етносом. До речі, в сучасному міжнародному праві існує поняття корінного етносу, і попри всі складнощі з його кодифікацією, воно позначає об'єктивну дійсність, яку не можна оминути жодним чином. Отож, за концепцією етнічної нації стоїть реальність, проте реальність є і засновки концепції політичної нації. Дійсно: у Європі нації формувалися на основі певної політико-юридичної спільноти з правовою рівністю її членів, і бодай це були навіть поневолені нації (як протягом ХІХ століття поляки), вони прагнули не просто до державного усаможинення, а до визволення на ґрунті політичної свободи. Аналогічна лinya є домінуючою й у визвольних змаганнях України у ХХ столітті.

Тепер доцільно сплинитися як на теоретичних вадах відзначених концепцій, так і на практичних небезпеках, що можуть виникнути внаслідок реалізації цих концепцій.

Концепція етнічної нації повертає нас до небезпеки спроб розв'язання

проблеми "етнічної чистоти" кожного українця, відтак, створення окремих засобів вимірювання цієї чистоти та органів, котрі провадять таке вимірювання. Подібна політика автоматично ставить щонайменше 20-25% громадян України поза межами української нації, отже, формує потужну антидержавну силу, яка в деяких регіонах становитиме абсолютну більшість населення. Ба більше: надмірний наголос на історичній території як основі націогенезу неминує загострює стосунки ледь не з усіма сусідніми державами і водночас дає підстави деяким з них (Польща, Румунія, Росія) претендувати на українські землі, виходячи з того ж таки постулату "історичних територій". Що ж до ідеї згуртування всіх "широ українських" політичних сил, незалежно від ідеології, то, як доводить досвід історії ХХ століття, таке згуртування ніколи й ніде не було досягнуте; навіть у часи другої світової війни у західних країнах антигітлерівської коаліції завжди знаходилися впливові симпатизи Гітлера з числа "ширих" англосаксів, французів чи норвежців.

Принагідно одна важлива заувага щодо націонал-соціалізму гітлерівського чи пізньо-сталінського штибу. Втілення **націонал-соціалізму** руйнує **націю**. Навіть теоретично, концептуально: Гітлер свої проекти світового панування розглядав з позиції інтересів арийської **раси**, Сталін боровся з "безродними космополітами", обстоюючи інтереси російського (Суслов потім змінив на: радянського) **народу**. Отож, тоталітаризм руйнує націю спершу як спільноту вільних **громадян**, а потім перетворює її на знаряддя ідей усесвітнього панування.

Тепер щодо концепції суто політичної нації. Вона ігнорує досвід сучасної науки (як, до речі, й попередня концепція). Загальним словом західної політології нині стало визначення нації через наявність рідної землі, історичної пам'яті, спільної масової громадської культури, єдиних юридичних прав та обов'язків для всіх членів, спільної економіки і хоча лінгвістичний та етнічний чинники тут нечестиво відсутні на другий план, вони проявляють себе через визнання необхідності наявності певного етнічного ядра, навколо котрого формується нація, і відтак – прийнятті всіма громадянами певних соціокультурних норм (в тому числі і в мовно-мисл. плані), без яких єдність нації стає блефом. Таку концепцію можна правомірно назвати **синтетичною концепцією нації**.

Що ж до практичних наслідків впровадження концепції політичної нації, де не розрізняється, хто є хто за традиціями чи святоглядом, то воно може (і повинно) привести лише до розпаду держави, адже визнання певних правил "політичної гри", громадянських обов'язків, ба, навіть самого факту існування України має під собою певне культурне підґрунтя. Перебування в рідній традиції російської культури змушує нерідко дивитися на Українську державу як на прикрі, тимчасове історичне непорозуміння (а щоб протистояти цим традиціям, треба бути духовними послдовниками Олександра Герцена чи Андрія Сахарова). З іншого боку, усталені за сімдесят з лишком років радянські традиції обумовлюють несприйняття демократичних політичних норм, отже, позицію, спрямовану на руйнацію тієї самої політичної нації, яка ґрунтується на сприянні вільному розвитку кожного громадянина України (в тому числі і вільному розвитку антиукраїнської діяльності).

Таким чином, не ставлячи під сумнів суб'єктивну ширість авторів двох

засначених концепцій української нації ("романтиків" і "прагматиків"), можна дійти висновку, що обидві вони слабкують на надзвичайно серйозні теоретичні і практичні вади. І головна з них – прагнення звести національну ідентичність до якогось одного, бодай і важливого виміру. Між тим давно вже вироблена європейською (в тому числі й українською) думкою **синтетична** концепція нації, яка враховує й етнічні, і політичні, і культурні, й економічні чинники, можливо, не дає можливості для таких яскравих публіцистичних виступів, як етнічна чи політична; проте саме творче застосування її, як видається, є оптимальним для сьогоденної України. Іншими словами, нація і демократія постають як нерозривні феномени, які в кожній країні зростають на певному ґрунті, що включає не лише міфи, мову та історичну пам'ять, а й, скажімо, національні типи господарювання.

Виходячи зі сказаного, зрозумілими стають деякі процеси у політичному житті України, а саме: витіснення "романтиків" на периферію, водночас певне підсилення "прагматиків", але ще більше – тих, хто прагне до "синтетичності", коли йдеться про національну ідею.

ДемПУ рушає вліво (блокуючись з соціал-демократами). УРП – вправо, з'єднуючись з КУНом, християнськими демократами і націонал-консерваторами, при цьому вони обидві п'якують від "романтиків" сінно-жовтого націоналізму. Республіканці фактично прагнуть скинути імідж націонал-демократів, ставши консерваторами українського штибу і, відповідно, спробувавши знайти свій електорат (важко, але мабуть, можливо). ДемПУ, мігруючи за знедоленими народними масами, соціал-демократизується. А що ж Рух? На перший погляд, він лише і далі використовує інерцію національно-демократичної хвилі української революції кінця 80-х – початку 90-х років. Проте, якщо ми подивимось на Народний Рух й очолюваний ним правочентристський блок уважніше, то побачимо, що і він змушений змішувати акценти з питань мови, культури, державного будівництва на проблеми соціально-економічні (не забуваючи й про перші, отже, також прагнучи до "синтетичності").

Справді-бо: самі по собі слова "державність", "патріотизм", "нація", "національна ідея" перестають бути магнітом, який притягує виборців. Як сказали ледь не в один голос лідер ДемПУ Володимир Яворівський і лідер УРП Богдан Ярошинський, справа не у слові "національна ідея", а в конкретному соціально-економічному змісті, який у нинішній кризовій ситуації стоїть за цим словом. Якщо там буде "потерпіть ще, а потім ще, і невдовзі, скільки ще в ім'я розбудови держави", то годі чекати від виборців, щоби він підтримав партію, яка висуває таку ідею. Тож не випадково Рух, наприклад, ухвалює програму боротьби з бідністю, а соціал-демократи Василя Онопенка розробляють ефективну антикризову програму. Принагідно слід зауважити, що ніхто ніде у світі, крім, очевидно, України, не бачач у соціал-демократії та лівому (в європейському розумінні, а в нашому – лівочентристському) "безрези" політики щось антинаціонально-антидержавницьке. Українські ж "романтики" за інерцією митингових часів не розуміють, що можна бути й лівим антикомуністом – адже не випадково свого часу стільки було фізично знищено соціал-демократів у Росії та Східній Європі, а про "непримиренну боротьбу з соціал-демократичними запродавцями" на світовій арені годі вже й говорити.

І, звичайно, подекуди говорити про "Україну для українців", ніхто з правого чи правочентристського табору не має на увазі аналіз "чистоти крові" чи обов'язковості закінчення прізвища на "-ко". Що стосується національних орієнтацій лівоцентристів, то в цьому плані є показовою ініціатива СДПУ(о) стосовно спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку в Луганську – цьому, як зазначено у зверненні партії, "східному форпості України".

Отже, ми бачимо, що провідні політики і політичні сили правого, правочентристського і лівоцентристського таборів (за винятком хіба що соціаліст Олександра Мороза, які дуже поволі долають своє марксистсько-ленінське минуле) у виборі "романтизм" – "програтизм" стосовно української нації і національної ідеї прихильються до "синтетичного" бачення ситуації. Складніша справа, як не парадоксально, з центристами. Саме там найбільше "прагматиків" з суто політичним розумінням української нації, і, відповідно, національної ідеї. Це зрештою так не дивно, оскільки саме до центристських політичних сил найприхильнішим сьогодні є український великий капітал – торговельний та фінансовий, оскільки національний товаровиробник нині перебуває, як правило, у великій скруті. Речі взаємопов'язані – суто політико-економічне ставлення "прагматиків" до національної ідеї випливає з їхньої орієнтації на торговельно-фінансовий капітал, і навпаки. На жаль, нещодавно, наприклад, і прем'єр Павло Лазаренко висловився в тому плані, що, мовляв, саме ідея виходу з соціально-економічної кризи має бути національною ідеєю для України. Але ж вихід із кризи можливий і за рахунок втрати державності і власної культури – шлях, яким активно рухається Білорусь. Тому можна зробити висновок, що в міру піднесення національної економіки позиції "прагматиків" слабшають – але для того, щоб це піднесення відбулося, демократичним шляхом до влади мають прийти прибічники "синтетичної" концепції нації й національної ідеї, відповідно, правочентристів, праві й частина центристів. Такий парадоксальний політичний симбіоз є, звичайно рід, явищем перехідним – але ж уся Україна переживає перехідну добу у руху від посттоталітарного і постколоніального стану до повноцінної демократії й усталення цивілізованого ринку.

Н. МАСЛОВА-ЛИСИЧКИНА (Київ)

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: КОЛЕКТИВНІ ЗАСАДИ ІНДИВІДУАЛЬНОГО УСПІХУ

У сучасних умовах глобальних трансформацій важко сподіватися на успіх суцільного розвитку без існування громадянського суспільства та його суцільного компромісу. Бо ж, громадянське суспільство, на наш погляд, виступає як сфера реалізації різноманітних громадянських інтересів, які перебувають поза безпосередньою діяльністю держави. Невід'ємною рисою громадянського суспільства є те, яке місце в ньому посідає окрема людина, яка її роль відносно суспільства, як

здійснюється взаємозв'язок і розв'язуються протиріччя між інтересами особи і вимогами суспільства до колективних дій. Розуміння, що тільки в рамках колективних зусиль людина отримує змогу цілком розвинути свою особу, лягло в основу того, що договірні відносини між громадянами почали розглядатися як суттєва ознака громадянського суспільства. А потенційний конфлікт між індивідуалізмом і колективізмом має вирішуватися в результаті позитивного синтезу в процесі розвитку демократичних форм суспільної організації.

Індивідуальні і соціальні права людини не можуть підняти одне одного, їх не можна протиставляти. Колективні права також служать розвитку особи. Тільки за умов реалізації соціальних прав людини, всі члени суспільства мають змогу користуватися індивідуальними правами, це стає можливим як результат вільного і відкритого громадянського діалогу, який є виразом саме демократичної культури. Під час такого діалогу люди вільно висловлюють свою думку щодо проблем, які стосуються їх власного життя або життя їхніх нащадків. Але для спільних дій у будь-якому суспільстві необхідно мати загальні засади, певні критерії, ціннісні орієнтації.

Для громадянського суспільства в сучасних умовах основними цінностями, на наш погляд, мають бути свобода, справедливість і солідарність. Вони мають стати критерієм і орієнтиром як спільних дій всіх членів суспільства, так і діяльності кожної окремої особи.

Людина як окрема особа здатна бути вільною. Але можливість для розкриття її свободи завжди визначається суспільством. Отже, свобода, як засада громадянського суспільства – це результат індивідуальних і спільних зусиль, які становлять дві частини єдиного процесу. Кожна людина має право бути вільною від політичного примусу, а також право мати усі можливості діяти відповідно до своїх особистих шлей і індивідуальних можливостей. У громадянському суспільстві свобода – це свобода іншого, яка визначає межі і є умовою свободи кожної окремої людини. Свобода потребує збільшення від принизливості залежності і страху, але вона означає також і можливість розвивати індивідуальні здібності, а також відповідально брати участь у суспільному та політичному житті. Свій шанс бути вільним може використати лише той, хто впевнений у достатньому соціальному захисті.

Справедливість ґрунтується на рівній повазі гідності усіх людей. Вона потребує однакової свободи, рівності перед законом, рівних можливостей в політичному і соціальному житті, а також соціальної безпеки. Справедливість означає припинення будь-якої дискримінації особи, а також рівність у правах і можливостях. Рівні можливості не означають однаковості, а являють собою простір для розвитку індивідуальних здібностей всіх людей.

Солідарність є практичним виразом спільності людства і співчуття до жертв несправедливості. Справедливість потребує компенсації за фізичну, розумову, соціальну нерівність, щоб кожний член суспільства міг розраховувати на солідарність суспільства. Солідарність потрібна також для того, щоб розширити можливість індивідуального розвитку. Тільки спільні дії, а не егоїстичний індивідуалізм створюють і забезпечують передумови індивідуального самовизначення.

Солідарність має всеоб'ємний і глобальний характер. У нашу епоху безперечентної взаємозалежності особи, суспільства і держави солідарність набуває особливого значення, оскільки є необхідною умовою виживання людини. Майбутнє покоління, доля якого вирішується сьогодні, має право розраховувати на нашу солідарність. Людина зможе жити вільно і рівно в гуманному суспільстві, лише в тому випадку, коли зуміє постати одне за одного і намагатиметься забезпечити свободу кожному.

Наведені критерії взаємозалежності між собою, кожний з них є обов'язковим для існування іншого. Разом вони створюють концептуальні засади громадянського суспільства. Виявляючись як соціальні цілі у свідомості людей, вони зумовлюють форми спільних дій, спрямованих на досягнення цих цілей.

Розуміння цього набуває особливого значення з огляду на об'єктивні процеси глобалізації, що охопили планету. Людство рухається до типу цивілізації, в якій найвищою цінністю є творча, духовно розвинута особа. Планетарна тенденція до "індивідуалізації" дедалі виразнішає. Найближчим часом проблема формування соціально зрілої (відповідальної) людини, що стала на шлях особистості і духовного розвитку, розкриття свого творчого потенціалу, постане перед суспільством з новою силою. Можливість впливу на групові (колективні) дії за посередництвом змін індивіда в ході соціальної еволюції людини є важливим фактором світового процесу. Процесу становлення громадянського суспільства взаємозалежного світу.

М. РИБАЧУК (Київ)
П. ФЕЦЕНКО (Дрогобич)

РЕЛІГІЯ І ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

За час, що проминув з Дня проголошення незалежності, в Україні відбулися значні позитивні зрушення в галузі дотримання і забезпечення прав людини. Після десятиліть формально-декларативного їх отримання прогрес у цій сфері є безсумнівним. Від стану тоталітарного утискування прав за 5 років пройдено вражаючу дистанцію. Припинилися масові порушення прав людини. Їхній пріоритет закріплено в Конституції України. Гарантії їх дотримання, що містяться в ній, високо оцінені міжнародними експертами, засоби їх забезпечення визнані загалом цілком достатніми у світовому співтоваристві. Питання перестало бути драматичним для тих, хто здійснює владні функції. Але залишаються ще деякі проблеми, швидше теоретичного ґатунку, пов'язані з подальшим розвитком прав людини. Адже саме у цьому напрямку починається наш шлях до громадянського суспільства.

Певний обсяг цих прав стосується релігії. Розглянемо два блоки проблем, пов'язаних з релігією. 1. Права людини в релігійній перспективі (з релігійного погляду). 2. Власне релігійні права (свобода релігії, гарантії її реалізації).

Релігійні організації в Україні діють в абсолютній більшості у межах Конституції і законів незалежної України, які побудовано на основі так званого позитивного (або звичайного) права. Їх члени і керівники в масі своїй визнають, підтримують і виконують закони Української держави. Разом з тим релігія як самостійний вихід з ідеї органічної невід'ємності прав людини, оскільки вони від початку надані їй Богом – Творцем світу. Цим самим релігійний світогляд і фактично, й історично цілком органічно поєднується з так званим "природним правом".

Природне право – це вчення про ідеальне, незалежне від держави і діянь законотворців право, джерелом якого є "природа" людини та існуючий світ речей. Оскільки ж для релігії властивим є погляд на створення природи і людства Богом, то природне право з цих позицій має своїм витоком креативні діяння творця. Тому природне право традиційно пов'язується з порядком, встановленим Богом, а у середині віки вважалося різновидом Божественного закону. Фома Аквінський бачив основу природного права в законі Божому. Відповідно закони людські мають співвідноситися з законом Божим на предмет з'ясування їх справедливості. Несправедливий закон не повинен був виконуватися, оскільки Бог-тві не слід користися більше, ніж люди. Правителі повинні зважати, що над ними стоїть вищий закон Творця, над їх владою поставала вища інстанція. З часів Гуго Гроція поруч з правами держави природне право відстоює природжене право особи, першоджерелом якого є не держава, а Господь. З протестантизмом пов'язана думка про невідчужуваність прав особи, зокрема у баптистів вперше було сформульовано вимогу свободи совісті. І згодом щоразу, коли держава прагнула до розширення своїх прав, потиснувши особистісні свободи, природно-правова доктрина нагадувала про невідчужуваність людських прав і свобод. Саме під впливом природного права у сучасних конституціях демократичних країн існують статті про те, що певні людські права дані Господом і тому не можуть бути відчужені державою. Влада не може ігнорувати ці права, оскільки вони надані не ними, а продиктовані Вищим Законом. До тих прав, на які не повинен зазіхати державний Левіафан, відносить насамперед право на життя, сам'ю, власність, адже їх дано Всевишнім.

Природне право не варто розглядати як альтернативу позитивному праву. Природне право, закономірно виникаючи, є органічним доповненням звичайного, оскільки сенс його – не у підміні собою існуючої юриспруденції, а в ідеальному баченні майбутнього і відповідній оцінці існуючого стану речей. Воно являє собою ідеальне усвідомлення, ідеальну оцінку чинних норм звичайного права, ту атмосферу, в якій відбувається гуманний розвиток дійсного права, усунення його однобічностей та недосконалості.

Ураховуючи велике доктринальне значення для християнських церков України вчення про надання основних людських прав самим Господом, поглянемо під кутом зору природно-правової парадигми на теоретичні проблеми, що вимальовуються у цій царині.

До прав людини, що їх дав Бог, традиційно відносить такі:

1. Право на життя. Хоча ветхозавітна частина Біблії згадує про покарання на смерть через каменування, сучасна християнська традиція ставиться до смертної кари негативно. Бог дає людям життя, Бог і відбирає.

Ніхто, крім Нього, над життям не владний, ніяка людська установа чи інституція. Цей підхід переміг у християнській Європі, сподіваємося, переможе він і в Україні. Багато років з заклякми відмовитися від абортів як насильницького позбавлення людини життя, виступає католицька церква. Православна церква вважає аборт за тяжкий гріх. Аналогічним є ставлення протестантських церков України. Близько за змистом є стурбованість представників релігійних громад, яким дозволили в останні роки відвідувати місця позбавлення волі (УВП), надзвичайно важкими умовами утримання ув'язнених. Пенітенцарна система не повинна безповоротно підірвати здоров'я, завдавати йому смертельної, непоправної шкоди (туберкульоз, СНІД тощо). Серед осіб, які ухилилися від проходження служби в українській армії, та їх батьків дослідники фіксують погляди, що в армії люди у мирний час не повинні не за своєю власною волею втрачати здоров'я і життя, адже служба в війську не є в нас справою добровільною, а небезпечних інцидентів виникає там чимало.

2. Право на працю. "Працюй у поті лиця свого!" – так настановив Господь людям. Тому право на працю і на відповідну винагороду за неї вважають священною. Однак розвал економіки в Україні створив тут значні труднощі.

3. Право на власність, на частку природних багатств країни. Власність особиста повинна охоронятися не гірше за державну або урядову, а людина має бути реальним власником своєї частки національного багатства, а не символічним власником кількох мало чого вартих акцій.

4. Свобода особи. Свобода волі, яка дана Господом для самовизначення людей між добром чи злом, реалізується у соціальній сфері у кількох напрямках. У документах світового співтовариства згадуються право самовизначення особи у виборі національності, мови, культури, право на вибір віри або невір'я. Країни з сильною ліберально-демократичною традицією підкреслюють пріоритет прав особистості над будь-якими колективними правами. Там виходять з того, що із розширенням прав класу, нації, держави, релігійної спільноти відповідно звужуються права особи. Хоча визнаються також права нації, держави, конфесії. Але всі вони, з релігійного погляду, – менша більш пізн, ніж права особистості.

5. Свобода релігії (свобода совісті). Високий рівень українського законодавства у цьому питанні визнаний у світі. Але нерозв'язані практичні проблеми тут ще існують: а) наявність міжконфесійних конфліктів, внаслідок яких люди позбавлялися можливості нормально молитися; б) недостатність храмів і молитовних приміщень як наслідок тоталітарної системи; в) практичне обмеження на здійснення свободи релігії у місцях позбавлення волі. Тут Управління виконання покарань МВС України не створило ще всією, де необхідно, людям належних умов для організації релігійних зібрань. Їх проведення цілком залежить від доброї волі начальника колонії чи загону; г) заклямки до заборони діяльності в Україні місіонерських організацій з метою зміцнити традиційні конфесії. Втручання держави в цю справу – підміна духовної активності церков.

6. Свобода пересування. На тлі позитивних зрушень існують залишки тоталітарного вселастя: а) інститут прописки; б) нечисленні, але цілком реальні штучні ускладнення на виїзд з України за релігійною мотивацією.

Навіть при виїзді з паломницькою метою (скажімо, Єрусалим, Рим, Лурд, Фатима тощо або ж в малій хаджі) потрібні туристична віза, виклик або запрошення. В деяких випадках при перетинанні кордону вимагають дозвіл МЗС.

7. Відмова від примусу до насильства. Хоча альтернативна служба проходу впроваджується у життя, задовільна юридична база щодо неї ще відсутня, судовий порядок оскарження щодо цього не визначено.

8. Повинні братися до уваги прагнення людини на особисте рішення щодо використання чи невикористання нею державних засобів реєстрації та обліку громадян – паспорта (внутрішнього), реєстраційного ідентифікаційного номера, будь-яких свідчень щодо групи крові, заховувань тощо. Демократичні країни відмовляються від внутрішнього паспорта. Введення реєстраційних номерів, на нашу думку, насторожено і хворобливо сприймається в релігійному середовищі з огляду на настрої і побоювання з приводу апокаліпсичного значення чисел особистих номерів. Примус у цьому питанні виглядатиме як сповзання до поліційної держави.

9. До прав особи органічно належить і право об'єднуватися у будь-які спільноти, зокрема й релігійно-політичні. Чи можна вважати остаточно розв'язаним питання про неприпустимість формування в Україні партій на релігійній основі? Адже такі партії утворюються для втілення політичних поглядів громадян певного віросповідання. Чи не краще контролювати такі партії за допомогою закону? Пішла ж Росія, наприклад, на реєстрацію Партії Ісламського відродження на чолі з її лідером Гейдаром Джемалем. Закон дасть змогу контролювати джерела фінансування таких об'єднань і слідкувати, аби вони не створювали позаконних воєнізованих формувань.

10. Потрібен чіткий державний контроль за світським характером освіти. Адже існують порушення цього принципу там, де провадяться у школах загальні заняття з катехизації. А там, де вони не провадяться, цього дедалі настирливіше вимагають різні конфесії. Проблема виникає там, де на уроці, який, скажімо, провадить священник УГКЦ, поруч з католіками східного обряду сидять діти православних, протестантів або ж мусульман, гудів чи невірників.

11. Справедливою є думка Д.Степовика відносно зв'язку прав людини, церкви і держави. Виходячи з того, що недотримання прав церкви є порушенням прав людини, державні достойники повинні більше дослухатися до вимог сувереного контролю над свавіллям чиновників на місцях у міжцерковних конфліктах, щодо прийнятної форми реабілітації УГКЦ та визнання прав спадкоємності УАПЦ. Разом з тим державним органам не варто загострювати міжконфесійне напруження примусовим переданням вже діючих монастирів та храмів від однієї церкви до іншої.

Поступова реалізація згаданих прав становитиме наше просування до демократичної держави, до громадянського суспільства.

МІСЦЕВЕ САМОУПРАВЛІННЯ - ОСНОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Немає, мабуть, зараз в Україні політика, який би не ратував за надання найширших прав місцевим органам самоуправління. І "праві", і "ліві", не кажучи вже про "центристів" - обома руками "за". Але, на жаль, мало хто з них реально уявляє собі, в чому це самоуправління має полягати. Поки що ж наша держава намагається одночасно мати європейське місцеве самоврядування й успадковане з імперських часів азіатське державне управління. Речі, які між собою в кожному випадку не сполучаються.

Чому ж за п'ять років незалежності нам так і не вдалося подолати очевидний парадокс? На мою думку, це відбувається тому, що самоуправління є найбільш радикальним перерозподілом як майнових, так і владних повноважень. Воно зачіпає інтереси кланової номенклатури й зрозуміло, що остання всіма засобами гальмує природний потяг громадян до розв'язання переважною більшістю своїх проблем на місцевому рівні.

Суть демократії полягає не стільки в тому, що під час виборів населення має можливість висувати й обирати своїх кандидатів. Вона полягає у підпорядкуванні народним обранцям державної машини. Вона має працювати лише під їхнім контролем.

Нова Конституція України визнає й гарантує місцеве самоуправління, право громадян, об'єднаних в територіальну громаду, самостійно вирішувати питання місцевого значення. Це означає, що державний апарат на місцях не просто не сміє втручатися в прийняття рішень місцевих органів влади, але й зобов'язаний забезпечувати їх виконання, підкорятися їм.

Сьогоднішній державний апарат генетично нездатний це зробити. Але й органи місцевого самоуправління, окрім поодиноких винятків, теж генетично не в змозі допомогти від держапаратників виконання конституційної вимоги. Виникає фатальне коло, реальний вихід на межі якого найближчим часом є велими проблематичним.

Завдання конституційної реформи - подолати цей фатум, створити нову владну вертикаль. Гадаю, що використати для цього можна й чинний механізм управління.

Існує два діаметрально протилежні проекти Закону про місцеве самоврядування. Один - від Верховної Ради, інший від робочої групи комісії з питань правової політики й судівсько-правової реформи. Розходження полягають щодо принципово різних підходів до взаємовідносин між місцевим самоуправлінням й державними адміністраціями. Останній, як вже зазначав, не божається ризикувати, надаючи містам більших повноважень в господарській сфері, й хотіли б і надалі тримати їх під суворим контролем. Більше того, останнім часом окреслилася тенденція перекладання верховною владою відповідальності за власні помилки на голови місцевого самоуправління, яке за існуючими правилами гри просто не має повноважень, щоб ці помилки виправити.

Давайте поглянемо на цю проблему з іншого боку. Важливо не те, хто किє рує, а як це робиться. Сучасний стан принизливої бідності більшості населення країни доводить: нинішнє управління малоефективне. В той же час міста України сьогодні мають потенціал для економічного піднесення. Саме в містах нагромаджено критичну масу приватизованої власності, тут зосереджено значні інтелектуальні ресурси. Їх творче сполучення плюс права місцевої влади оперативного розв'язувати нагальні майнові проблеми - ось той вахляк, за допомогою якого економіка і суспільство зможуть вийти із стану стагнації.

Влада - це завжди відповідальність. Виступаючи за зосередження господарських повноважень на базовому рівні - рівні населених пунктів, я усвідомлюю, що відповідальність їхніх управлінь, а значить, і моя власна, набаватиме збільшиться. Ми відповідаємо перш за все перед нашими громадянами й вид їх благополуччя залежатиме доля і кар'єра кожного апаратчика місцевої влади. Так, до речі, відбувається в усіх цивілізованих демократичних країнах, де місцеве самоуправлінняськи структури контролюються лише судовою владою. Як свідчить досвід, цього абсолютно достатньо.

Дієве самоуправління, як і демократію взагалі не можна ввести президентським указом. Їх потрібно дбайливо доглядати й вирощувати. Неможливо відмірити дозу самоуправління на кожний день реформи, які триватимуть багато років. Неможливо також прийняти "добрі закони", що регулюють процес, якого досі немає.

Івсен, що змінити ситуацію на краще, а отже гармонізувати взаємини демократичних інститутів з державною владою, можна лише чітко виконуючи положення нової Конституції. Кожна спроба перекурити демократичну сутність конституційних норм повинна жорстоко зупинятися головним гарантом Конституції - Президентом. Останнім часом з його боку такі кроки стають дедалі рішучішими.

Інша можливість передати на місця необхідну кількість владних повноважень - чергова виборча кампанія до Верховної Ради, яка щодня розпочалася. За п'ять років незалежності громадяни України мали навчитися відірвати реальних політиків демократичної орієнтації від лукавих популістів. Обійняками зараз нічого не проведеш. Кожен кандидат в депутати вже зараз повинен конкретними справами доводити, що він гідний високого мандата. Ставлення до місцевого самоуправління має стати тим лакмусовим папірцем, який визначатиме справжнє обличчя кожного претендента на місце в парламенті.

Держава має наразі розпочати виконання своєї головної функції - забезпечувати народові громадянські та людські права. Найкоротший шлях до цього лежить через дієве місцеве самоврядування. Воно дасть змогу найширшим масам включитися в державне будівництво, відчувати себе справжніми громадянами, членами політичної нації. Тільки через місцеве самоуправління ми прийдемо до громадянського суспільства, зможемо створити "середній клас", виробимо дієві механізми контролю за діяльністю державної адміністрації. Це означатиме, що наша країна стала не на словах, а наспраді країною демократичною.

ІНТЕРЕСИ ДЕРЖАВИ ТА ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ПОЗИТИВНОГО РОЗВИТКУ

Серед головних проблем, які нині постали в Україні і з якими зіткнулися інші молоді демократії, – є проблема міри у відтворенні інститутів держави. Такою мірою виступає гуманізм, тобто ступінь духовності розвитку суспільства. До того ж, не абстрактний гуманізм і не абстрактна духовність, а доцільна міра цих цінностей.

Залишивши поза поглибленим аналізом проблему того, що говорити про "доцільний гуманізм" та "співміру духовність" – це означає певною мірою їх відкидати. Дослідимо лише таку парадигму: духовність виступає мірою доцільного розвитку інституту держави, але мірою самої духовності є умови безпечного розвитку суспільства.

Головною проблемою, що непокоїть співтовариство людей в усьому світі і, насамперед, політичне співтовариство, є ідентифікація справжніх цінностей суспільного розвитку взагалі та за конкретний відтинок часу, зокрема. Тобто, тих факторів, орієнтація на які дає змогу якнайкраще віднаходити можливості оптимальної реалізації духовних потреб суспільства і людини. А разом з тим, розв'язувати питання про доцільні інститути та форми суспільного розвитку, зокрема про ставлення до найважливішого з них – держави

Держава виникла і розвивається як інститут репрезентації та захисту інтересів однієї частини суспільства від іншої. Тривалий час вона максимально ефективно представляла інтереси розвитку через удосконалення та посилення своїх інститутів:

- ідеї конфронтації;
- збройних сил;
- партійної основи політичної системи;
- кордонів;
- громадянства.

Увесь цей потенціал, що шліфувався історично, ефективно спрямований на протистояння в інтересах розвитку. Таким чином, держава відбиває інтереси суспільства не взагалі, а відносні інтереси переваги однієї частини суспільства перед іншою. Тобто інтереси розвитку не суспільства в цілому, а окремих його частин за рахунок інших.

Розвиток у цьому разі відбувається шляхом протидії різних частин суспільства одна одній та їх обопільного зацікавлення приборкати сторону, що протистоїть, означаючи просте досягнення переваги військово-економічних можливостей. При цьому війна та збройне, за допомогою агресії, відкидання противника у його розвитку назад виступають приватним випадком розвитку і є законним, виходячи із випередження як критерію розвитку. Таким чином, розвивається означало випередити протилежну сторону, що можна було зробити двома шляхами: самому вирватися вперед або відкинути противника назад. Друге, тобто агресія, і трапляється, коли одна із сторін вичерпувала можливості власного випереджувального розвитку, використовуючи накопичений потенціал сили і намагаючись не дати противнику вийти вперед.

Обзброєння та військово-промисловий комплекс узагалі були засобом реалізації інтересів розвитку, та їхня роль у цій якості була об'єктивно доцільною.

Таким чином, міру духовності було обмежено рамками кожної окремої держави, і вона визначалась формулою: гуманність відносно співгромадян та негуманність до громадян інших держав.

Така обопільна зацікавленість у приборканні гуманності та розвитку, що сконцентрована і виражається державою, становить психологічний, політичний та матеріальний потенціал протидії розвитку самої людини по обидва боки конфлікту, тобто по обидва боки державних кордонів. Таким чином, держава історично накопичувала потенціал протидії духовному розвитку людини, а значить і людства. Кожен із її інститутів удосконалювався у максимально ефективному обмеженні можливостей духовного розвитку людини.

Інтереси розвитку є інтересами безпеки. Інтереси безпеки держави завжди були спрямовані проти інтересів безпеки інших держав і реалізувались лише за їхній рахунок. Такий характер безпеки визначала її основа, яку становив потенціал сили. Унаслідок цього формувалась не сама зацікавленість щодо прогресу, а проста перевага рівня військово-економічного розвитку. Функціонально війни та економічний прогрес виступали в однакових ролях у контексті інтересів безпечного розвитку.

Це протиріччя виступає як головний розвиток державно структурованого суспільства: зацікавлення у своєму розвитку і водночас у приборканні розвитку протилежної сторони, що, у кінцевому підсумку, гальмувало і рівень власного розвитку, як загальний рівень суспільного розвитку, як матеріального, так і гуманітарного, духовного її змісту. Гуманність відносно себе завжди була зворотним боком негуманності відносно інших і навіяки.

Гуманність у цьому разі виступає як синонім егоїзму – власного, групового, державного. Розвиток людини відбувався на основі розв'язання конфлікту поміж його зацікавленням у розвитку своїх здібностей (оскільки поза цим неможливий економічний прогрес) та їх приборканням, спрямованістю проти інтересів безпеки інших людей, інших держав, а значить, проти самої людини.

Людина користувалась наслідками прогресу, не перебуваючи у центрі її інтересів. Головний результат прогресу для неї виступав не у вигляді росту власної духовності, а як підвищення матеріального рівня існування. Інтереси вдосконалення гуманістичних якостей людини (що її визначає людину, як таку) реалізувались тією мірою, якою вони не суперечили інтересам накопичення власності. Тому держава, як форма організації суспільного розвитку, відбиває інтереси накопичення власності як своєї головної функції, а не інтереси розвитку людини з точки зору її духовних якостей, і, більш того, їм протистоїть.

Але після того, коли сила, як засіб реалізації інтересів розвитку, вичерпала себе, перетворившись на свою протилежність, конфлікт власності, а разом з ним і інститут держави як його форма, вичерпав свої можливості бути основним конфліктом, що розвиває (тобто, конфліктом безпеки), для суспільства, хоч і далі існує. Інтереси розвитку виходять на наддержавний рівень і стають інтересами духовних якостей людини, бо

від них, від ступеню його гуманності до інших (а не лише до себе, як це було до цього часу) залежить можливість його виживання, тобто протистояння загрози винищення з боку першої (накопичений державами потенціал винищення) та інших глобальних загроз.

Носієм інтересів безпеки стає сама людина і все суспільство, як єдине ціле. Усі форми, що його розділяють, у принципі суперечать цим інтересам і містять загрозу інтересам безпеки. Держава, як основна форма суспільного поділу, дестабілізує інтереси безпеки розвитку, оскільки стимулює існування сфери поділених інтересів, а складова частина – потенціал сили – є фактором глобальної загрози. Цим визначаються зміни у структурі міжнародного європейського та міжнародного життя.

Ця концепція не має нічого спільного з анархістськими історичними поглядами на державу. Вона розглядає конкретні зміни у галузі пріоритетів у сфері інтересів безпеки у контексті позитивного суспільного розвитку. Більш того, на противагу їм, про що свідчить наведена вище аргументація на користь функціональної ролі держави у минулому і зараз, як форми розвитку, але позитивний потенціал якої багато в чому себе вичерпав. Держав класичного виду з розвинутими на колишньому рівні усіма вищепереліченими інститутами у Європі практично не існує. Тенденції редукування ролі держави в інтересах розвитку спостерігаються практично у всіх частинах світу.

Ці зміни відбулися багато в чому завдяки девальвації можливостей воєнної сили у розв'язанні головних проблем розвитку. Як найгостріші сьогодні, до них належать: катастрофічне погіршення екологічної ситуації; загроза енергетичного голоду та пов'язана з ним проблема перебудови світових енергокомунікацій; драматичне зростання міграційного пресингу; небезпека потрапляння ядерної, хімічної, біотехнологічної зброї до рук терористів або тих держав, що не визнають сучасних правил безпечного розвитку. Сюди ж належать політично найостріша проблема, позитивна для розвитку сублімації всього колективного військового потенціалу у його індуїдно-психологічний та військово-технічний інструмент.

Нові умови формують ситуаційний підхід у політиці, що синтезує інтереси всіх його учасників. Дві головні перешкоди лежать на його шляху:

- захоплення роллю військових аспектів безпеки (розвитку);
- негативне ставлення до викликів.

Нова філософія у політиці зводиться до кількох простих, але принципово нових парадигм:

- орієнтація на майбутнє, а не на минуле;
- розгляд проблем (викликів), як можливостей, а не лише як загроз;
- свідоме акцентування уваги на проблемах, які об'єднують співтовариства з тим, щоб підкреслити і диференціювати проблеми, які їх розділяють; у цьому зв'язку значно редукованим є сприйняття військових проблем порівняно з їхньою колишньою роллю у розвитку суспільства; це призводить до редукування оцінки ролі держави, як інституту розвитку;
- усвідомлення того, що активність у невоєнних напрямках політики безпеки (наприклад, у енергозабезпеченні, інформаційних системах і технологіях, розв'язання проблем міграції) набагато ефективніша, оскільки розв'язує поряд із самою проблемою безпеки проблему підвищення добробуту і якості життя.

Зниження ролі сили для розвитку має універсальний, критеріальний характер. Це універсальний фактор та критерій початку вдосконалення особистих духовних, внутрішніх можливостей людини. Енергія протистояння стає спрямованою до позасуспільної сфери, формуючи потребу суспільної єдності, яка відкидає усіляку конфронтацію та егоїзм в будь-яких формах, як таких, що суперечать інтересам розвитку (безпеки). Серед них і основну форму суспільного егоїзму, яким є держава.

Розвиток суспільства відтоді перебуває у безпосередній залежності від розвитку гуманістичних якостей людини, тобто гуманного ставлення на рівні способу життя, політики, психології та мислення до будь-яких соціумів. Міра гуманізму та духовності стає критерієм безпечного розвитку.

В. ВОЙНАЛОВИЧ (Київ)

ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВЗАЄМИН

Характерною рисою сучасного стану українського суспільства, що перебуває в стадії глибокої економічної, політичної і духовної кризи, є дедалі зростаючі темпи втрати майже всіма верствами населення соціального оптимізму, посилення песимістичних настроїв і, як результат – високий ступінь деморалізованості та психологічної анемії. Усвідомлення своєї соціальної незатребуваності призвело до відчуженості людей від суспільства і системи діючих в ньому суспільних відносин. За даними соціологічного опитування, проведеного у травні 1996 р., лише 11% дорослого населення загалом задоволені своїм становищем, що говорить про їх певну самоідентифікацію із суспільством та процесами, що в ньому відбуваються. Подібний результат породжує досить значні сумніви щодо наявності в структурі суспільства достатньо двох соціальних груп, які б стали носіями ідеології демократичного творення та безпосередніми учасниками цього процесу.

Разом з тим, за умов відсутності загальновиголошеної системи моральних і духовних цінностей чи не єдиним вагомим чинником, регулюючим норми поведінки і діяльності людини, виступають сьогодні релігійно-церковні інституції. Богословське осмислення сучасних глобальних проблем базується на визнанні їх загальнолюдського характеру та потреби колективних зусиль для їх вирішення, відображає прагнення ієрархії церков втягнути віруючих до активного соціального служіння та пошуку нових орієнтирів і цінностей, що відповідали б реаліям життя. Не випадково, така апеляція до особистісного фактора викликає особливу довіру з боку громадян, їх готовність сприяти діяльності релігійних організацій. З огляду на це цікавими є результати загальноукраїнського опитування, проведеного у травні 1996 р. Інститутом соціології НАН України за участю Фонду "Демократичні ініціативи" та фірми СоцГел-Анап. Так, лише 34,8% опитаних заперечили свою належність до тієї чи іншої релігійної конфесії. Досить високий рівень довіри висловили вони "Богові" (3,86) та

"Церква і духовенству" (3,03), яка за середнім балом поступається лише довірі "Сім'ї та родичам" (4,57) і "Самому собі" (4,61). Найвищим показником (3,3) позначена участь опитаних в релігійних організаціях та церковних громадах на відміну від їх членства в інших громадських чи політичних організаціях (Політичний портрет України. // Бюлетень Фонду "Демократичні ініціативи". – 1996 – Ч. 17. – С. 77, 76, 92).

Активне звернення до релігії українського соціуму, поряд з іншими факторами, обумовили інтенсивний розвиток церковних структур, суттєве розширення конфесійного простору та віросповідного спектру. Згідно з офіційними даними Держкомітету у справах релігій, 65 різних церков, релігійних спільнот і течій в Україні на початку 1996 р. репрезентували 17,5 тис. офіційно записаних релігійних громад, з-поміж яких 52% створені православними, 24% – різними течіями протестантизму, 17,4% – греко-католиками, близько 4% – римо-католиками, майже 1% – мусульманами та близько 2% – іншими релігійними конфесіями (Єленський В. Скільки релігій в Україні? // Людина і світ. – 1996. – №6. – С. 2,3).

Таким чином, зміни на теренах релігійного життя виявилися як не найістотнішими порівняно з іншими сферами життєдіяльності суспільства. Вони не лише засвідчують зростаючу привабливість моральних засад богослов'я, але й, водночас, стверджують усвідомлення існуючих релігійно-церковних інституцій як важливого інтегруючого соціального, етнічного і духовного чинника. Поза сумнівом, повною мірою реалізували свої потенційні можливості в такому плані вони зможуть лише за умови поступової гармонізації державно-церковних стосунків та забезпечення їх правової бази.

Важливою віхою на шляху врегулювання взаємин держави і Церкви мало прийняття Верховною Радою України у червні 1996 р. нової Конституції, в основу якої покладено основоположні демократичні принципи щодо релігії, Церкви та віруючих: рівність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії; рівність релігій перед законом; відокремленість Церкви і релігійних організацій від держави, а школи від Церкви. Принциповим, на наш погляд, є прийняття конституційної норми, згідно з якою "жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова" (ст. 35, ч. 3). Тим самим, остаточно знято питання про можливість і доцільність "одержавлення" релігії, створення єдиної (власне державної) Церкви, надання привілейованого статусу окремим релігійним організаціям. Очевидно, що такі спроби, які впродовж останніх років ініціювалися певними церковними і політичними колами, в умовах поліетнічного та полконфесійного суспільства, були не лише нереальними, але й небезпечними.

Погоджуючись з думкою фахівців, що Конституція України в частині встановлення релігійних прав і свобод загалом відповідає світовим стандартам і положенням визнаних нею міжнародних документів, все ж вважаємо передчасним говорити про остаточну визначеність принципових засад державної релігійної політики. Гадаємо, що українська модель державно-церковних взаємин має віднайти свою конкретизацію в спеціально прийнятих законах. Тим більше, що діючий Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації", прийнятий за специфічних соціально-політичних умов у квітні 1991 р., незважаючи на його важливе

значення у справі нормалізації державно-церковних стосунків, не відповідає назрілим потребам, носить дещо декларативний характер і не розрахований на практичне застосування. Чому, наприклад, варту заувага чинного Закону про те, що держава покладає на себе обов'язок "подолання негативних наслідків державної політики відносно релігії і церкви", які передалися у спадок від попередніх десятиліть? Адже легалізація діяльності примусово вилучених з полконфесійного простору ряди церков і релігійних течій, засудження відвертого адміністрування та численних репресивних заходів далеко не вичерплює державної повинності на користь Церкви по відшкодуванню нанесених їй за часів радянського тоталітарного режиму значних моральних та матеріальних збитків. Виглядають цілком незрозумілими і неприпустими зволікання влади з офіційною реабілітацією Української греко-католицької церкви та визнанням необгрінтованості, винесених їй в свій час звинувачень. Фактично ігноруються державою і вирішення питань про повернення церковним інституціям раніше вилученого від них майна, встановлення пільгового оподаткування прибутків церков з огляду на їхню благодійницьку діяльність, доцільність фінансової підтримки чи кредитування їх добровільних соціально значимих проєктів.

Причиною таких явищ є не лише скруте соціально-економічне становище держави, а й панування абсолютно неприйнятної сьогодні ідеології державно-церковних стосунків як таких, що базуються лише на дотриманні нейтралітету держави щодо Церкви, невтручання у її внутрішні справи та визнання автономії і самостійності в належних сферах життєдіяльності. Водночас, вона не заперечує доцільності активного використання духовного і матеріального потенціалу церковних інституцій в реалізації важливих, з точки зору державних інтересів, соціальних і політичних програм. Таке розуміння суті державно-церковних взаємин, на наш погляд, страждає однозначним підходом, виключає можливість усвідомлення держави і Церкви як рівноправних суб'єктів та партнерів у процесі їхніх взаємин. Враховуючи зазначене, цілком закономірним видається нам те, що в Основному законі України говориться про відокремлення Церкви і релігійних організацій... від держави, а не про відокремлення Церкви... і держави.

Серед пріоритетних напрямів вдосконалення законодавства про свободу віросповідання має бути і забезпечення за державою реальних можливостей сприяти розв'язанню міжконфесійних протиріч, що виступають сьогодні досить суттєвим дестабілізуючим чинником і джерелом постійної напруги в суспільстві. Цілком відстоюючи думку, що подолання суперечок на релігійному ґрунті є, в першу чергу, справою самих церков, зауважимо, що нишій конфліктогенний стан міжконфесійних відносин не дозволяє покладатися лише на мудрість ієрархів, зважене проповідницьке слово священників та терпіння мирян. Вони потребують також особливої уваги державних органів, насамперед законотворчих заходів, спільних та скоординованих дій авторитетних політичних і релігійних діячів, компетентних науковців.

Досить актуально виглядає посередницька роль держави у створенні постійно діючих організаційних структур, покликаних сприяти діалогу і зближенню всіх українських церков, об'єднанню різних гілок українського

православ'я. Ідея українського екуменізму, мета і завдання якого цілком відповідають загальнодержавним інтересам, може відтілюватися через періодично скликувані всеукраїнські екуменічні конгреси, постійно діючі конференції, симпозиуми, "круглі столи" релігійних діячів всіх конфесій, участь їхніх представників в Українському Біблійному Товаристві, спільних богослужіннях тощо. Помітну роль в цьому можуть відіграти і засоби масової інформації. Проте аналіз змісту передач українського телебачення на релігійну тематику виявив зовсім невтішний факт: лише 17,5% їх позначено загальнохристиянською спрямованістю. Решта ж ефірного часу розподіляється за конфесійною ознакою, до того ж далеко непропорційно до симпатій населення певній релігії, а залежно від активності та фінансових можливостей тієї чи іншої спільноти в Україні. Так, 61% усього релігійного телемовлення припадає на протестантів переважно західного походження; 11,5% – на православні церкви України; 10% – на релігійні громади етнічних меншин, головним чином мусульман та іудеїв (Мірошніченко С. Релігія в українському телесвіті // *Людина і світ*. – 1996. – №9. – С. 32).

Не менш важливим полем діяльності державних органів у релігійній сфері має стати максимально можливе узгодження загальнодержавних та регіональних інтересів у питаннях формування конфесійного простору України. Адже інтереси політичних еліт центру і регіонів відносно релігійного життя, як показує досвід останніх років, не лише не співпадають, але й нерідко вступають у суттєві протиріччя. Блокування місцевих владних структур із домінуючою в регіоні релігійною організацією, зрештою, призводить до політизації останньої, встановлення її впровадженню монополії і прихованого чи відвертого тиску на прихильників інших конфесій.

Формування такого роду "державно-регіональних" церков суперечить загальнодержавним інтересам і не сприяє збереженню суспільно-політичної стабільності як в регіонах, так і в країні відомо.

Згадане далеко не повною мірою відображає досить широкий спектр проблем, вирішення яких можливе лише за спільної участі держави та конючих в Україні релігійних інституцій. Основою такого співробітництва, за загальним визнанням, мають стати як діючі законодавчі та нормативні акти, так і спеціально розроблений проєкт програми державної політики у сфері релігійного життя. Розробка такої програми з перспективою, він має передбачати не лише максимальну участь церков у розвитку добросовісної діяльності, в оздоровленні духовного і морального стану суспільства, але й її конкретну державну підтримку.

Ф. РУДИЧ (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНУ ДОКТРИНУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

У контексті проблеми демократії і державності, яка обговорюється на конференції, хотів би висловити деякі міркування з приводу політико-ідеологічної доктрини державотворення в сучасній Україні.

Дискусія, що точилася навколо цієї проблеми – яка не стихає і зараз – виокремилася, принаймні, дві точки зору.

Прихильники однієї із них вважають, що "оптимальною формою організації буття нації на сучасному етапі може бути тільки національна держава". Була спроба теоретично обґрунтувати цю концепцію у вигляді "наукового націоналізму". На наш погляд, "науковий націоналізм" як провідна категорія концепції державотворення ні в теоретичному, і, що особливо небезпечно, в практичному плані, не може бути застосована.

В основу націоналістичної політики, як відомо, покладено ідею національної виключності, яка спрямована на те, щоб перетворити природні остремління людей відповідної національності (зберігати і розвивати свою мову, історію, культуру, звичаї, віру, традиції) в націоналістичні потворства, в ненависть до інших, у вимогу виключних прав і становища лише для даної нації. Ця ідея в абсолютизованому вигляді постає в категоріальному ряді так: націоналізм – шовінізм – фашизм – расизм. Здійснення цих принципів на практиці призвело до страждань і фізичного знищення багатьох людей під час війни і після неї, є головною причиною збройних міжнаціональних конфліктів в наш час. Як показала дискусія, нинішні прихильники націоналізму прагнуть відмежуватися від теорії і практики інтегрального націоналізму довоєнних і післявоєнних часів. До цього слід додати, що навіть західні експерти, які позитивно оцінюють націоналізм як фактор, що сприяв зламу тоталітарного режиму, доходять висновку, що орієнтація на націоналізм загрожуватиме незчисленними бідами для світу в цілому, для Європи зокрема, для Східної Європи, що нестабільно модернізується, особливо".

Слід підкреслити, безперечно національна ідея – національно-етичний погляд на минуле, сучасне і майбутнє України – має бути повною мірою врахована в політико-ідеологічній доктрині державотворення. І все ж абсолютизація її напевно чи призведе до соціально-політичної стабільності. Таке суспільство, як стверджує досвід, як правило, потрясатимуть національні конфлікти, постійно виникатимуть такі вибухонобезпечні проблеми, як питання про кордони, про ставлення до етнічнонаціональних меншин. І громадянська війна в Югославії, відлуння якої ніяк не затихає, ставлення до російськомовного населення в державах Балтії переконливо це підтверджують.

Прихильники іншої точки зору вважають, що пріоритет у державотворенні має належати громадянсько-правовій ідеї. В Україні суб'єктом права на самовизначення проголошується не нація, яка дала назву країні, а її народ загалом, тобто не етнічна спільність, а політичне громадянське суспільство. За громадянським принципом, який знайшов відображення в новій Конституції України, нині формуються владні структури, здійснюється адміністративне та військове будівництво.

Здійснюючи державотворчий процес, слід мати на увазі радикальний характер змін, які відбуваються в сучасній Україні. Перехід від командної економіки до ринкового господарства, від авторитарно-тоталітарної сі-

* Павлюк С. Кіст Р. Конституція України – національний колорит // *Голос України*. – 1993. – 5 січня.

* Утін А. Национализм и будущее человечества // *Свободная мысль*. – 1995. – С. 83.

теми до демократичної правової соціальної держави обумовлює необхідність відповідної політичної культури населення, формування масового менталітету, адекватного ринковій економіці і плюралістичній демократії. І якщо європейська політологічна думка орієнтує громадян на дотримання своїх зобов'язань і прояв поваги до держави та її законів, в американська політологія на перший план висуває інтереси особи, її уміння вирішувати свої життєві проблеми в цивілізованому співробітництві з іншими людьми, то в Україні на перехідному етапі її розвитку слід враховувати як запити окремої особи, так і інтереси держави, яка визначає новий незвичний для неї статус.

Повертаючись до питання про національну ідею, слід виходити із того, що ця ідея має бути універсальною загальноприйнятною для усіх громадян України. Підкреслимо: така ідея має бути, нами не подляється точка зору про недоцільність національної ідеї.

Як відомо, кожна держава, її народ прагне сформувати ідею, притаманну і підтримувати її громадянами⁴. Як правило, національні ідеї віддзеркалювались в двох-трьох ключових словах: "американська мрія", яка визначає Америку як суспільство рівних можливостей з притаманним йому індивідуалізмом і динамізмом, "величність Франції", яка імпонувала власній гідності цього народу. Росія також мала національні ідеї, чи такі, які вважалися національними: "Москва – третій Рим", "Православ'я. Самодержавність. Народність.", "Комунізм – світле майбутнє всього людства".

Полеміка, яка розгорнулася навколо проблеми утвердження національної ідеї, засвідчує не тільки її актуальність, але й складність. Слід погодитись з академіком П.П.Толочком, що національна ідея – це не тільки етнічна категорія, а державно-політична⁵. Для національної ідеї, яка була б спроможна консолідувати весь народ України на надзусилля в будівництві незалежної держави нового суспільного устрою, потрібна політична нація, яка в Україні складається із українців, росіян, білорусів, румун, угорців, євреїв, кримських татар і інших етнічних груп. Українці як корінне населення дають назву країні, українська мова визначається державною. Така нація повинна і може скластися лише на загальноцивілізованих принципах громадянського суспільства. І лише політичній нації під силу вивести із кризи національну економіку, науку, освіту, культуру, підняти на рівень державної українську мову, сприяти розвитку мов інших етнічних груп, об'єктивно висвітлювати героїчну і трагічну історію українського народу, позбутися відчуття меншовартості, уявлення про підневільний, страждальний народ, яке все це нас супроводжує.

Слід погодитись з твердженням, що національна ідея – це не ідеологія у вузькому значенні слова, а проєкт спільного життя громадян даної держави⁶. Національна ідея є те, до чого покликана нація відповідно до своїх задатків та можливостей. І щоб визначити таку ідею, необхідно створити наукові школи, з'єднати їх з комп'ютерними технологіями, які б дозволи-

ли внести кількісний аналіз в області ідейних пошуків, засобами масової інформації, які б формували у свідомості громадян мобілізуючу національну ідею.

Зрозуміло, що на це підуть роки. Але уже сьогодні слід вирішувати життєві реальні проблеми, які б сприяли покращенню життя співвітчизників.

Як уявляється, одним із напрямів, по якому має йти визначення національної ідеї, може бути ідея соціального партнерства, яка забезпечує поступове зняття відносин відчуження в суспільстві, визначає рівновагу між демократичними інститутами і соціальною владою, плануванням і ринком, різноманітними формами власності, економічною ефективністю і соціальною справедливістю.

Очевидним стає той факт, що організм сучасного суспільства не обійдеться без відповідного мінімуму соціальності – контроль над ринком, соціальний захист, перерозподільчі процеси, які вимагають демократичного регулювання і самоуправління. Капіталізм вживає тільки дякуючи постійним щепленням самому собі соціалізму: пенсії, медичне страхування, допомога по безробіттю, соціальні програми – все це соціальні елементи, якими купують бідних, щоб вони не займали багатих.

Про продуктивність ідеї соціального партнерства свідчить і досвід західноєвропейських країн, де цей демократичний інститут функціонує багато років. Соціальна злагода і економічна стабільність неможливі без ефективного налагодженої взаємодії тих, хто дає роботу, і тих, хто отримує її, профспілок і владних структур і їх спільних зусиль, спрямованих на визначення і здійснення економічної політики, яка б забезпечила поєднання індивідуальних, колективних і соціальних інтересів громадян.

V. ЯКУШИК (Київ)

ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (спроба комплексної типологізації)

В основі типологій політичних партій може лежати багато різних критеріїв, вибір яких залежить від пізнавальних та інтерпретаційних цілей дослідника і від того, що розглядається як важлива, суттєва ознака об'єкта дослідження, на базі якої будується класифікація¹.

Для створення комплексної типології політичних партій доцільно згрупувати головні критерії їх класифікації у п'ять блоків:

I. Соціальна база партії.

II. Специфіка генези (процесу виникнення), організаційних принципів та структури партії.

III. Особливості системи здійснюваних партією функцій.

IV. Місце партії в суспільстві.

¹ Детальніше про загальнотеоретичні проблеми типологізації суспільно-політичних структур див.: Якушик В.М. Проблеми теорії типологізації суспільного розвитку й держави // Політологічне читання. – 1992. – №3. – С. 3-17.

⁴ Толочко П. Имеет ли Украина национальную идею // Новости. – 1995. – 20 октября.

⁵ Гуревич А. Средство передвижения в будущее. Национальная идея должна быть создана на компьютерах и внедрена с помощью телевизоров // День. 1997. – 13 февраля.

V. Характер впливу партії на суспільні процеси.

Узагальнюючи та уточнюючи існуючі наукові підходи до класифікації політичних партій², можна запропонувати певну систематизацію типологій політичних партій (безвідносно до специфіки конкретних країн).

I. Особливості соціальної бази політичних партій служать основою для виведення такої групи класифікацій:

1.1. Специфіка встановлюваних та реалізовуваних на практиці деякими політичними партіями обмежень на членство в них обумовлює класифікацію цих організацій на такі, що об'єднують своїх членів за критерієм їх належності до певного роду страти чи групи суспільства:

- а) етнічної, расової;
- б) регіональної, регіонально-культурної чи земляцької;
- в) сатевої групи (зокрема, існують жіночі партії) або групи так званої "сексуальної орієнтації";
- г) вікової групи (наприклад, можуть існувати молодіжні партії та партії пенсіонерів);
- д) групи, представники якої характеризуються спільними особливостями стану свого здоров'я (зокрема інваліди різних категорій, а також тих хто посто чи іншою мірою постраждав від наслідків радіації тощо);
- е) професійної групи;
- є) соціального класу або його верстви тощо.

Схожою на цю може виглядати класифікація, в основі якої лежить критерій переважання серед членів партії представників тієї чи іншої соціальної страти чи групи. Проте за своїм змістом це різні типології, тому що одна справа – встановлювати для прийому у члени партії п чи інші обмеження соціального характеру, а зовсім інша – об'єктивно стикатися з фактом переважання у лавах організації представників певної страти чи групи суспільства.

1.2. На підставі наявності та характеру зафіксованих у статутних документах і реалізовуваних на практиці обмежень, національно-етнічного характеру на членство в організації або на базі фактичного переважання серед її членів представників певних етнічних груп виділяються партії, що представляють:

- а) національні меншини;
- б) основні етнічні групи;
- в) людей безвідносно до їх етнічної належності.

1.3. На базі особливостей громадянства своїх членів слід розрізняти партії, що об'єднують:

- а) лише громадян даної держави;
- б) лише іноземців (загалом будь-яких іноземців або тільки вихідців з певної країни чи з конкретного регіону);
- в) людей безвідносно до їх громадянства.

1.4. Якщо стояти на позиціях класового підходу до аналізу суспільних явищ, можна виокремити такі типи партій:

а) класові (тобто партії певних соціальних класів, наприклад, буржуазії, робітничого класу, селянства тощо);

б) партії тих чи інших прошарків конкретних класів (приміром, великої, середньої або дрібної буржуазії);

в) партії маргінальних верств суспільства (люмпенів);

г) міжкласові.

1.5. Залежно від історичної ролі та перспектив тих соціальних груп, на які спираються політичні партії, ці організації можуть оцінюватися як такі, що репрезентують конкретні:

- а) основні соціальні класи;
- б) неосновні ("проміжні", а також поступово зникаючі) класи й соціальні групи.

1.6. Специфіка офіційної та (або) фактичної соціально-політичної ідеології партій дає підстави для їх класифікації на:

- а) анархічні;
- б) комуністичні (ортодоксально-комуністичні та демократичні комуністичні);
- в) соціалістичні (революційно-соціалістичні та соціал-реформістські);
- г) ліберальні;
- д) консервативні;
- е) традиціоналістські;
- є) фашистські тощо.

1.7. З урахуванням ставлення політичних партій до релігії та свободи думки слід розрізняти серед них:

а) релігійні – ті, що будуються на засадах релігійних цінностей (серед таких організацій є як ідейно толерантні, так і фундаменталістські – фанатично налаштовані партії, які можуть зустрічатися серед представників будь-яких конфесій);

б) атеїстичні – ті, що відверто й однозначно відкидають релігію (вони також можуть бути як толерантними щодо представників протилежних світоглядних поглядів, так і воєнно-атеїстичними – такими, що ведуть активну боротьбу проти будь-якої релігії);

в) світські – такі, що вважають проблему ставлення до релігії не політичною, а приватною справою кожної окремої людини і що це загальносвітське питання не повинно входити до сфери політичної платформи даної організації.

Слід зауважити, що деякі з політичних партій, які в своїй назві мають посилаання на певну релігію (наприклад, ряд християнсько-демократичних партій), насправді можуть не бути суто релігійними (клерикальними), а дотримуватися принципів функціонування світської партії (і тим більше, принципів світської політичної системи). бо такі партії лише апелюють до тих загальнолюдських (на їхній погляд) компонентів всієї системи цінностей тієї чи іншої релігії, які сприймаються не лише широко віруючими, але й агностиками та атеїстами. Таким чином, недоречно отождествлювати подібні партії з ортодоксально-релігійними клерикальними політичними партіями, які ідейно та організаційно тісно пов'язані з певними церквами (конфесіями).

1.8. За загальною чисельністю своїх членів політичні партії можуть характеризуватися як:

² Білоус А. Політичні об'єднання України. – К., 1993. – С. 329-330). Марченко М.Н. Буржуазні політичні партії. (Соціально-філософський аналіз). – М., 1987. – С. 69-87; Основы теории политической системы. – М., 1985. – С. 62-69; Політичні партії України. – К., 1996. – С. 16-26; Явущий В.М. Государство переходного типа (вопросы теории). – К., 1991. – С. 174-179.

- а) малочисельні;
- б) масові (зі значною кількістю членів).

При цьому слід звернути увагу на те, що належність партії до першої чи другої категорії в межах цієї класифікації не завжди прямо відповідає конкретному виду партії за їх класифікацією на впливові та невливові, яка наводиться у IV блоці типології. Малочисельні політичні організації іноді можуть бути дуже впливовими, і навпаки – певні масові організації (особливо в країнах з великим населенням) можуть бути не дуже впливовими у суспільстві в цілому.

Взагалі ж, при проведенні комплексної класифікації політичних партій, виходячи із особливостей їх соціальної бази, необхідно брати до уваги такі аспекти:

- а) хто (які страти) входить до складу партії та на кого вона спирається у своїй діяльності;
- б) з якими stratami (соціальними колами та групами) пов'язані керівники партії;
- в) які stratи (соціальні кола та групи) мають найбільшу користь від її діяльності.

II. Специфіка генези (процесу виникнення), організаційних принципів та структури політичних партій дозволяє запропонувати такі типології:

2.1. Фактичний характер конкретних партій як суспільно-політичних інституцій дає підстави для їх класифікації на такі, що є за своєю природою:

- а) суто політичними партіями;
- б) державними органами (одержавленими квазіпартіями);
- в) профспілками та іншими видами фахових об'єднань;
- г) молодіжними організаціями;
- д) жіночими організаціями;
- е) культурно-освітніми організаціями;
- є) господарськими (комерційними) підприємствами або їх підрозділами;
- ж) любительськими спілками та клубами за інтересами;
- з) об'єднаннями товаришів по школі, вузу, службі тощо або земляків;
- и) клановими, родовими та племенними об'єднаннями;
- і) тими чи іншими різновидами кримінальних та напівкримінальних угруповань;

- і) ситуативними об'єднаннями тощо.

2.2. Критерій організаційно-функціональної незалежності, дозволяє окремими типами партій вважати:

- а) організаційно самостійні;
- б) такі, що являють собою структурний підрозділ іншої організації.

2.3. Враховуючи особливості механізму їх створення й зокрема роль у ньому державних органів влади (вищих, регіональних та місцевих, як виконавчих, так і представницьких), серед політичних партій доцільно розрізняти:

- а) створені безпосередньо у громадському середовищі;
- б) створені "згори" певними державними структурами або групами парламентарів чи державних службовців.

2.4. На базі критерію внутрішньої організаційно-структурної стабільності політичні партії можуть класифікуватися на:

- а) стабільні;
- б) нестабільні.

2.5. Беручи до уваги періоди внутрішнього розвитку організаційних структур, можна виділяти політичні партії, що перебувають на стадії:

- а) організаційного становлення;
- б) успішного розвитку своєї діяльності;
- в) застою або інших форм кризового стану;
- г) поступового згасання діяльності та зникнення.

2.6. За офіційною концепцією членства в організації щодо ступеня його відкритості (зокрема для певної соціальної stratи або для всіх бажаних) політичні партії поділяються на:

- а) кадрові – ті, що встановлюють досить жорсткі вимоги щодо членства (деякі з таких організацій можуть мати характер олігархічних або аристократичних елітарних об'єднань);
- б) масові – відкриті для всіх бажаних вступити в партію (або для будь-кого з відповідної соціальної stratи чи групи).

Треба зауважити, що не завжди партії, які обирають організаційну модель масової організації дійсно стають такою (тобто масовою за своїми соціальними показниками) організацією.

2.7. Особливості членства в політичних партіях (щодо можливості колективного членства) служать основою для виділення партій:

- а) з індивідуальним членством;
- б) з колективним членством (наприклад, у деяких партіях колективними членами є певні профспілки або об'єднання культурно-політичного спрямування);
- в) зі змішаними принципами членства (з поєднанням індивідуального та колективного);
- г) з відсутністю чіткого членства.

2.8. За характером співвідношення між роллю апарату та первинних осередків у житті організації розрізняють політичні партії:

- а) апаратні;
- б) зі значним впливом на партійне життя первинних осередків.

2.9. За ступенем структурованості та активності у внутрішньопартійній діяльності як партіапарату, так і первинних осередків політичні партії можна класифікувати на:

- а) аморфні;
- б) чітко структуровані.

2.10. За ступенем демократичності принципів внутрішньопартійної діяльності – на:

- а) демократичні;
- б) недемократичні (автократичні, авторитарні).

2.11. За критерієм офіційного визнання неприпустимості існування (або фактичної наявності) внутрішніх фракцій – на такі, в яких:

- а) діє жорсткий принцип організаційної єдності та неприпустимості внутрішньої фракційності;
- б) визнається можливість існування організаційно оформлених внутрішніх фракцій.

2.12. За організаційними аспектами політики партії щодо певних соціальних груп серед своїх прихильників слід розрізняти партії:

а) з наявністю у них власних "секторних" (наприклад, молодіжних, жіночих, профспілкових та інших аналогічних їм) підрозділів, які можуть виступати або як самостійні організації, або як відповідні філії партії;

б) з відсутністю таких безпосередньо зв'язаних з партією громадсько-політичних організацій.

2.13. Деякі інституційні аспекти ставлення політичних партій до проблеми власної безпеки та можливості самостійного застосування сили у їхній діяльності дозволяють розрізняти партії:

а) з наявністю у них власних воєнізованих загонів (підрозділів);

б) з відсутністю таких загонів (підрозділів).

2.14. Ступінь однорідності організаційної природи та прозорості наявних відмінностей у природі організаційних структур різного рівня дає підстави для виділення серед політичних партій таких, що мають:

а) в цілому однорідні прозорі структури;

б) двоїсті структури, частина яких прихована від зору "зовнішнього середовища", а інші й від рядових членів партії (наприклад, в угрупованнях "орденського типу").

2.16. За специфікою внутрішнього механізму формування нормативної основи свого функціонування політичні партії розділяються на:

а) ідеологізовані (ідейно-політичні, релігійні тощо) – з наявністю офіційної ідеології;

б) прагматичні – згуртовані навколо певних неідеологізованих інтересів;

в) вождистські – згуртовані навколо певних харизматичних лідерів, що не пропалують будь-якої відносно сталої та логічно побудованої ідеології.

2.17. За критерієм наявності власної програми та ступенем її внутрішньої логічності розрізняють політичні партії:

а) з чіткою програмою діяльності;

б) з недостатньо визначеною програмою діяльності;

в) що діють фактично без програми.

2.18. Ступінь серйозності заяв і дій партії є базою для виділення серед них:

а) таких, до чих заяв та дій слід ставитися серйозно;

б) таких, що нерідко схильні до "жартів" і до багатьох заяв та дій які часто треба сприймати як гру або бравату.

2.19. На підставі їхньої ідейно-політичної динаміки можна розрізняти:

а) партії з достатньо стабільною ідеологією та програмою;

б) партії, які досить швидко політично еволюціонують в певному напрямку;

в) партії, що схильні до сильних політичних коливань.

III. Особливості системи здійснюваних політичними партіями функцій дають підстави для введення таких типологій:

3.1. Залежно від того, на захист чий інтересів предовсім спрямована діяльність політичних партій, серед них доцільно виділяти:

а) соціоцентристські, увага яких зосереджена на розв'язанні конкретних проблем всього суспільства в цілому;

б) такі, що поєднують суспільно-відповідальну загальну позицію з захистом специфічних інтересів конкретної страти суспільства;

в) такі, що стоять на позиціях "групового егоїзму" (тобто зацікавлені в захисті інтересів лише своїх членів);

г) такі, що відстоюють лише інтереси свого керівництва та (або) сил, що цим керівництвом маніпулюють.

3.2. За їх ставленням до своєї нинішньої та потенційної соціальної бази серед політичних партій розрізняють:

а) мобілізаційні, інтегруючі (авангардні або авангардистські) – такі, що зорієнтовані на перебудову свідомості всього суспільства або його певних верств;

б) представницькі – такі, що лише узагальнюють і конкретизують наявні інтереси своїх членів (або лише свого керівництва).

3.3. За особливостями внутрішньої кадрової політики:

а) такі, що приділяють увагу підготовці власних кадрів;

б) такі, що не займаються проблемою підготовки власних кадрів.

3.4. За їх ставленням до процесів інтелектуалізації та раціоналізації суспільного життя:

а) такі, що активно здійснюють інтелектуальну функцію;

б) такі, що функціонують переважно в межах буденної свідомості та рутинних способів мислення й дій.

3.5. Ступінь поваги конкретних партій до існуючої системи законів (що не завжди є тотожним ступеню їх прихильності до принципів демократичної законності та правової держави) обумовлює класифікацію політичних партій на:

а) законопослушні;

б) такі, що в своїй діяльності в значною мірою порушують закон.

3.6. Особливості політичного та загальнопсихологічного темпераменту партій (з точки зору їх ставлення до проблем плюралізму в суспільстві) дають підстави для виділення таких їх типів:

а) запрограмованих на постійну й активну боротьбу проти когось, і, відповідно, таких, що постійно мають більш-менш чіткий "образ ворога";

б) зорієнтованих на гармонізацію системи суспільних відносин.

IV. Специфіка місця політичних партій в суспільстві дозволяє запропонувати таку групу типологій:

4.1. З урахуванням територіальної сфери їх фактичної діяльності політичні партії можна розділяти на:

а) діючі на всій території країни:

б) "столичні" (тобто такі, у яких практично відсутні осередки у "провінції");

в) регіональні;

г) локальні;

д) "паперові" – такі, що існують лише в текстах юридичних або політичних документів, та "фантомні" – які діють тільки в уявленні їх "керівників" чи "активістів".

4.2. За політико-правовим статусом щодо територіальної сфери своєї діяльності на:

а) наднаціональні, тобто такі, що в конкретній країні представлені

"національним або регіональним підрозділом" міжнародної політичної партії;

- б) загальнонаціональні (тобто такі, що діють на всій території країни);
- в) регіональні;
- д) локальні (суто місцеві).

4.3. Ті, хто керується традиційним марксистським класовим підходом до оцінки соціальної спрямованості програм та дій політичних організацій, можуть класифікувати сучасні партії на:

- а) пролетарські;
- б) дрібнобуржуазні;

в) буржуазні (національно-буржуазні – ті, що відстоюють перспективу розвиненого капіталістичного суспільства в своїй країні, більш-менш рівноправного з іншими національними суспільствами, та компраторсько-буржуазні – зорієнтовані на обґрунтування доцільності існування та захист держави й суспільства, повністю залежних від інтересів і політики закордонної буржуазії);

г) феодалні (до речі, в деяких теоретичних підходах клас комуністичної державної номенклатури оцінюється як соціалістичне або комуністичне дворянство, тобто як своєрідний клас феодалів).

4.4. З урахуванням ставлення політичних організацій до проблеми міжнародних (міжетнічних) стосунків виділяють:

а) шовіністичні та расистські партії (причому слід мати на увазі, що шовінізм не є "привілеєм", а точніше хворобою лише великих за чисельністю націй);

б) партії досить агресивного (інтолерантного), але нешовіністичного націоналізму;

в) партії культурницької національної спрямованості;

г) національно забарвлені ненаціоналістичні партії;

д) інтернаціоналістичні;

е) космополітичні партії.

4.5. Специфіка цивілізаційних культурно-історичних цінностей, яких дотримуються політичні партії, дозволяє виділити:

а) етно-націоналістичні;

б) державно-націоналістичні або державно-патріотичні (неетнічно орієнтовані);

в) імперсько орієнтовані (тобто такі, що виявляють імперський патріотизм або неетнічний імперський націоналізм);

г) інтернаціоналістичні;

д) космополітичні партії.

Беручи до уваги конкретну ситуацію пост-радянського суспільства, типологія, побудована на базі критерію відстоюваних цивілізаційних культурно-історичних цінностей та геополітичних програм розвитку України, може бути в такий спосіб конкретизована щодо тих політичних партій, які існують зараз в Україні або можуть виникнути в ній у майбутньому:

а) українофільські партії ("червоно-чорні" або суто "жовто-блакитні", абстрагуючись від того факту, що в силу дії об'єктивних психологічних механізмів привизначення значна частина представників неукраїнофільських сил українського суспільства поступово зникає до нових,

тобто пострадянських, офіційних державних символів, в тому числі й до жовто-блакитного кольору сучасного державного прапора України);

б) партії, що стоять на позиціях радянського патріотизму ("червоні");

в) партії, орієнтовані на історичні цінності Російської імперії ("білі" або "чорно-жовто-білі");

г) слов'янофільські партії;

д) партії євразійського спрямування (тобто такі, що орієнтуються на постсоціалістичну реінтеграцію пострадянських країн);

е) партії "європейської інтеграції" та "євро-американської транслатинічної єдності";

є) космополітичні партії;

ж) такі партії, у яких власна система основних цивілізаційних цінностей не передбачає певної оптимальної концепції розвитку України, а насамперед пов'язана з турботою про долю країн, що культурно й історично належать до інших цивілізацій, а також партії, що виступають (чи виступатимуть) з позицій необхідності консолідації та самостійного існування "ще офіційно невизнаного" або "створюваного" чи "відтворюваного" народу.

4.6. Особливості програмного трактування оптимальних форм державного будівництва та інституційно-правового закріплення міжнародних інтеграційних процесів дозволяють розрізняти партії, що виступають:

а) за збереження або утвердження національної незалежності своєї країни;

б) за поглинання своєї країни іншою державою;

в) за об'єднання кількох країн у федерацію чи конфедерацію або за інші схожі інституційні форми транснаціональної інтеграції;

г) відстоюють сепаратистські та іредентистські позиції тощо.

4.7. За їх фактичним політико-правовим статусом (з точки зору існуючої в країні правової системи) партії поділяються на:

а) легальні;

б) напівлегальні;

в) нелегальні.

4.8. За специфікою місця в партійній системі – на:

а) єдині (при забороні або відсутності де-факто інших партій);

б) з офіційним або фактичним статусом партії-гегемона;

в) партії-союзники (сателіти) партії-гегемона;

г) належні до традиційних партій, за якими офіційно або де-факто закріплено певні інституційно-правові переваги порівняно з будь-якими іншими партіями;

д) офіційно заборонені;

е) ті, що мають формально рівноправний статус з усіма іншими партіями.

4.9. За місцем у системі здійснення державної влади – на:

а) такі, що входять до блоку правлячих сил;

б) певною мірою залучені до здійснення влади;

в) такі, що частково підтримують правлячі в країні сили;

г) опозиційні.

4.10. На базі ставлення до домінуючого у сучасному світі типу приватно-власницьких суспільно-економічних відносин (тобто на підставі ступеня сприйняття або несприйняття цього типу відносин в цілому) розрізняють:

- а) ультраліві партії;
- б) ліві;
- в) лівоцентристські;
- г) центристські;
- д) правоцентристські;
- е) ультраправі (або за менш детальною класифікацією – лише ліві, центристські та праві) партії.

При цьому "найлівишими", як правило, вважаються ті політичні організації, що виступають за застосування найбільш радикальних (навіть одіозних) способів та методів боротьби з капіталізмом, а "найправішими" – ті, що готові вдаватися до найбільш жорстких (і жорстоких) способів та методів його захисту.

Однак треба зауважити, що в деяких конкретно-історичних обставинах (зокрема у СРСР у період "лізнього (орбачова)", виникають такі, на перший погляд парадоксальні, ситуації, коли ця "універсалістська" схема поділу на лівих і правих перевертається "з ніг на голову", і сили, традиційно оцінювані як ліві, тимчасово починають вважатися правими, і навпаки – класичні праві нібито перетворюються на лівих. По усвідомленні ж факту зміни застосовуваного критерію класифікації все стає на свої місця.

Показником "лівизни" та "правизни" може бути ставлення не до загальносуспільних процесів в цілому, а лише до необхідності зміни соціально-економічного ладу у своїй країні. Саме за такого теоретичного підходу у країнах, де проводяться ті чи інші соціалістичні експерименти, праві (за традиційними мірками) ліберали та консерватори починають ситуативно оцінюватися як ліві (тобто такі, що виступають за найбільш радикальні зміни існуючого соціально-економічного ладу), а ліві комуністи та соціалісти – як праві консерватори, що вслякото протистоять впровадженню у суспільне життя ліберально-капіталістичних принципів.

4.11. Специфіка трактування партіями свого оптимального місця у механізмі вищої політичної влади дозволяє поділити їх на такі, що

- а) стоять на позиціях "ідеологічно нейтральної держави";
- б) відстоюють концепцію партії як ядра єдиного партійно-державного механізму вищої політичної влади в країні (при цьому є два основних різновиди в межах цього типу: партії, що обґрунтовують необхідність майже повного злиття свого апарату з механізмом держави, та партії, які, перебуваючи при владі, вважають за необхідне певне дублювання партійними комітетами діяльності державних органів).

4.12. За особливостями фактично відстоюваної політичної моделі суспільства та характером впливу на політичний режим країни серед партій розрізняють:

- а) демократичні;
- б) недемократичні (автократичні, авторитарні, охлократичні, анархічні).

4.13. За співвідношенням застосовуваних способів і методів політичної діяльності:

- а) партії, що відстоюють ідеї винятково парламентських методів боротьби за політичну владу;

б) такі, що вважають за доцільне поєднувати у боротьбі за політичну владу як парламентські, так і позапарламентські способи і методи діяльності;

в) ті, що стоять на позиціях використання в основному позапарламентських способів і методів діяльності (одним з крайніх різновидів цього типу є партії, що ведуть збройну боротьбу, зокрема, вдаються до терористичних актів).

4.14. За ступенем їхнього впливу в суспільстві:

- а) впливові;
- б) маловпливові;
- в) такі, що практично не мають впливу.

V. Характер впливу політичних партій на суспільні процеси є основою для введення таких типологій:

5.1. Керуючись тією чи іншою прогресистською концепцією історичного розвитку, тобто вбачаючи в історії постійну лінійну прогресу, і беручи до уваги ставлення конкретних суспільно-політичних сил до існуючої в певному суспільстві суспільно-економічної та політичної системи, партії можна класифікувати на:

- а) прогресивні – ті, що сприяють прогресу;
- б) консервативні – такі, що в цілому захищають старі порядки, але де в чому сприяють прогресивним перетворенням;
- в) реакційні – ті, що активно протидіють прогресивним змінам.

Слід наголосити, що вибір критеріїв прогресивності та реакційності повністю залежить від ціннісних орієнтацій інтерпретаторів суспільних явищ, і через це те, що для одних є безсумнівно, прогресивним, для інших може мати прямо протилежне значення.

5.2. За характером свого впливу на існуючий тип суспільних відносин політичні партії (з точки зору певних ціннісних орієнтацій) розділяються на:

- а) революційні;
- б) реформістські;
- в) консервативно-стабілізаційні;
- г) контрреволюційні.

5.3. За наслідками їхньої діяльності для існуючої цивілізації – на:

- а) консервативно-традиціоналістські (стабілізаційні);
- б) модернізаційні, які в свою чергу складаються з двох своїх головних різновидів – політичних партій, що не лише руйнують основи старого соціального ладу, але й підривають культурно-історичне коріння даної цивілізації, та партій, що руйнують лише основи старого соціального ладу, але зберігають підґрунтя даної національної (чи регіональної) цивілізації.

Наведені вище типології політичних партій (кожна з них і всі вони разом) не є вичерпними. Вони – лише теоретичний інструментарій, який тією чи іншою мірою може використовуватися для пізнання та інтерпретації досліджуваного об'єкта – конкретних суспільно-політичних систем та їхніх складників. Всі ці типології включають в себе лише так звані "чисті типи", на базі яких можуть виділятися "проміжні" та "змішані" типи.

Крім того, слід мати на увазі, що прості типології (тобто такі, в основі яких лежить лише один критерій) можуть в різних варіаціях поєднуватися одна з одною, створюючи тим самим ті чи інші комплексні типології.

І, безперечно, вибір певної типології для характеристики конкретних політичних партій залежить від тих цілей, що ставить перед собою дослідник, інтерпретатор, від специфіки об'єкта дослідження, а також від ціннісних орієнтирів інтерпретатора суспільних явищ та методології, яку він застосовує і якою він оволодів.

Необхідно також зауважити, що наведені вище типології політичних партій є результатом спроби загальнотеоретичного узагальнення особливостей розмаїття тих соціально-політичних систем, що існують в сучасному світі, існували раніше або можуть виникнути за певних обставин в конкретній країні або в конкретному регіоні. Саме через це не всі з запропонованих тут типологій можуть бути застосовані для аналізу сучасного стану та перспектив розвитку партійної системи в Україні. Однак вони, як уявляється, можуть бути корисними для багатьох вітчизняних дослідників цієї проблематики, тому що такі теоретичні конструкції допомагають краще уявляти собі нинішню "національну" та "регіональну" пострадянську специфіку політичних інститутів в Україні й розуміти наявні та можливі тенденції їх розвитку.

Автори:

<i>Андресюк Б.</i>	- кандидат економічних наук, голова Держадміністрації Старокиївського району
<i>Бадзьо Ю.</i>	- науковий співробітник Інституту філософії НАН України
<i>Беренштейн О.</i>	- кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України
<i>Вівчарик М.</i>	- доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України
<i>Власов С.</i>	- кандидат історичних наук, начальник управління Державного комітету у справах національностей та міграції
<i>Войналович В.</i>	- кандидат історичних наук, зав. відділом Інституту національних відносин і політології НАН України
<i>Голуб А.</i>	- кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського держуніверситету
<i>Горелов М.</i>	- кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України
<i>Гошуляк І.</i>	- кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України
<i>Грабовський С.</i>	- кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії НАН України
<i>Іваненко В.</i>	- доктор історичних наук, професор Дніпропетровського держуніверситету
<i>Картунов О.</i>	- доктор політичних наук, головний науковий консультант Національного інституту стратегічних досліджень

- Клиненко Т.* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України
- Красівський О.* – кандидат історичних наук, докторант Інституту національних відносин і політології НАН України
- Кресіна І.* – кандидат філософських наук, докторант Київського університету будівництва і архітектури
- Кривицька О.* – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України
- Котигоренко В.* – кандидат історичних наук, вчений секретар Інституту національних відносин і політології НАН України
- Кудряченко А.* – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України
- Курас І.* – академік НАН України, директор Інституту національних відносин і політології НАН України
- Левенець Ю.* – кандидат історичних наук, заступник директора Інституту національних відносин і політології НАН України
- Маруховська О.* – кандидат філософських наук, докторант Українського державного педагогічного університету ім. Драгоманова
- Маслова-Лисичкіна Н.* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України
- Мельниченко В.* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ЦНБ ім. Вернадського
- Муцький П.* – аспірант Інституту держави і права НАН України
- Нагорна Л.* – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України

- Омельчук Д.* – кандидат історичних наук, доцент Сімферопольського державного університету
- Петренко Н.* – кандидат історичних наук, доцент, Запоріжжя
- Петрова І.* – кандидат економічних наук, доцент Українського державного педагогічного університету ім. Драгоманова
- Пилинський Я.* – кандидат філологічних наук, вчений секретар відділення літератури, мови та мистецтвознавства Президії НАН України
- Поліщук Ю.* – кандидат історичних наук, докторант Інституту національних відносин і політології НАН України
- Приходько С.* – аспірант Інституту національних відносин і політології НАН України
- Рибачук М.* – доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України
- Римаренко Ю.* – доктор філософських наук, головний науковий співробітник Інституту держави і права НАН України
- Рудич Ф.* – доктор філософських наук, професор, зав. відділом Інституту національних відносин і політології НАН України
- Скиба В.* – кандидат філософських наук, доцент Українського державного педагогічного університету ім. Драгоманова
- Старовойтова Н.* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України
- Уткін О.* – доктор політичних наук, старший науковий співробітник Інституту стратегічних досліджень
- Фещенко П.* – аспірант Інституту національних відносин і політології НАН України
- Фінков Т.* – кандидат історичних наук, перший проректор Інституту економіки, управління та господарського права

- Шкляр Л.* – доктор політичних наук, зав. відділом Інституту національних відносин і політології НАН України
- Шнайдер-Дитерс В.* – керівник бюро по співробітництву в Україні Фонду Фрідріха Еберта
- Шульга М.* – доктор соціологічних наук, заст. директора Інституту соціології НАН України
- Якушик В.* – доктор політичних наук, професор, директор Центру суспільно-політичних досліджень Національного університету "Кисво-Могилянська Академія"
- Ярош Б.* – доктор політичних наук, професор Волинського державного університету